

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**ISBN 978-617-7475-73-5
ISSN 2226-4388
DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 29

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2006 році

ЧЕРКАСИ – 2020

**Засновник, редакція – Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ № 12092-963Р від 14.12.2006.

У збірнику наукових праць з'ясовано актуальні проблеми історії мови, діалектології, дискурсології, перекладознавства, лінгвостилістики, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

Випуск 29 збірника наукових праць «Мовознавчий вісник» рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 5 листопада 2020 року).

Журнал індексований Google Scholar, Index Copernicus (ICV 2019: 60.13).

Відповідальний редактор: *Л. В. Шитик*, доктор філологічних наук, професор.
Відповідальний секретар: *Т. В. Щербина*, кандидат філологічних наук, доцент.

Склад редакційної колегії:

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор; *М. І. Калько*, доктор філологічних наук, професор; *О. О. Селіванова*, доктор філологічних наук, професор; *П. Ю. Гриценко*, доктор філологічних наук, професор; *А. Золтан*, доктор філологічних наук, професор (Угорщина); *О. Тімко-Дітко*, доктор філологічних наук, професор (Хорватія); *Б. Осовський*, доктор наук (Польща); *Х. Бак*, доктор філологічних наук, професор (Туреччина); *М. Вашичек*, доктор філософії (Чеська Республіка); *М. Янков'як*, доктор гуманітарних наук (Чеська Республіка); *В. Лебович*, доктор філософії (Угорщина); *Р. Бальсис*, доктор гуманітарних наук, професор (Литовська Республіка); *Є. Барань*, доктор філософії, доцент; *А. Ф. Бергсасі*, доктор філософії, доцент; *В. М. Мойсієнко*, доктор філологічних наук, професор; *О. Ю. Зелінська*, доктор філологічних наук, доцент; *В. В. Калько*, доктор філологічних наук, доцент; *М. І. Личук*, доктор філологічних наук, доцент; *І. А. Мельник*, доктор філологічних наук, доцент; *І. В. Гороф'янюк*, кандидат філологічних наук, доцент; *В. В. Денисюк*, кандидат філологічних наук, доцент; *С. Є. Ігнатєва*, кандидат філологічних наук, доцент; *Л. В. Корновенко*, кандидат філологічних наук, доцент; *А. А. Таран*, кандидат філологічних наук, доцент.

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра українського мовознавства і прикладної лінгвістики. Тел. (0472) 355396
web-сайт: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/movoznavchi-visnyky.html>
e-mail: movoznavchy_i_visnyk_chnu@ukr.net

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ МОВИ

Кочіш Мігай УКРАЇНСЬКІ РУКОПИСИ В БІБЛІОТЕЦІ СЕГЕДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ	5
Денисюк В. В. ДІАХРОННА ФРАЗЕОЛОГІЯ В РУСИСТИЦІ: ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ	10
Кочерга Г. В. ДІЄСЛОВО В ГРАМАТИЧНОМУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ	25

ДАЛЕКТОЛОГІЯ

Мартинова Г. І., Павлюк Ю. В. ЛЕКСИЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ У ПАРЕМІЯХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (ЗА ЗБІРКОЮ МАТВІЯ НОМИСА)	33
Рябець Л. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ СУБСТАНТИВНОЇ СЛОВОЗМІНИ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ НА КАРТАХ АТЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	38
Кобиринка Г. С. НАГОЛОШУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У ГОВІРКАХ ЗАХІДНОЇ ПОЛТАВЩИНИ (НА МАТЕРІАЛІ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ)	43
Громко Т. В. СИСТЕМА ЗАЙМЕННИКОВИХ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ЗА ТЕКСТОГРАФІЧНИМИ ДАНИМИ ГОВІРКИ	51
Задорожня І. В. НАЗВИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ В НАРОДНІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ	57

ДИСКУРСОЛОГІЯ

Вінтонів М. О., Дорошенко М. Н. ЧАСТКИ ЯК ВИРАЗНИКИ ЕМОЦІЙ ЗДИВУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ	64
Бакиров П. У. ВОСПЕВАНИЕ СОВЕРШЕНСТВА ЛИЧНОСТИ В ПОСЛОВИЦАХ НАРОДОВ МИРА	72
Бондаренко Т. Г. FASHION-КОНТЕНТ У СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ «ІНСТАГРАМ»	78
Таран А. А. МОВНА ГРА ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ	87
Голуб В. Ю. СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО ВТІЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ У ТВОРАХ ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА	92

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

Прохоренко Л. В. АВТОРСКИЕ ПЕРЕВОДЫ В. БЫКОВА С БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ	97
Корновенко Л. В., Иванова Н. П. ВОСПРИЯТИЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА (НА МАТЕРИАЛЕ СТИХОТВОРЕНИЯ В ПРОЗЕ «КАК ХОРОШИ, КАК СВЕЖИ БЫЛИ РОЗЫ...» И. С. ТУРГЕНЕВА)	103
Синявская О. Е., Агаджумаева Ш. АМБИВАЛЕНТНОСТЬ КОНЦЕПТА <i>ДЕНЬГИ</i> В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ ПАРЕМИЙ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ДАННЫХ)	113
Бойко М. І. МОВНА СИТУАЦІЯ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)	120

CONTENT

HISTORY OF LANGUAGE

Kocsis Mihály UKRAINIAN MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF SZEGED	5
Denysiuk V. V. DIACHRON PHRASEOLOGY IN RUSSIAN STUDIES: VECTORS OF RESEARCH AND PROBLEMS.....	10
Kocherga G. V. VERB IN THE GRAMMATICAL EASTERN SLAVIC CONTEXT	25

DIALECTOLOGY

Martynova H. I., Pavlyuk Yu. V. LEXICAL VARIATIONS IN THE PROVERBS OF MID UPPERDNIEPER AREA (BASED ON THE SELECTION BY MATVIY NOMYS)	33
Riabets L. V. FEATURES OF NOUN INFLECTION'S PRESENTATION IN UKRAINIAN DIALECTS ON THE MAPS OF THE ATLAS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE	38
Kobyrynka G. S. EMPHASIS OF ADJECTIVES IN THE DIALECTS OF WESTERN POLTAVA REGION (BASED ON DIALECT TEXTS)	43
Hromko T. V. THE SYSTEM OF PRONOUN GRAMMAR FORMS ACCORDING TO TEXTOGRAPHIC IDIOM DATA	51
Zadorozhnia I. V. LEXICAL UNITS TO MARK LAND PLOT IN THE FOLK GEOGRAPHICAL TERMINOLOGY IN THE PATOIS OF LEFT BANK OF CHERKASY REGION	57

DISCOURSEOLOGY

Vintoniv M. O., Doroshenko M. H. PARTICLES AS MEANS OF EXPRESSING SURPRISE IN UKRAINIAN POLITICAL DISCOURSE.....	64
Bakirov P. U. SINGING OF PERFECTION OF PERSONALITY IN PROVERBS OF THE PEOPLES OF THE WORLD	72
Bondarenko T. G. FASHION CONTENT ON INSTAGRAM, A SOCIAL NETWORKING SITE.....	78
Taran A. A. LANGUAGE GAME AS MEANS OF CREATING A SECONDARY NOMINATION	87
Holub V. Yu. SPECIFICS OF ARTISTIC EMBODIMENT OF INTERNAL SPEECH IN WORKS FOR CHILDREN AND YOUTH	92

TRANSLATION STUDIES. LINGUISTIC STYLISTICS. COGNITIVE LINGUISTICS. SOCIOLINGUISTICS

Prokhorenko L. V. V. BYKOV'S AUTHOR'S TRANSLATIONS FROM BELARUSIAN TO RUSSIAN.....	97
Kornovenko L. V., Ivanova N. P. LITERARY TEXT PERCEPTION AND INTERPRETATION (IN A PROSE POEM BY I. S. TURGENEV "HOW FAIR, HOW FRESH WERE THE ROSES...")	103
Syniavska O. Ye., Agadzhumaeva Sh. THE AMBIVALENCE OF THE CONCEPT OF MONEY IN THE RUSSIAN LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD (ON THE MATERIAL OF PAREMIAS AND EXPERIMENTAL DATA)	113
Boiko M. I. LANGUAGE SITUATION OF SECONDARY AND HIGHER EDUCATION IN THE DONETSK REGION OF THE TWENTY-FIRST CENTURY (BASED ON SOCIOLINGUISTIC RESEARCH)	120

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2-112

DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29-5-9

**УКРАЇНСЬКІ РУКОПИСИ
В БІБЛІОТЕЦІ СЕГЕДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**
*Мігай Кочіш, доктор АН Угорщини,
професор Сегедського університету (Сегед, Угорщина)*
e-mail: kocsism@lit.u-szeged.hu
ORCID: 0000-0002-0513-5735

Стаття присвячена описові двох українських рукописів, які зберігаються в центральній бібліотеці Сегедського університету. Обидві пам'ятки були написані церковнослов'янською мовою й потрапили до Сегеда шляхом купівлі.

Сегедська мінея належить до т. зв. святкових міней. Вона складається з 363 + 1 паперових аркушів, водяні знаки яких відомі від 1557 р. Пам'ятка є працею одного переписувача, який користувався різними (на нашу думку, трьома) протографами, тому на початку рукопису спостерігаємо особливості сербської, а потім, на його більшій частині, – реформованої середньоболгарської орфографії. Але мовні риси тексту підтверджують не тільки те, що мінея була написана на східнослов'янському мовному ареалі, але вони дають нам ґрунт і на таке припущення, що цей рукопис виник на західній частині території поширення української мови.

Сегедські листки – фрагмент із трьох аркушів. З погляду правопису та мови текст не відрізняється від зазначених вище особливостей мінеї. Припускаємо, що цей уривок, за своїм змістом Октоїх, був написаний у першій половині XVI століття та походить із тієї самої території, що й Сегедська мінея.

Ключові слова: історія української мови, рукописи, церковнослов'янська мова, Сегедська мінея, Сегедські листки.

Актуальність. У центральній бібліотеці Сегедського університету зберігаються два слов'янські кодекси, написані українською церковнослов'янською мовою протягом XVI століття. Ці пам'ятки дійшли до Сегеда шляхом купівлі. До 70-х років XX ст. вони належали греко-католицькій церкві м. Шарошпатак, розташованому в північно-східній частині Угорщини, на території, куди на початку XVIII ст. переселилися східні слов'яни, які тепер називають себе русинами. Щодо обґрунтованості вживання терміна «русинський» з погляду мови цієї безсумнівно окремої етнічної групи ми вже висловили свою думку [5, с. 222–223], і знову повертатися до цього питання не будемо.

Русини є, як загальновідомо, греко-католиками, їхні богослужіння проходили церковнослов'янською мовою. Необхідні рукописні та друковані літургічні книги вони або привезли із собою, або дістали собі пізніше, передусім із Галичини. (Історію друкованої частини цих книг опрацьовано в блискучій монографії Лайоша Секе [7].) Згодом, у XIX ст., у греко-католицьких церквах мовою проповідей, а потім також і літургій стала угорська, у такий спосіб слов'янські богослужбові книги вийшли з ужитку. Багата колекція українських церковнослов'янських кодексів тепер зберігається в Будапешті в Національній бібліотеці ім. Сечені та в м. Ніредьгаза в бібліотеці Греко-католицької духовної академії ім. Св. Атаназа. Вивчення пам'яток староукраїнської мови з різних територій є важливим для дослідження історії української мови.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні специфіки двох українських рукописів, які зберігаються в центральній бібліотеці Сегедського університету, – Сегедської мінеї та Сегедських листків.

Результати дослідження та їх обговорення. Сегедська мінея (далі СМ) отримала свою назву від її першого описувача – професора Імре Тота.¹ СМ зберігається в бібліотеці під сигнатурою Ms. 1. Вона складається з 363 паперових аркушів розміром 28,5 × 18,5 см. (ще один аркуш пам'ятки було знайдено тільки в 2013 р., тому він зберігається окремо). За визначенням угорського вченого Калмана Бора, водяні знаки паперу відомі з 1557 р. (палеографічні спостереження К. Бора в машинописній формі зберігаються разом із кодексом). Протягом XVIII ст. СМ була в богослужбовому вжитку в церкві села Вегардо (на сьогодні воно є частиною м. Шарошпатак), про що свідчить підпис ардовського священника на нижньому полі арк. 59.

Письмо – каліграфічний півустав. Текст написаний в один стовпець, на кожній сторінці читаються 30 рядків. За винятком зворотного боку арк. 187, що написаний іншим почерком, а також тексту обох боків арк. 188, написаного скорописом XVIII ст., над СМ працював той самий переписувач. (Треба додати, що за якістю папір цього 188-го аркуша відрізняється від усіх інших: він, імовірно, був уставлений пізніше, під час другого переплетення кодексу – про це див. нижче.)

Дуже пошкоджену в 1998 р. СМ віддали на реставрацію: її аркуші були знову переплетені, іноді, очевидно, помилково.² Колишню структуру зошитів можна реконструювати за допомогою збереженої старої пагінації та змісту тексту.

Річ у тім, що на лицьовому боці аркушів, крім арабських цифр, які трапляються на верхньому полі та написані олівцем, часто знаходимо під останнім рядком також старий кириличний літерний знак зошита й підрядковий номер його аркуша, які зафіксовані чорнилами. Для означення окремих зошитів використані всі літери азбуки, а номери аркушів, навпаки, написані тільки тими літерами, що мають цифрове значення (наприклад, *бг* означає третій аркуш зошита *б*).

Щодо змісту, у СМ ми знаходимо текст літургій до 52 свят та богослужбові інструкції (див. арк. 188 та 354–363 зв). Перелік свят такий: 1 вересня, 8 вересня, 14 вересня, 23 вересня, 26 вересня, 1 жовтня, 6 жовтня, 14 жовтня, 18 жовтня, 23 жовтня, 26 жовтня, 1 листопада, 8 листопада, 13 листопада, 14 листопада, 16 листопада, 21 листопада, 4 грудня, 5 грудня, 6 грудня, 9 грудня, 17 грудня, Святих праотців, Святих отців, 20 грудня, 25 грудня, Неділя після Різдва Христового, 1 січня, 6 січня, 17 січня, 30 січня, 2 лютого, 24 лютого, 9 березня, Надвечір'я Благовіщення, 25 березня, 23 квітня, 25 квітня, 8 травня, 9 травня, 21 травня, 25 травня, 12 червня, 24 червня, 29 червня, 1 липня, 2 липня, 1 серпня, 6 серпня, 15 серпня, 29 серпня, 31 серпня.

На підставі кириличної пагінації та послідовності тексту літургій у СМ визначено 32 зошити (від зошита *а* до зошита *ѳ*). Найменшим є зошит *в* (два повні аркуші), найбільшим – зошит *ѳ* (7 повних аркушів). Найчастіше (15 разів) спостерігаємо зошити з 6 повних аркушів.

Текст СМ за орфографією поділено на три частини: частина *А* (арк. 9 зв–71 зв, за винятком арк. 10–13 та 20–22) із текстом вересневих та жовтневих читань, крім тексту служіння на 1 вересня; частина *Б* (арк. 1–9 зв, 12, 71 зв–109 зв) із текстом служінь на 1 вересня та на листопадові свята; частина *В* (109 зв–363, а також арк. 10–11, 13, 20–22) із текстом читань на свята від грудня до серпня. Маючи на увазі факт, що над текстом майже цілої пам'ятки працював той самий переписувач, ми повинні припускати існування принаймні трьох протографів протягом різних фаз його роботи.

¹ Цей опис залишився в авторському рукописі.

² За припущенням проф. І. Тота, раніше СМ була вже двічі переплетена, на що вказують відрізані літери з полів багатьох аркушів.

Правопис у частині *A* позначений сильним впливом сербської орфографії: уживанням лише знака **ь** (*въноутрь* 27, *пльтію* 28, *къ тръжствоу* 28 зв та ін.) та написанням літери **е, є** на місці ***ѣ** (*оуслышасе* 27, *сзыкоу* 27 зв, *зачетіи* 27 зв та ін.). Одноерова орфографія була характерною рисою перших сербських книжних шкіл [4, с. 318; 6, с. 255], але треба зауважити, що такий узус іноді спостерігається і в пам'ятках, написаних на західних та північно-західних болгарських територіях [1, с. 417].

У частині *B* та *V* уживаються обидва знаки колишніх зредукованих (наприкінці слова зазвичай **ь**, а в прийменниках, префіксах і також на місці **tǔrt, *tǔlt, *tǐrt, *tǐlt, *trūt, *tlūt, *trīt, *tlīt* – літера **ь**: *положивь* 91, *подвигь* 91 зв, *възыскавь* 91 зв, *нескверънаа* 91 зв, *пльтіж* 91 зв та ін.; *въсія* 277, *съкоупленіе* 277, *растръгни* 277 зв, *длъжно* 279 зв, *кръстителъ* 282 зв та ін.). На місці ***ѣ** у частині *B* переважно читається **е** (*видеци* 91 зв, *кладезь* 94 зв та ін.), але зрідка ми бачимо й літеру **а** (*начало* 92, *причастники* 92 та ін.), яка може бути також на місці ***ѣ** (*ведоуца* зн.од. ж. р. 91 зв, *плачащи* 91 зв та ін.); на місці ***ѣ** в частині *V* читаються, крім юса малого, переважно **а** та **я** (*чада* 277 зв, *языци* 277 зв та ін.), а явище міни юсів часто відбивається (*твоеж* род. од. ж. р. 276 зв, *пріемлаще* 277, *земла* зн. од. 277 та ін.). Отже, частина *V* написана вже за болгарським правописом, однією з найхарактерніших рис якого (у період XII–XIV ст.) є явище міни юсів [2, с. 91].

Щодо мови СМ, припускаємо, що переписувач був людиною східнослов'янського походження, яка послідовно дотримувалася правил реформованої середньоболгарської орфографії. Про це (тобто про мову) свідчать не тільки часті написання літер **а, я** на місці ***ѣ** (як це було вже зазначено вище), але й ті приклади, у яких буква юс малий передає звук **а**: *дъганіе* 91, *твол* наз. од. ж. р. 92 зв, 276 зв, *покланяющеса* 277 та багато інших. Треба додати, що це останнє явище часто спостерігаємо також у частині *A*: *вышнаго* 28, *земла* наз. од. 30 та багато інших. На підставі подібних прикладів ми припускаємо, що написання літери **е** на місці колишнього ***ѣ** є не фонетичною, а такою орфографічною рисою цієї частини, яку можна пояснити впливом протографа.

Найцікавішою особливістю тексту цілої СМ є послідовне вживання букви **ы** після **г, к** та **х**: *великыи* 28, *накы* 30 зв, *погыбшее* 91 зв, *многыа* 280, *грѣхы* 280 та багато інших (із дуже незначною кількістю винятків). Збереження старого звука **у** після колишніх задньоязикових характерно для найзахідніших частин українського мовного ареалу [3, с. 250], отже, СМ була написана, на нашу думку, на цій території.

Сегедські листки (СЛ) є уривками пам'ятки мови, що дійшли до нас у вигляді паперів, доклеєних до дерев'яної оправы СМ, а пізніше, протягом її реставрації, були від неї відокремлені. СЛ і тепер зберігаються разом із СМ.

За форматом СЛ є рукописом у чверть, що складається з трьох аркушів. Розмір аркушів – 20 × 14 см. Текст, написаний в один стовпець, засвідчує роботу одного переписувача. На кожній сторінці читаються 24 рядки.

На арк. 2 збережені лише контури водяного знака. Письмо – каліграфічний півустав. На підставі форм літер та складу надрядкових букв припускаємо, що СЛ були написані в першій половині XVI століття. Текст за змістом є уривками з Октоїха.

В орфографії СЛ відбито найхарактерніші риси середньоболгарського правопису:

- наприкінці слів із двох ерів уживається переважно **ь** (*ликъ* 2, *съборъ* 2, *славимъ* 3 та ін.), а в інших позиціях – **ь** (*къ теченію* 2, *несъзданно* 3, *въплъщашагос[а]* 3 та ін.);
- написано обидва нейотовані юси, які можуть навіть змішуватися (*единосщцноуа* зн. од. ж. р. 3).

Про мову переписувача свідчать такі особливості тексту:

- написання юса малого на місці звука **а** (*вса* наз. од. ж. р. 3, *покланяемъ* 3 та ін.);
- уживання літери **о** у двох словах (*гордостію* 1 зв, *тростію* 1 зв);
- стягнена імперфектна форма (*тръплише* 2);
- безвиняткове написання букви **ы** після **г, к** та **х** (*ликы* 1, *мнугыми* 2, *въ въкы* 3 та ін.).

Висновки і перспективи. На підставі цих мовних рис ми дійшли висновку, що не тільки СМ, але також і СЛ були написані на західній частині території поширення української мови. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших джерел дослідження староукраїнської мови, представлених на території Угорщини.

Список використаної літератури

1. Василев В. П. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинири. *Търновска книжовна школа 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски*. София : БАН, 1980. С. 405–421.
2. Велчева Б. К правописной классификации древнеболгарских памятников. *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica*. 1982. Вип. XV. С. 89–94.
3. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ : Наукова думка, 1979. 367 с.
4. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Москва : Наука, 1979. 517 с.
5. Кочіш М. Рукописи в Угорщині як джерела дослідження староукраїнської мови. *Український етногенез. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Житомир : Полісся, 2015. С. 216–224.
6. Мошин В. «Револуције» у историји старог српског правописа. *Стара књижевност*. Београд : Нолит, 1972. С. 250–262.
7. Szöke L. A liturgikus egyházi szláv nyelv Északkelet-Magyarországon (XVI–XIX század) [Літургійна церковнослов'янська мова в Північно-східній Угорщині (XVI–XIX ст.)]. Eger : Molnár és Tsa, 2002. 20 с.

References

1. Vasilev, V. P. (1980). Pravopisnata reforma na Evtimij i otrazhenieto ѝ v proizvedeniya na negovi sledovnici i na blgarskite damaskinari [The orthographic reform of Euthymius and its reflection in the works of his followers and the Bulgarian damasks]. In : *Trnovska knizhovna shkola 2. Uchenici i posledovateli na Evtimij Trnovski*. Sofiya : BAN, 405–421 (in Bulg.).
2. Velcheva, B. (1982). K pravopisnoj klassifikacii drevnebolgarskih pamyatnikov [To the spelling classification of ancient Bulgarian monuments]. In : *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica*. XV, 89–94 (in Russ.).
3. Zhovtobriukh, M. A., Rusanivskiy, V. M., Skliarenko, V. H. (1979). Istoriiia ukrainskoi movy. Fonetyka [History of the Ukrainian language. Phonetics]. Kyiv : Naukova dumka, 367 (in Ukr.).
4. Karskij, E. F. (1979). Slavyanskaya kirillovskaya paleografiya [Slavic Cyrillic paleography]. Moskva : Nauka, 517 (in Russ.).
5. Kochish, M. (2015). Rukopysy v Uhorschchyni yak dzherela doslidzhennia staroukrainskoi movy [Manuscripts in Hungary as sources for the study of the Old Ukrainian language]. In : *Ukrainskyi etnohenez. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii [Ukrainian ethnogenesis. Proceedings of the International Scientific Conference]*. Zhytomyr : Polissia, 216–224 (in Ukr.).
6. Moshin, V. (1972). «Revolucije» u istoriji starog srpskog pravopisa. Stara knizhevnost [“Revolutions” in the history of the old Serbian orthography. Old literature]. Beograd : Nolit, 250–262 (in Serb.).
7. Szöke, L. (2002). A liturgikus egyházi szláv nyelv Északkelet-Magyarországon (XVI–XIX század) [The liturgical Church Slavonic language in Northeast Hungary (XVI–XIX centuries)]. Eger : Molnár és Tsa, 20 (in Hung.).

MIHÁLY KOCSIS. UKRAINIAN MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF SZEGED

Summary. Introduction. *Two Slavic codices are kept in the central library of the University of Szeged and both were written in the 16th century in the Church Slavonic language. The codices were transferred to Szeged by purchase and were owned by the Greek Catholic Church of Sárospatak until the 1970 s. Sárospatak is located in Northeastern Hungary, to where at the beginning of the 18th century, a large number of East Slavs migrated. Manuscript and printed liturgical books were either brought with them or acquired later, mainly from Galicia. During the 19th century, as the language of the liturgy became Hungarian, these books became obsolete. Today, most of them are located in Budapest at the National Széchényi Library and in Nyíregyháza at the St. Athanasius Greek-Catholic Theological Institute.*

Purpose. *The purpose of the study is to clarify the specifics of two Ukrainian manuscripts stored in the central library of Szeged University – the Szeged Minea and the Szeged Folios.*

Results. *The Szeged Minea belongs to the so-called holiday mines. The reference number of the manuscript is Ms. 1 and it consists of 363 leaves measuring 28.5 x 18.5 cm. A few years ago, a separate 364th folio also came to light. The watermarks on the papers are known from 1557.*

The type of writing in the Szeged Minea is a calligraphic version of the semi-ustav. The text is single-column, 30 lines per page. The manuscript is the work of a single copier, except for three pages. The codex consists of 32 booklets, the length of which varies between 2 and 7 sheets.

The liturgical texts are for the following 52 holidays: September 1, 8, 14, 23, 26, October 1, 6, 14, 18, 23, 26, November 1, 8, 13, 14, 16, 21, December 4, 5, 6, 9, 17, Sundays of the Forefathers, Holy Fathers and God-bearing Fathers, 20, 25, Saturday after Nativity, January 1, 6, 17, 30, February 2, 24, March 9, Eve of Lady Day, 25, April 23, 25, May 8, 9, 21, 25, June 12, 24, 29, July 1, 2, August 1, 6, 15, 29, 31.

*The Szeged Minea in terms of spelling can be divided into three parts, this can be explained by the fact that copier used several previous codices for his work. In the first part he writes only the letter њ (yerj) and he does not use a ѣ (yer). Furthermore, instead of the Proto-Slavic *ę we consistently find the letter e or є. These phenomena show the effect of Serbian spelling. The third part has been clearly copied according to the reformed Middle Bulgarian orthography: yerj and yer can be found, and we see many examples of cases of confusion of the yuses, etc. The second part forms a transition between the first and the third.*

*Linguistically speaking, there is no doubt that the copier was an East Slavic person. Already in the first part, the little yus denotes the vowel a, and in the second and third parts, the letter а, or я occurs en masse in place of *ę. The greatest help in determining the origin of the manuscript is that the copier consistently writes the letter ѣ after the letters з, к and х. After the former velar sounds the vowel *y remained in the westernmost part of the Ukrainian-speaking area, so the copying of the Szeged Minea could also have taken place there.*

The Szeged Folios is a fragment consisting of three leaves. The folios (measuring 20x14 cm) were originally glued to the front and back binding boards of the Szeged Minea. The single-column text is the work of one sole copier. Watermark does not help to determine the copy location. Judging by the shape of the calligrapher's semi-ustav letters and the manner of abbreviations, the document may have originated in the first half of the 16th century. In terms of content, excerpts from the Octoechos have remained.

*It's spelling and linguistic features are the same as those of the third part of the Szeged Minea. Examples of the preservation of *y after velar sounds can also be found in the Szeged Folios, which suggests that this linguistic monument may have also originated in western Ukraine territory.*

Conclusion. *Thus, on the basis of the analyzed language features we came to the conclusion that the Szeged Minea and the Szeged Folios were written in the western part of the territory of the Ukrainian language.*

Key words: *history of Ukrainian, manuscripts, the Church Slavic language, the Szeged Minea, the Szeged Folios.*

Надійшла до редакції 04.08.20

Прийнято до друку 12.09.20

ДІАХРОННА ФРАЗЕОЛОГІЯ В РУСИСТИЦІ: ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПРОБЛЕМИ

В. В. Денисюк, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: dvv2812@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6773-1380

У статті зrealізовано спробу проаналізувати стан вивчення історичної фразеології в російському мовознавстві. Зважаючи на велику кількість наукових студій, докладну увагу зосереджено на ключових для діяхронної фразеології працях. Аналіз засвідчив, що в русистиці немає єдиного підходу до вивчення фразеологізму в діяхронії. Критерії його виокремлення базуються на критеріях, якими послуговуються синхроністи, що проєктує однобічний вектор дослідження історії фразеологізму – від сучасного до минулого.

З'ясовано, що неабияку проблему становить джерельна база. Незважаючи на достатню кількість писемних пам'яток, дослідники залучають тексти без урахування хронології, варіантності, територіальної (а відтак і мовної) належності, що не дає змоги вважати їхні висновки достатньо обґрунтованими в площині формування фразеологічного фонду інших східнослов'янських мов.

Ключові слова: *фразеологізм, стійке сполучення слів, діяхронія, синхронія, діяхронна фразеологія, історична фразеологія.*

Актуальність. Історична фразеологія, незважаючи на молодий вік, заповнює свою почесну нішу в системі лінгвістичних наук. Її виникнення пов'язане передовсім із тим, що в орбіту мовознавчих студій було втягнуто значну кількість писемних пам'яток різних хронологічних періодів, яка в напрямку до сьогодення продовжує невпинно збільшуватися, що ставить перед дослідниками завдання належного опрацювання їхніх мовних особливостей, адже для вивчення історії розвитку тієї чи тієї мови важливе значення має кожна пам'ятка. І. І. Срезневський наголошував, що всі давні тексти мають бути описані в аспекті лексикологічному, граматичному та історико-літературному [22, с. 80], відтак і фразеологічному.

Сучасний етап фразеологічних студій репрезентують дослідження, виконані переважно на матеріалі творів письменників ХІХ – початку ХХІ ст., ЗМІ, діалектного мовлення, засвідчуючи локальні лексико-граматичні трансформації стійких сполучень слів, які мовознавці, проте, не завжди можуть правильно потрактувати без ґрунтового знання історії того чи того фразеологізму. В аспекті нашої розвідки слушними є слова відомого мовознавця Ф. П. Філіна: «Надаючи першорядного значення дослідженням сучасної російської мови, ми водночас не повинні розцінювати вивчення її історії як справу другорядну. Історизм ... – одна з найважливіших особливостей мовознавства. Без уважного й усебічного дослідження минулого не можна правильно зрозуміти й передбачити майбутнє» [24, с. 15].

Б. О. Ларін у розвідці «Про народну фразеологію» наголосив, що науковцям необхідно зосередити свої зусилля на регіональній (діалектній) та історичній фразеології, зазначивши, що уважні пошуки народних фразеологізмів у давній писемності допоможуть приблизній їх хронологізації. Дослідник указав і на те, що такі фразеологізми зрідка можна знайти в діловій писемності, розповідній літературі та віршах, однак більш органічно вони впліталися в сатиричну літературу (інтермедії, жарти), а також засвідчені в збірниках прислів'їв і приказок, що почали з'являтися в Україні з ХVІ ст. [13, с. 32]. Мовознавець закликав молодих дослідників присвячувати свої розвідки саме діяхронній фразеології.

Про вагомість досліджень з історичної фразеології для розуміння сучасного її стану зазначав О. С. Юрченко: «Отже, для того, щоб фразеологія як наука змогла вийти з названого глухого кута [йдеться про виконання досліджень тільки в синхронії], потрібно, щоб її об'єкти вивчалися і в історичному плані. У цьому – актуальність праць з діахронної фразеології» [28, с. 4]. Нині в українстиці, білорусистиці та русистиці накопичено значну кількість розвідок, що так чи так торкаються проблем діахронної фразеології. Саме тому видається актуальним проаналізувати стан дослідження формування фразеологічного фонду східнослов'янських мов, що дасть змогу накреслити правильні вектори його студіювання, виокремити тенденції, властиві тому чи тому періоду або жанру.

Мета статті полягає в аналізі студій, що репрезентують діахронний підхід у дослідженні фразеології російської мови.

Матеріали і методи дослідження. Зважаючи на значний науковий доробок російських лінгвістів у галузі діахронної фразеології та усвідомлюючи неможливість охопити неохопне, увагу головно зосередимо на дисертаційних та монографічних працях, що передбачає послуговування як основними методами аналізу емпіричної бази і критичного її інтерпретування.

Результати дослідження та їх обговорення. Нині емпіричну базу історичної фразеології російської мови становить потужний корпус наукових розвідок: це і статті, і монографії, і дисертаційні праці, й узагальнювальні дослідження мови тієї чи тієї пам'ятки писемності. Понад чверть століття тому русистика отримала спеціальний бібліографічний вказівник «Історія та етимологія російських фразеологізмів (1825–1994)», який підготували О. К. Бірих, В. М. Мокієнко та Л. І. Степанова [2], за що заслуговують величезної дяки. Більшість із наведених у вказівнику праць усе ж торкаються етимології того чи того фразеологізму. Звісно, не оминула вказівник традиційна для робіт такого ґатунку проблема – чи можна зібрати воедино всі студії? Очевидно, це врахують фразеологи, укладаючи новий вказівник, бо розпорошені по багатьох збірниках і журналах матеріали не завжди потрапляють до академічної наукової спільноти, хоч зрідка спостерігаємо й таке. Наприклад, відсутня інформація про опубліковану в центральному журналі російської мовознавчої науки «Питання мовознавства» статтю Я. О. Спринчака, у якій автор, характеризуючи лексику московських та українських грамот XIV–XV ст. як відображення процесу формування російської та української мов на основі мови києворуського періоду, зафіксував окремі стійкі сполучення слів, що в контексті реалізують відмінне значення, зумовлене семантичним зсувом, зокрема таким є сполучення слів *сватаѣ недѣла* [21, с. 120]. Якщо ж ідеться про власне історичний аспект, то це стосується й багатьох розвідок Л. І. Коломієць, Г. П. Вишневської та ін.

Як засвідчує аналіз емпіричної бази із задекларованої проблеми, «вибух» досліджень з історичної фразеології припадає на 50–70-і роки ХХ ст. Саме тоді в поле зору мовознавців потрапило багато пам'яток, однак основним об'єктом їхніх студій стали лексичні особливості (склад лексики, семантика, словотвір, особливості функціонування). Як у краплень, у цих розвідках з'являються окремі підрозділи чи розділи, присвячені особливостям фразеології пам'ятки. Зауважимо й те, що проблему функціонування фразеологізмів у давніх текстах задовго до мовознавців порушили літературознавці, які, досліджуючи писемний спадок Київської Русі, неодноразово звертали увагу на стійкі словосполучення / традиційні формули, потрактовуючи їх як потужний стилістичний засіб у композиції літопису чи твору іншого жанру (О. С. Орлов, І. П. Єрьомін, Д. С. Лихачов, О. В. Творогов та ін.).

Однією з перших мовознавчих відповідей була дисертаційна праця «Фразеологія “Повчання” В. Мономаха у зв'язку із загальними питаннями фразеології російської мови» В. Л. Архангельського (1950), де автор ставить у залежність дослідження сучасної фразеології російської мови від її історичного вивчення [1], на чому через чверть століття наголошував В. М. Мокієнко: «майже повна нерозробленість діахронної фразеології починає серйозно гальмувати подальший розвиток фразеології синхронної» [16, с. 1].

Звертає на себе увагу залежність діахронних досліджень саме від джерельної бази. Цілком логічно, що перші такі студії були присвячені з'ясуванню фразеологічної палітри пам'яток літописного та ділового жанрів, спорадично виходячи за межі цього кола. Це, зокрема, дослідження Дж. А. Гарибян, де мовознавчиня вивчала фразеологію художнього дискурсу російської мови на матеріалі азовських повістей XVII ст. Дослідниця дійшла висновку, що мова аналізованих текстів засвідчує виразну тенденцію до зближення з народнорозмовною мовою азовського козацтва, зокрема і в адаптації та регіоналізації традиційних для тодішньої літератури фразеологізмів, що репрезентували переважно релігійну, воєнну та побутову сфери [6, с. 16].

Л. П. Вишневська досліджувала лексику й фразеологію російської демократичної сатири XVII ст. Дисертаційна праця дещо відходить від звичного річища діахронних фразеологічних студій у русистиці. Передовсім зауважимо, що авторка вмотивовує сутність історичного аналізу фразеологізму, його критерії, здатність того чи того сполучення слів набувати статусу фразеологізму шляхом втягнення його в інший дискурс та надання йому спеціальної конотації. Мовна гра, реалізувати яку авторам сатиричних творів допомагало поєднання церковнослов'янських та народнорозмовних елементів, забезпечувала сприйняття пересічним московитом нового значення в запропонованій автором ситуації, що звідси продовжувала розвиватися власне фразеологічним руслом, про що дослідниця зауважує: «... у XVII ст. відбувається не стільки формування фразеологізмів, скільки їх активізація в сатиричному стилі демократичної літератури» [5, с. 6]. Г. П. Вишневська суголосна з Б. О. Ларіним, який не вважав багато складних наукових термінів фразеологічними словосполученнями [12, с. 137]. На наше переконання, для діахронної фразеології відомий мовознавець мав стовідсоткову рацію. Як засвідчили подальші студії, фразеологи для історії мови почали послуговуватися широким розумінням фразеології, закладеним у працях В. В. Виноградова, тож у більшості випадків отримуємо ситуацію, коли про давній текст можна говорити, що він ледь не весь складається із фразеологізмів. Наприклад, Л. Г. Юдіна в дослідженні «Склад і функціонування фразеологізмів у текстах російських повістей другої половини XVII ст.» також послуговується широким розумінням фразеології, однак функціонування цих стійких сполучень слів подає крізь призму формування російської літературної мови з урахуванням антропоцентричного підходу. У текстах 64 пам'яток мовознавчиня зафіксувала 492 фразеологічні одиниці в 4102 випадках уживань. Л. Г. Юдіна констатувала, що не всі фразеологічні одиниці зареєстровані в історичних словниках російської мови, а для частини не вказано всіх значень, чим знову оголила проблему лексикографічної фіксації стійких сполучень слів та створення спеціальних фразеологічних словників, зокрема й історичних. Вагомим є зауваження, що «причини переваги давньоруськими книжниками тих чи тих ФО часто детерміновані вимогами жанру: у кожному різновиді і формі жанру повісті використовується свій певний набір фразеологічних засобів» [27, с. 16].

Не вдаючись до термінологічної полеміки, зазначимо, що в багатьох роботах з історичної лексикології та фразеології російської мови спостерігаємо «затягування» давньоруського періоду до кінця XVII ст., що провокує дослідників залучати для студіювання тексти різних століть, а для деяких часових відтинків – і різних держав, що аргіогі не може дозволити мовознавцям зробити правильні висновки, на які наштовхуємося в роботах. Так відбувається своєрідне фразеологічне (як і лексичне, фонетичне, морфологічне) привнесення в тогочасну російську мову, коли, оминаючи багато століть, фразеологізм, наприклад XI ст., без жодних змін опиняється надбанням її фразеологічного фонду.

Безперечно, писемність киеворуського періоду, настільки розвиненою б вона не була, перебувала все ж у великій залежності від спочатку старослов'янської, а згодом і церковнослов'янської писемної традиції. Тиражування списків літописів чи євангелій створює картину загального поширення та активного вживання стійких сполучень слів відповідних тематичних груп. Зміни починають простежуватися тільки тоді, коли на арену

історіографічного жанру виходять регіональні літописи, що вже не декларують обов'язковості переповідання давніх подій. Це ж відбувається і з канонічними текстами: проникнення живої мови в євангелія залишає переважно в цитатах сентенції зі Святого Письма, тоді як за межами цитат релігійники послуговуються живомовним ресурсом. Жанрово-стильова революція, що прийшла на українські та білоруські терени в середині XVI ст., докотилася меншою хвилею до Московського царства майже через століття, проте дала змогу активно залучити західні, зокрема й українські та білоруські, взірці для розвитку своєї літератури.

Неабиякий інтерес у діахронній фразеологічній русистиці, як засвідчують наукові розвідки, становлять саме XI–XIV ст. Фразеологічним одиницям воєнної тематики присвятив дисертаційну працю Ш. І. Васильєв. Матеріалом студії слугували «оригінальні літописи» та переклад «Історії Іудейської війни» Йосипа Флавія, що дало мовознавцеві змогу зробити цікавий висновок: «генетичний аналіз ФО давньоруської мови засвідчив, що за своїм походженням давньоруська фразеологія воєнної тематики є східно-слов'янською» [4, с. 4], хоч далі робить уточнення: «більша їх [ФО] частина є за своїм походженням давньоруською» [4, с. 20]. Таке декларування, з урахуванням матеріалу дослідження, є свідченням високого рівня давньоруської мови, здатної достатньою мірою вербалізувати всі тогочасні сфери. Автор, виконавши докладний фонетичний, морфологічний, структурно-компонентний аналіз фразеологізмів, класифікувавши їх за лексико-тематичними групами, усе ж вибудовує формування фразеологічної системи як внутрішньої, замкненої системи давньоруської мови. На такі думки наштовхує та сама джерельна база, де робота не з «оригінальними літописами», а зі списками пізніших століть, більшість із яких мали основою один протограф, забезпечує тотальний ареал поширення того чи того сполучення слів, гарантуючи йому відтворюваність і стійкість. Для цієї ситуації не можуть слугувати орієнтиром слова О. Г. Ломова, процитовані Ш. І. Васильєвим, що фразеологічність досліджуваних одиниць «доведена або стабільністю вживання, або наявністю стабільної образності чи переносного значення» [4, с. 9], адже нонсенсно стверджувати, що, наприклад, кількаразове перевидання книги чи навчального посібника забезпечує критерій відтворюваності і стійкості з погляду діахронії. Інша справа – залучення в орбіту дослідження перекладу. Історія іншої країни, її культури, особливості ведення війни, зброя та ін. мають знайти відображення в перекладному тексті, а це свідчить про те, що процес запозичення, а для стійких сполучень – запозичення і калькування – мав би привернути увагу дослідника, чого, на жаль, не спостережено (зауважимо, що в цьому ж руслі виконав монографічне дослідження «Фразеологічна система давньоруської мови: аспекти дослідження» О. І. Васильєв).

Однак найбільше студій було присвячено становленню фразеології ділової писемності російської мови. Зокрема, стійкі сполучення слів у московських грамотах XIV–XV ст. досліджувала О. В. Горшкова [7]. Мовознавчиня для визначення фразеологізмів послуговувалася семантичним аналізом словосполучень, зафіксованих у московських і новгородських грамотах, залучивши для підтвердження отриманих результатів матеріали пам'яток попереднього періоду та сучасних східнослов'янських мов [8].

Стійким сполученням слів у давньоруських грамотах XI–XIV ст. присвятила дисертаційну працю Л. Я. Костючук [11]. Усвідомлюючи неприйнятність студіювання мови давніх текстів із позицій сучасності, авторка запропонувала власну методику виокремлення стійких словосполучень. Це обов'язкове врахування таких критеріїв, як семантичний (полягає в можливості використовувати стійкі словосполучення як номінативний засіб для позначення явищ дійсності); морфологічний (частиномовна належність стійкого словосполучення за ядерним словом); синтаксичний (передбачає стійкість і повторюваність деяких відношень між компонентами стійкого словосполучення з урахуванням специфіки синтаксичних зв'язків компонентів цього

сполучення слів); функційний (детермінований жанром твору, тобто необхідно враховувати роль стійкого словосполучення у структурі тексту того чи того жанру) [11, с. 8]. У докторському дослідженні, виконаному на матеріалі писемних пам'яток Псковщини, Л. Я. Костючук удокладнила свою методикку. Мовознавчиня свідомо того, що необхідною умовою для повного з'ясування історії розвитку фразеологізму є залучення даних різних хронологічних періодів російської мови, зокрема XVIII ст., сучасної російської літературної мови, інших російських народних говорів, інших слов'янських і неслов'янських мов. Таке порівняльно-зіставне тло дасть змогу з'ясувати специфічне і типове в процесі фразеологізації окремих сполучень слів [10, с. 44].

На жаль, до цієї методики дослідники історичної фразеології майже не вдаються, що пояснює популярність студій із широким розумінням фразеології, зокрема й для вивчення мови ділових документів, як це спостерігаємо, наприклад, у дисертаційній праці «Стійкі словосполучення в мові офіційно-ділових документів південноуральських фортець XVIII ст.» С. Г. Шулежкової, у якій досить докладно проаналізовано різну варіативність стійких сполучень слів [26], чи текстів інших жанрів (наприклад, у ґрунтовній монографії «Стійка формула в історії російської літературної мови (XI–XV ст.)» О. П. Лопутько [14], дисертаційній роботі «Фразеологічні звороти і їхні стилістичні функції в мемуарах другої половини XVIII ст.» Н. С. Редькіної [18]) та ін.

Особливостям функціонування фразеологізмів у стильово-локально-темпорально об'єднаних текстах присвятив дисертаційні праці Г. О. Селіванов (новгородські договірні грамоти XIII–XIV ст. [19]; ділова писемність російської мови XVI–XVII ст. [20]). Для з'ясування хронології та внутрішніх процесів, що зумовили розвиток у тому чи в тому словосполученні цілісного значення, автор послуговується переважно порівняльно-історичним методом, проте в окремих випадках звертається й до контекстуального, оскільки власне контекст уможлиблює чіткіше окреслити ступінь семантичних зрушень.

Дослідник проводить паралелі з різними хронологічними періодами розвитку російської мови, передусім із сучасним, демонструючи на прикладі фразеологічних утворень тяглість лексико-фразеологічного ярусу мови (наприклад, *всякая всячина, истекать кровью, слыхом не слышать, принимать участие* та ін.).

Аналізовані тексти дали Г. О. Селіванову змогу класифікувати фразеологічний матеріал за семантико-стилістичними параметрами на штампи, узуальні стійкі словосполучення, просторічно-розмовні фразеологізми та уснопоетичні фразеологізми. Дослідник свідомий того, що діловий текст – це специфічна сфера функціонування стійких мовних одиниць, а тому вказує, що «за семантичною структурою одні штампи позначені зовнішньою, формальною стійкістю, інші ідіоматичні та є реальними або потенційними фразеологічними одиницями. З-поміж тих і тих розрізняють: а) стилістично нейтральні, б) співвіднесені з “мовою наказів” та в) належні до високого стилю» [20, с. 27]. Зауважимо, що, запропонувавши власне бачення не розв'язаних на той час проблем молоді історичної фразеології, дослідник справедливо розмежовує стійкі сполучення слів залежно від їхньої стійкості, що, власне, слугує подальшому витворенню семантично-ідіоматичного сполучення чи залишається на рівні формальної стильовозакріпленої одиниці, якій властиве тільки повне компонентне відтворення. Звичайно, активне використання контекстуального аналізу дало б авторові змогу чіткіше класифікувати досліджуваний матеріал, спроектувати його крізь призму «мовної свідомості» тогочасного діловода, а відтак виокремити групу ідіоматично стійких сполучень слів, більшість яких репрезентували б одиниці усного народнорозмовного або писемного ділового мовлення, здатні до змін семантичної структури та міжстильової міграції і які комплексно вступають у синтагматичні відношення з іншими одиницями речення. Для відтворення формально стійких одиниць писареві меншою мірою потрібно опиратися на їхню семантику, оскільки такі одиниці є атрибутами ділового тексту загалом, чітко закріплені за його структурними частинами, на відміну від ідіоматично стійких одиниць, використання яких писареві

диктує мікроконтекст, задіюючи не тільки когнітивний, а передусім компетентнісний потенціал діловода.

Значну увагу Г. О. Селіванов приділив таким явищам фразотворення, як контамінація, калькування, тавтологія та ін. Зокрема, перші випадки контамінації дослідник засвідчив ще в новгородських договірних грамотах XIII–XIV ст. (наприклад, *дати вера и правда* ← *вера дати + правда дати* та ін.). Кількісно більший арсенал джерел XVI–XVII ст. уможливив виокремити кілька типів фразеологічної контамінації: «а) за характером об'єднання матеріалу: спільна (аглютинація), замінна (фразеологічна субституція або накладання), компенсаційна, дериваційно-замінна чи компенсаційна і дериваційно-конвергентна; б) за участю компонентів у мовленнєвому ланцюгу (повна, часткова); в) за результатами: просте ускладнення структури (розростання структури на зразок *всякая всячина* із *всячина*), деформація компонентів без утворення нових одиниць, утворення нових одиниць; г) за відмінностями об'єктів (елементів контамінації): лексема – лексема, фразема – фразема, лексема – фразема, релікти – рефлeksi тих і тих» [20, с. 34–35].

Г. О. Селіванов аналізовані стійкі сполучення слів об'єднав у групи за предметно-тематичним принципом, зокрема це фразеологізми, що репрезентують матеріально-правові відносини, адміністративний устрій, суд, міждержавні та внутрішньополітичні відносини, різні етапи селянських воєн. Однак автор указує й на наявність маргінальних фразеологічних одиниць, які доводиться описувати «або як матеріал стилів, або у зв'язку з характеристикою фразеологічного складу ділового мовлення, або в лексико-фразеологічній сполучуваності» [20, с. 39].

Грамматичні параметри досліджуваних фразеологізмів Г. О. Селіванов коментує крізь призму граматичної системи тогочасного ділового мовлення. Фразеологічні одиниці ділових текстів російської мови XVI–XVII ст. науковець об'єднує у два типи синтаксичних структур – паратаксичні та гіпотаксичні. Перші, на думку Г. О. Селіванова, «або не належать до фразеології, або належать, тільки не становлять її граматичного інвентарю» [20, с. 42]. Виокремлює дослідник і фразеологізми, у компонентах яких засвідчено граматичні форми, що вже на XVI–XVII ст. були для російської мови архаїчними. Це, зокрема, конструкції з подвійним називним, подвійним знахідним, уживання прийменника *для ради*, давнього орудного множини іменників, граматично омонімічного з називним множини, та ін. Останнє явище автор кваліфікує як зворотну уніфікацію [20, с. 42–43].

Г. О. Селіванов окреслює причини, чому різні групи фразеологізмів, зафіксовані в ділових текстах російської мови XVI–XVII ст., мали різну історичну перспективу: «зі складу фразеології ділових документів XVI–XVII століть у національну російську мову ввійшла найбільшою мірою просторічно-розмовна фразеологія, що виявила велику життєвість і довговічність, аніж формули розпоряджень, звинувачень та ін., що повністю залежали від умов матеріального виробництва, наявності тих чи тих політичних установ, від соціальної структури суспільства та інших позамовних чинників» [20, с. 46].

Розвиткові фразеологічного фонду російської мови XVIII ст. присвятила дослідження М. Ф. Палевська. Студіюючи фразеологічні одиниці в аспекті моделювання, авторка виокремлює два типи фразеологізмів, утворених: а) за структурною схемою словосполучення та б) за структурною схемою речення [17, с. 4]. Науковець докладно зупинилася на проблемі лексичної варіантності, яка зумовлена паралельним функціонуванням у живому мовленні вільних сполучень слів, що зазнають подальшої метафоризації, аніж звичайною механічною заміною того чи того компонента. Дослідниця пропонує критерії розмежування варіантів фразеологізму та фразеологічних синонімів. Аналізований матеріал дав М. Ф. Палевській підстави виокремити лексичні, формально-граматичні, словотвірні та квантитативні варіанти фразеологічних одиниць.

Основною причиною змін у семантичній структурі фразеологічних одиниць дослідниця вважає її ускладнення, спричинене розвитком нового значення внаслідок, по-

перше, повторної метафоризації, по-друге, дії механізмів компресії, по-третє, розщеплення первинної семантики на кілька пучків значень залежно від сфери функціонування, жанрово-стильової належності та ін. Цікаві спостереження М. Ф. Палевської й про можливість розвитку нового значення та утворення відмінково-тавтологічної конструкції. Зокрема, дослідниця вказує, що таку здатність мають не всі фразеологічні одиниці, а тільки ті, семантичним центром яких є субстантиви – назви частин людського тіла (*волос, зуб, уста, руки, плечо, голова, бок* та ін.) та номени, що реалізують темпоральне чи локативного значення (*год, век, час, кінець, шаг* та ін.) [17, с. 23–24].

Саме фразеологізми з центром-соматизмом, лексемою часової чи просторової семантики слугують, на переконання М. Ф. Палевської, яскравим прикладом розвитку з однієї одиниці двох. Такими є колишні варіанти *с часу на час, час от часу, сломить голову, сломя голову* та ін., що демонструють утворення нових фразеологізмів унаслідок розходження семантичної структури.

Акцентуючи на розвиненості фразеологічної системи російської мови XVIII ст., авторка постійно проводить паралелі із сучасним станом, резюмуючи, що для XVIII та XX ст. спільними є: «1) традиційність; 2) тісний зв'язок з лексичною системою; 3) моделювання ФО; 4) співвіднесеність ФО зі словами; 5) збереження компонентами ФО властивостей слова; 6) наявність багатозначності; 7) наявність двох протиставлених структурних типів ФО: а) зі структурою словосполучення; б) зі структурою речення; 8) наявність омонімічних моделей; 9) наявність специфічних утворень – серій ФО; 10) наявність різних зв'язків між ФО всередині підкласу, класу, типу та між підкласами, класами й типами; 11) дія різноспрямованих тенденцій, що визначають, з одного боку, появу нових ФО, з іншого – збагачення словникового складу мови за рахунок утворення нових слів на базі ФО та появи нових значень у словах – компонентів ФО – унаслідок редукції ФО» [17, с. 37].

О. І. Федоров присвятив ґрунтовну студію з'ясуванню особливостей розвитку фразеологічного складу російської мови кінця XVIII – початку XIX ст. Цей період привернув увагу дослідника тим, що саме тоді «відбувається стихійне вирівнювання стилів, що призводить до руйнування стилістичних норм Ломоносова й проникнення народної фразеології та ідіоматики в літературну мову» [23, с. 4]. Автор, уважаючи фразеологізми надлишковим явищем у мові, все ж таки залишає за ними право експресивної оцінки тієї чи тієї ситуації об'єктивної реальності. Обґрунтовуючи сутність внутрішньої форми у творенні фразеологічного значення та фразеологізму загалом, О. І. Федоров акцентує на її втраті як одному з основних чинників творення ідіоми. Докладно науковець аналізує утворення фразеологізмів на базі порівняльних конструкцій, закидаючи при цьому лексикографам, які, укладаючи словники, передусім тлумачного типу, не враховують усього спектра стилістичних конотацій фразеологізму. Автор наводить значний ілюстративний матеріал із художніх творів XVIII ст., що засвідчують функціонування як повних, тобто вихідних, так і коротких, тобто похідних, порівняльних фразеологізмів. Зокрема, такими є *гол как сокол, как на иголках, как пять пальцев, как зеницу ока, как вкопанный, как убитый, (ясно) как день, как маков цвет, как бог свят, как огня (боятся)* та ін. На думку О. І. Федорова, фразеологізація таких конструкцій відбулася тому, що «порівняльний елемент у змісті цих зворотів сприймається лише етимологічно як підоснова іншої семантики. Його “вивітрюванню”, стиранню сприяє тривалість і частота вживання звороту та сталість лексичного оточення. <...> У більшості випадків фразеологізації порівняльних зворотів слово, із яким сполучається фразеологізм, залишаючись його обов'язковим оточенням, не ввійшло до складу фразеологізму, тому що фразеологічна семантика сформувалася без участі значення цього слова, проте реалізується вона тільки в поєднанні фразеологізму з ним» [23, с. 33–34]. Науковець заперечує усталену в 60-х роках минулого століття думку про незмінність фразеологізмів та їхнього компонентного складу й семантики, уважаючи, що «становлення фразеологізмів як одиниць мови з порівняльних зворотів пов'язане з усуненням усього зайвого,

надлишкового в їхньому складі, що не впливає на формування фразеологічної семантики» [23, с. 36]. Отже, О. І. Федоров свідомий того, що фразеологізм – явище не статичне, а динамічне.

Однак цю саму думку автор заперечує в наступному висновку, де зазначає, що «давність появи порівняльного звороту чи речення й тривалість уживання не можна вважати причинами переходу у фразеологічні одиниці. У мові пам'яток давньоруської писемності, а також творів художньої літератури й публіцистики XVIII ст. можна, очевидно, нарахувати десятки тисяч порівнянь, що не перейшли у фразеологізми» [20, с. 36]. Така заява потребує великої доказової бази, а не демонстрацію поодиноких прикладів. Мовознавець, пишучи про актуальність семантики, а відтак фразеологізму загалом, опускає цей факт для діахронії, не враховує чинник мікродіахронії, намагаючись фразеологічний склад російської мови попередніх століть оцінити з позицій сучасності. Звісно, що такий вектор дослідження залишає поза увагою науковців великий пласт фразеологічних одиниць, насправді збіднюючи арсенал стійких сполучень слів, які функціювали в тій чи в тій мові впродовж різних етапів її розвитку й були утворені за моделлю базового питомого чи запозиченого фразеологізму, як-от *веть за веть* 'відплатити, помститися, поквитатися' → 'адекватно, тим самим способом', засвідчене в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. та яке збереглося в діалектах з модифікованою семантикою на підставі зовнішньої подібності слів *веть* і *вѣть*.

О. І. Федоров наголошує на тому, що «всі основні специфічні ознаки фразеологізмів визначні в сучасному мовознавстві, але вивчені вони неоднаково глибоко й послідовно. Найслабше вивчена семантика, її специфіка порівняно із семантикою слів» [23, с. 166]. Власне, таке переконання наводить нас на думку про те, що, взявши для дослідження чітко окреслений період розвитку російської мови, автор має дотримуватися історичних засад аналізу фразеологізмів, продемонструвати спадкоємність між періодами на фразеологічному рівні, що довело б неперервність розвитку російської мови як системи загалом. Мікродіахронія – кінець XVIII – XIX ст. – залишилася замкнутою, ізольованою системою на тлі загального розвитку фразеологічного фонду російської мови.

Неврахування саме цих аспектів не дає нам підстав погодитися з окремими висновками мовознавця. Наприклад, О. І. Федоров зазначає, «що у XVIII ст. ще не сформувалися відомі в сучасній російській мові фразеологізми *танталові муки*, *сізіфова праця*, *содом і гоморра*, *між Сциллою і Харибдою*. Вони не зафіксовані в словниках і не засвідчені в мові письменників XVIII ст. Але за наведеними вище прикладами й іншими можна припускати, що вільний переказ античних міфів про Сізіфа, Тантала тощо підготував ґрунт для утворення словосполучень із постійним словесним складом і загальним переносним значенням, який у свідомості мовців уже перестав асоціюватися з відповідними текстами античної літератури. Мабуть, це сталося в XIX ст. Точно судити про час утворення фразеологізмів на зразок *муки тантала*, *сізіфова праця* та ін. поки складно. Для цього потрібна детальна вибірка крилатих висловів, їх частин фразеологізмів із творів російської літератури та публіцистики XIX ст.» (курсив О. Ф. – В. Д.) [23, с. 159]. Проекція автора, отже, ставить багато запитань, на які мала би бути відповідь у самому дослідженні. Ми ж отримуємо ситуацію, що нижня хронологічна межа є власне межею фразеологічної системи російської мови, усі подальші зміни в семантичній структурі та компонентно-граматичному оформленні необхідно шукати пізніше – вже в XIX, а то й XX ст. Можливо, свою роль тут відіграв вибір джерельної бази, яка не дала змоги зафіксувати, а відтак і простежити повною мірою зміни як у кількісному складі фразеологізмів досліджуваного періоду, так і в динаміці семантики зафіксованих стійких сполучень слів. Залучення писемних текстів різних жанрів і стилів, про реструктуризацію та зміщення норм у яких лаконічно на початку монографії зазначив мовознавець, засвідчило б і входження в російську мову через посередництво української та білоруської багатьох фразеологізмів біблійного й античного походження, як це яскраво демонструють

тексти релігійного дискурсу, авторами яких були українські й білоруські релігійні діячі, запрошені в Московію для забезпечення освітніх потреб держави Петра І.

Ключовим моментом для розвитку діяхронних фразеологічних досліджень у русистичі 70-х років ХХ ст. стала поява низки розвідок В. М. Мокієнка. Мовознавець, репрезентуючи нове «модельне» бачення з'ясування етимології того чи того стійкого сполучення слів, докоряє колегам по цеху за сліпе перенесення методів дослідження фразеологізмів у синхронії та їхню діяхронію. Покладена в основу історико-етимологічного дослідження модель фразеологізму крізь призму системних відношень омонімії та полісемії, семантичної та синтаксичної валентності має привести науковців до віднайдення правильної гіпотези появи стійкого сполучення слів, як це продемонстровано на прикладі фразеологізму *бить баклуши* [15, с. 25–32]. Активне залучення діалектного матеріалу також є обов'язковою умовою, оскільки дає змогу простежити, з одного боку, збереження фразеологічної одиниці, з іншого – її варіативну поширеність. Розуміння складнощів діяхронного вивчення фразеології змушує В. М. Мокієнка констатувати: «Лінгвістичний план діяхронного аналізу фразеологізмів, зрозуміло, набагато ширший від проблеми з'ясування вихідної структурно-семантичної моделі словосполучення. Суттєвим є визначення літературних джерел фразеології, фактів запозичення й калькування. У чисто лінгвістичній проєкції, однак, ці проблеми діяхронного аналізу фразеології тісно переплітаються з проблемою моделювання стійкого сполучення» [15, с. 32]. Ці ідеї знайшли більше втілення в докторській дисертації «Протиріччя фразеології та її динаміка», де науковець продовжує наполягати на тому, що екстралінгвальні чинники в більшості випадків не можуть слугувати надійним джерелом для з'ясування правильної етимології фразеологізму, у такий спосіб переводячи її в розряд народної етимології [16]. В. М. Мокієнко акцентує увагу й на джерельній базі для історико-етимологічного дослідження, адже, як засвідчує більшість розвідок і самого науковця, для підтвердження гіпотези ілюстративний матеріал дібрано переважно з текстів ХІХ–ХХ ст., зрідка – ХVІІІ ст. Тільки для коментування історії деяких фразеологізмів мовознавець послуговується пам'ятками давніх періодів розвитку російської мови, як то спостерігаємо в працях «Слов'янська фразеологія» та «Образи російського мовлення: історико-етимологічні нариси фразеології», проте без наведення достатнього ілюстративного матеріалу, що, наприклад, у випадку з фразеологізмом *положить в долгий ящик* має іншу вербальну репрезентацію в тогочасній російській мові. Причина тут очевидна: не кожен досліджуваний фразеологізм засвідчений у пам'ятці, що ще раз доводить необхідність рівномірного вивчення фразеології, а не за одностороннім вектором «сучасне → минуле». У такому разі з історико-етимологічного аналізу домінантою залишається етимологічний (зрозуміло, не без історії), а власне історичний шлях розвитку фразеологічної одиниці опиняється на периферії, другорядним. Видається, що ці два аспекти – історичний та етимологічний – мають взаємодоповнювати один одного для створення повноцінної картини появи та розвитку фразеологізму.

Питанням історичної фразеології присвячені наукові студії О. І. Зинов'євої. Багато-річні дослідження узагальнено в монографії «Нариси із фразеології повсякденної російської мови Московської Русі ХVІ–ХVІІ ст.», де авторка констатувала, що «фразеологія повсякденної мови Московської Русі ХVІ–ХVІІ ст. становить сукупність дуже неоднорідних з погляду семантичної неподільності компонентів одиниць, що перебувають на різних щаблях фразеологізації» [9, с. 135].

У вступі авторка обґрунтовує використання запропонованого Б. О. Ларінім терміна *повсякденний*, зауважуючи, що це поняття включає «і домашній побут, і трудову діяльність, і різноманітні взаємовідносини людей, їхні почуття й переживання, їхні обов'язки щодо держави, звичні релігійні обряди та ін.» [9, с. 5]. Однак уже сам перелік сфер використання фразеологізмів дає підстави засумніватися в доцільності терміна, оскільки таке потрактування стирає межі між сферами, чим штучно створює, по-перше, абсолютний корпус міжтематичних фразеологізмів, по-друге, абсолютизує мовну

свідомість росіянина XVI–XVII ст. як носія всього арсеналу зафіксованих фразеологізмів. У тогочасній ситуації, зрозуміло, складно уявити, аби пересічний росіянин володів таким лексико-фразеологічним запасом, яким крізь призму терміна *повсякденний* наділяють його сучасні лексикографи. Це можна стверджувати хіба що про антропо- та побутову фразеологію в загальнолюдському розрізі (адже кількісно непривілейоване населення становило більшість Московської Русі XVI–XVII ст.), застосування ж іншого критерію, як-от розшарування населення за виробничими сферами чи освіченістю, віком мовців, узагалі поставить під сумнів існування універсальної мовної свідомості, відповідно й особистості. З іншого боку, мовознавець окреслила групи кількаслівних номінацій, що репрезентують сфери діяльності, із якими впродовж життя стикається особа. Відтак на якомусь етапі життя в мовний арсенал людини внаслідок екстралінгвальних чинників уходить та чи та фразеологічна одиниця, що дає підстави стверджувати про утворення й функціонування в індивідуальному мовленні так званого загального фразеологічного ядра, яке складається з «екстралінгвальних мінімумів» кожної фразеотематичної групи. Однак аналізований період – складне й суперечливе явище в історії Російської держави, що вможливує говорити про обов'язкову наявність у мовленні тодішнього росіянина фразеологізмів, наприклад воєнної сфери, часової семантики та ін. Це, на нашу думку, дасть змогу повною мірою описати мовну картину світу російського етносу XVI–XVII ст.

Заслуговує на схвалення вибір джерельної бази, що демонструє жанрово-стильове багатство російської мови XVI–XVII ст. і водночас дає О. І. Зинов'євій підстави вдокладнити стилістичні трансформації, зумовлені зсувами в семантичній структурі ключових лексем. Авторка, услід за Б. О. Ларіним, пропонує класифікацію фразеологізмів за ступенем їхньої семантичної злютованості, зокрема: 1) ідіоми (за спостереженнями дослідниці, таких одиниць у повсякденній мові Московської Русі «порівняно мало»); 2) мотивовані фразеологізми, яких «досить багато»; 3) стійкі сполучення, яких зафіксовано «найбільше». Останню групу, на думку О. І. Зинов'євої, утворюють стійкі одиниці на позначення *релігійних понять* (назви віри; назви храму, церкви; назви частин Біблії, богослужбових книг, документів і молитов; назви християнських уявлень; назви осіб; назви богослужінь і молитов; назви постів; назви обрядів і ритуальних дій; назви церковних реалій; назви церковних свят); *формули ділових документів*; *терміни* (юридична термінологія; назви мит і податків; назви адміністративно-територіальних одиниць; назви документів; назви угідь; терміни будівництва й архітектури; назви одиниць вимірювання; медичні терміни); *одиниці на позначення звичаїв, ритуалів, обрядів*; *назви фізичних покарань*; *назви господарсько-побутових реалій* (назви їжі та напоїв, назви предметів побуту селянської хати); *географічні назви, етноніми*; *фразеологізми-характеристики людини за зовнішністю, фізичним та психічним станом, поведінкою* [9, с. 11–20].

Власне, ця класифікація, зокрема її ілюстративний матеріал, не дають підстав однозначно потрактувати багато сполучень слів як стійкі. О. І. Зинов'єва свідомо того, що багато з таких стійких сполучень «умовно можна назвати фразеологізмами в сучасному розумінні цього терміна» [9, с. 9]. Однак авторка для зарахування таких мовних одиниць до фразеологізмів оперує критеріями «стійкість», «частотність», «відтворюваність». Погоджуємося, що ці критерії важливі для виокремлення стійкої мовної одиниці, проте не завжди дають змогу провести чітку межу між вільним словосполученням, наприклад атрибутивно-субстантивним, і фразеологізованим. Як відомо, атрибутив – це конкретизатор імені, що слугує диференційною ознакою номінації реалії задля уникнення переобтяження семантики того чи того субстантива. Тому якщо О. І. Зинов'єва зараховує до фразеологізмів сполучення слів на кшталт *брусничная вода*, *кулачний бой* та ін., необхідно з'ясувати сутність таких утворень. Запропонований погляд наштовхує на думку, що такі сполучення слів утворювалися й функціювали первинно як стійкі, принаймні перебували на периферії фразеологічної системи, звідки з часом перейшли в ту чи в ту терміносистему. Із цим важко погодитися з огляду на кілька причин: по-перше,

фразеологізми є явищем вторинним, відтак напрям поповнення їхнього складу доцільніше розглядати від терміносистеми до фразеосистеми; по-друге, атрибутивно-субстантивне словосполучення номінувало конкретну реалію, виокремлюючи її з ряду подібних; по-третє, номінація відбувалася за допомогою лексем із прямим атрибутивним значенням. Отже, такі сполучення слів функціювали первинно як терміни, формуючи відповідну терміносистему, а вже внаслідок трансформацій у семантичній структурі могли переходити у сферу фразеології, що науковець неодноразово доводить під час аналізу окремих фразеологізмів.

Критерії стійкості, частотності, відтворюваності для вивчення фразеології в діяхронії мають дещо розмитий характер. Їх застосування дає підстави говорити тільки про наявність *стійких сполучень слів* (виділення наше. – В. Д.), що не завжди є фразеологізмами. Зокрема, ці сполучення можуть мати фразеологічний потенціал, проте для більшості з них писемні пам'ятки такого підтвердження не дають. І причина цього ховається в традиційності підходів до критеріїв, що зумовлено джерельною базою вивчення того чи того рівня мови – писемними пам'ятками. Ідеться про те, що дослідник насправді має справу з писемним текстом, творцем якого, звісно, є людина, проте віддалена в часі. Чи дає писемний текст повне уявлення про його автора? На превеликий жаль, ні. Це яскраво підтверджують тексти ділового стилю, що демонструють і стійкість, і частотність, і відтворюваність сполучень слів як постійних синтагм тексту: стійкість – стандартизований діловий документ ніби залишає стійке сполучення слів поза основним текстом, дає писареві змогу тільки змінювати суб'єкти ділової операції, її об'єкти, локалізацію та час. Інше запитання «Чи послуговується писар у повсякденному усному мовленні такими одиницями?» матиме нествердну відповідь; частотність продиктована потребою фіксації ділових операцій, що офіційно закріплювали те чи те право або привілей особи; відтворюваність – продиктована вимогами стилю до стандартизованого тексту.

На прикладі окремих фразеологічних одиниць (*дьявол прикоснулся, в воду посадить* та ін.) О. І. Зинов'єва з'ясовує специфіку розвитку фразеологічного фонду російської мови, зокрема акцентує увагу на появі семантичної злитованості в стійкому сполученні слів, простежує їхню варіантність, особливості компонентного складу, модель утворення.

На прикладі ключових для мовної картини світу росіян XVI–XVII ст. слів-концептів (*грех, душа, жить, дело, место, ведание*) мовознавчиня проаналізувала здатність лексем-полісемантів утворювати нові стійкі сполучення слів на базі кожного зі значень, для чого використала, крім описового методу, історико-культурологічний та лінгвокогнітивний підходи до аналізу мовних явищ. Прикметно, що О. І. Зинов'єва на фразеологічному рівні простежує спадкоємність старої і нової російської мов – як літературної, так і діалектів. Зауважимо, що це дослідження найбільшою мірою відповідає поняттю «діяхронне».

Уважаємо за доцільне згадати й спеціальні фразеографічні праці, що відображають стан історичної фразеології в русистиці. Про проблеми фразеологічної кодифікації стійких сполучень слів у традиційних тлумачних історичних словниках російської мови зазначала О. І. Зинов'єва. Коротко зупинимося на двох. Це – «Фразеологічний словник старослов'янської мови», укладений авторським колективом під керівництвом С. Г. Шулешкової (2011) [25], та «Словник фразеологічних одиниць давньоруської мови» О. І. Васильєва (2011) [3]. Праця виконана титанічна, а отже, заслуговує на безапеляційне схвалення. Проте звертає на себе увагу джерельна база, що має відображати мовну ситуацію передусім у часи Київської Русі, відтак початки конкурентної боротьби між старослов'янською та живою киеворуською мовою, витворення так званого церковнослов'янського варіанту. З іншого боку, це означає, що стійкі сполучення слів, які прийшли зі старослов'янською мовою й слугували своєрідним авторитетним мірилом давнього тексту, мають бути презентовані не тільки в пам'ятках релігійного жанру, але й у літописах, почасти юридичній, діловій документації. У задекларованих словниках спостерігаємо невиробленість єдиної концепції фразеологізму, незважаючи на прийняте у фразеографічних працях його широке розуміння. Наприклад, кодифіковане у «Фразеоло-

гічному словнику старослов'янської мови» як стійке сполучення слів *блудний син* відсутнє в реєстрі «Словника фразеологічних одиниць давньоруської мови», який а ргіогі має й кількісно, і жанрово більшу джерельну базу та фіксує майже вдвічі більше фразеологізмів (майже 900 проти 500). Фразеологічна палітра широка: фразеологічні ідіоми, фразеологічні сполучення, фразеологічні вирази, прислів'я і приказки, крилаті вислови, порівняльні стійкі звороти, тавтологічні фразеологічні одиниці, вокативні фразеологізми, фразеологічні одиниці-словосполучення, фольклорні фразеологічні одиниці, вигуківі фразеологізми, відмінково-іменні стійкі сполучення слів [3, с. 6–10]. Репрезентація матеріалу у «Фразеологічному словнику старослов'янської мови» засвідчує дотримання традиційних принципів побудови словникової статті, водночас автори наводять додаткову екстралінгвальну інформацію, перетворюючи його більшою мірою на довідкове видання, аніж на власне лінгвістичний словник, який, до того ж, містить різнотипні одиниці, багато з яких не відповідають категорійним ознакам фразеологізму. Це стосується й «Словника фразеологічних одиниць давньоруської мови». Згадаймо і «Словник російської фразеології. Історико-етимологічний довідник» О. К. Бірих, В. М. Мокієнка та Л. І. Степанової, що витримав уже три видання, однак йому плануємо присвятити окрему розвідку.

Висновки й перспективи. Аналіз тільки невеликої кількості праць, присвячених вивченню розвитку фразеологічного фонду російської мови, засвідчив активне зацікавлення цією проблемою. Дотримання панівної на другу половину ХХ ст. думки про широке розуміння фразеології визначило об'єкт дослідження – усі сполучення слів, яким властива відтворюваність у відносно стабільній формі. Проблемним залишається об'єктивний підхід до вибору джерельної бази, її правильне потрактування з позицій діахронної, а не синхронної лінгвістики, адже виразно прочитується акцент функціонування того чи того фразеологізму в сучасній російській мові і віднайдення його в давніх текстах. Перспективи дослідження вбачаємо в аналізі стану вивчення української та білоруської діахронної фразеології, що вможливить виробити чіткі підходи до вивчення історії розвитку фразеологічного фонду кожної зі східнослов'янських мов.

Список використаної літератури

1. Архангельский В. Л. Фразеология «Поучения» Вл. Мономаха в связи с общими вопросами фразеологии русского языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Москва, 1950. 16 с.
2. Бирих А., Мокиенко В., Степанова Л. История и этимология русских фразеологизмов (библиографический указатель) (1825–1994). München, 1994. 273 с.
3. Васильев А. И. Словарь фразеологических единиц древнерусского языка. Елец : ЕГУ им. И. А. Бунина, 2011. 394 с.
4. Васильев Ш. И. Фразеологические единицы военной тематики древнерусского языка XI–XIV вв. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Стерлитамак, 2006. 24 с.
5. Вишневская Г. П. Лексика и фразеология русской демократической сатиры XVII в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.660 «Русский язык». Киев, 1970. 26 с.
6. Гарибян Д. А. Лексика и фразеология Азовских повестей XVII в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Москва, 1958. 29 с.
7. Горшкова О. В. Фразеология Московских грамот XIV–XV веков как характерная особенность делового стиля русского языка. *Сборник статей по языкознанию. Профессору МГУ акад. В. В. Виноградову*. Москва : Изд-во МГУ, 1958. С. 125–139.
8. Горшкова О. В. Язык московских грамот XIV–XV веков (лексика и фразеология) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Москва, 1951. 16 с.
9. Зиновьева Е. И. Очерки по фразеологии обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков. Санкт-Петербург : Изд-во «Осипова», 2012. 148 с.
10. Костючук Л. Я. Процессы становления и функционирование устойчивых сочетаний слов в псковских памятниках письменности и народных говорах : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Ленинград, 1983. 48 с.
11. Костючук Л. Я. Устойчивые словосочетания в древнерусском деловом языке (по грамотам XI–XIV вв.) (Структурно-грамматическая характеристика) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Ленинград, 1964. 22 с.

12. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии: (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов). Ларин Б. А. *История русского языка и общее языкознание*. Москва : Просвещение, 1977. С. 125–149.
13. Ларин Б. О. Про народну фразеологию. *Українська мова в школі*. 1959. № 5. С. 30–36.
14. Лопутько О. П. Устойчивая формула в истории русского литературного языка (XI–XV вв.). Новосибирск : НГПУ, 2001. 226 с.
15. Мокиенко В. М. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? *Вопросы языкознания*. 1973. № 2. С. 21–34.
16. Мокиенко В. М. Противоречия фразеологии и ее динамика : автореф. дисс. ...д-ра филол. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки». Ленинград, 1976. 32 с.
17. Палевская М. Ф. Основные модели фразеологических единиц со структурой словосочетания в русском языке XVIII в. : автореф. дисс. ...д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Ленинград, 1972. 48 с.
18. Редькина Н. С. Фразеологические обороты и их стилистические функции в мемуарах второй половины XVIII века : автореф. дисс. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Москва, 2008. 24 с.
19. Селиванов Г. А. Фразеология новгородских договорных грамот XIII–XIV веков : автореф. дисс. ...канд. филол. наук : спец. 661 «Русский язык». Саратов, 1953. 21 с.
20. Селиванов Г. А. Фразеология русской деловой письменности XVI–XVII веков : автореф. дисс. ...д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Москва, 1973. 50 с.
21. Спринчак Я. А. К сравнительному изучению лексики московских и украинских грамот XIV–XV вв. *Вопросы языкознания*. 1956. № 6. С. 115–122.
22. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. Москва : Учпедгиз, 1959. С. 80.
23. Федоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в. Новосибирск : Изд-во «Наука», Сибирское отд-е, 1973. 171 с.
24. Филин Ф. П. Изучение русского языка на современном этапе. *Русская речь*. 1976. № 1. С. 15–18.
25. Фразеологический словарь старославянского языка : св. 500 ед. / отв. ред. С. Г. Шулержкова. Москва : Флинта : Наука, 2011. 424 с.
26. Шулержкова С. Г. Устойчивые словосочетания в языке официально-деловых документов южно-уральских крепостей XVIII в. : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.660 «Русский язык». Челябинск, 1967. 20 с.
27. Юдина Л. Г. Состав и функционирование фразеологизмов в текстах русских повестей второй половины XVII века : автореф. дисс. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Иваново, 2004. 22 с.
28. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови: кінець XVIII – поч. XIX ст. Харків : Вища школа, 1984. 208 с.

References

1. Arhangel'skij, V. L. (1950). Frazeologija «Pouchenija» VI. Monomaha v svjazi s obshhimi voprosami frazeologii russkogo jazyka [Phraseology «Povchannia» VI. Monomakh in connection with general questions of phraseology of the Russian language]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 16 (in Russ.).
2. Biriš, A., Mokienko, V., Stepanova, L. (1994). Istorija i jetimologija russkih frazeologizmov (bibliografičeskij ukazatel') (1825–1994) [History and etymology of Russian phraseological units (bibliographic index) (1825–1994)]. München, 273 (in Russ.).
3. Vasil'ev, A. I. (2011). Slovar' frazeologičeskikh edinic drevnerusskogo jazyka [Dictionary of phraseological units of the Old Russian language]. Elec : EGU im. I. A. Bunina, 394 (in Russ.).
4. Vasil'ev, Sh. I. (2006). Frazeologičeskie edinicy voennoj tematiki drevnerusskogo jazyka XI–XIV vv. [Phraseological units of military subjects of the Old Russian language of the XI–XIV centuries]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Sterlitamak, 24 (in Russ.).
5. Vishnevskaja, G. P. (1970). Leksika i frazeologija russkoj demokratičeskoj satiry XVII v. [Vocabulary and phraseology of Russian democratic satire of the 17-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Kiev, 26 (in Russ.).
6. Garibjan, D. A. (1958). Leksika i frazeologija Azovskih povestej XVII v. [Vocabulary and phraseology of the Azov stories of the 17-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 29 (in Russ.).
7. Gorshkova, O. V. (1958). Frazeologija Moskovskih gramot XIV–XV vekov kak harakternaja osobennost' delovogo stilja russkogo jazyka [Phraseology of Moscow letters of the XIV–XV centuries as a characteristic feature of the business style of the Russian language]. In : *Sbornik statej po jazykoznaniju*. Professoru MGU akad. V. V. Vinogradovu [Collection of articles on linguistics. To professor of Moscow State University acad. V. V. Vinogradov]. Moskva : Izd-vo MGU, 125–139 (in Russ.).

8. Gorshkova, O. V. (1951). Jazyk moskovskih gramot XIV–XV vekov (leksika i frazeologija) [The language of Moscow letters of the XIV–XV centuries (vocabulary and phraseology)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 16 (in Russ.).
9. Zino'eva, E. I. (2012). Oчерки по frazeologii obihodnogo russkogo jazyka Moskovskoj Rusi XVI–XVII vekov [Essays on the phraseology of the everyday Russian language of Moscow Russia of the 16th – 17th centuries]. Sankt-Peterburg : Izd-vo «Osipova», 148 (in Russ.).
10. Kostjuchuk L. Ja. (1983). Processy stanovlenija i funkcionirovanie ustojchivyh sochetanij slov v pskovskih pamjatnikah pis'mennosti i narodnyh govorah [The processes of formation and functioning of stable combinations of words in Pskov written monuments and folk dialects]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Leningrad, 48 (in Russ.).
11. Kostjuchuk, L. Ja. (1964). Ustojchivye slovosochetanija v drevnerusskom delovom jazyke (po gramotam XI–XIV vv.) (Strukturno-grammaticeskaja harakteristika) [Stable phrases in the Old Russian business language (according to the letters of the XI–XIV centuries) (Structural and grammatical characteristics)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Leningrad, 22 (in Russ.).
12. Larin, B. A. (1977). Oчерки по frazeologii: (O sistematizacii i metodah issledovanija frazeologicheskikh materialov) [Essays on phraseology: (On the systematization and research methods of phraseological materials)]. In : *Larin B. A. Istorija russkogo jazyka i obshhee jazykoznanie [History of the Russian language and general linguistics]*. Moskva : Prosveshhenie, 125–149 (in Russ.).
13. Larin, B. O. (1959). Pro narodnu frazeologiju [About folk phraseology]. In : *Ukrains'ka mova v shkoli [Ukrainian language at school]*. 5, 30–36 (in Ukr.).
14. Loput'ko, O. P. (2001). Ustojchivaja formula v istorii russkogo literaturnogo jazyka (XI–XV vv.) [A stable formula in the history of the Russian literary language (XI–XV centuries)]. Novosibirsk : NGPU, 226 (in Russ.).
15. Mокienko, V. M. (1973). Istoricheskaja frazeologija: etnografija ili lingvistika? [Historical phraseology: ethnography or linguistics?]. In : *Voprosy jazykoznanija [Questions of linguistics]*. 2, 21–34 (in Russ.).
16. Mокienko, V. M. (1976). Protivorechija frazeologii i ee dinamika [Contradictions of phraseology and its dynamics]. Extended abstract of PhD dissertation (Slavic languages). Leningrad, 32 (in Russ.).
17. Palevskaja, M. F. (1972). Osnovnye modeli frazeologicheskikh edinic so strukturoj slovosochetanija v russkom jazyke XVIII v. [Basic models of phraseological units with the structure of a phrase in the Russian language of the 18-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Leningrad, 48 (in Russ.).
18. Red'kina, N. S. (2008). Frazeologicheskie oboroty i ih stilisticheskie funkcii v memuarah vtoroj poloviny XVIII veka [Phraseological turns and their stylistic functions in the memoirs of the second half of the 18-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 24 (in Russ.).
19. Selivanov, G. A. (1953). Frazeologija novgorodskih dogovornyh gramot XIII–XIV vekov [Phraseology of Novgorod treaty letters of the XIII–XIV centuries]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Saratov, 21 (in Russ.).
20. Selivanov, G. A. (1973). Frazeologija russkoj delovoj pis'mennosti XVI–XVII vekov [Phraseology of Russian business writing of the XVI–XVII centuries]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 50 (in Russ.).
21. Sprinchak, Ja. A. (1956). K sravnitel'nomu izucheniju leksiki moskovskih i ukrainskih gramot XIV–XV vv. [Comparative study of the vocabulary of Moscow and Ukrainian letters of the XIV–XV centuries]. In : *Voprosy jazykoznanija [Questions of linguistics]*. 6, 115–122 (in Russ.).
22. Sreznevskij, I. I. (1959). Mysli ob istorii russkogo jazyka [Thoughts on the history of the Russian language]. Moskva : Uchpedgiz, 135 (in Russ.).
23. Fedorov, A. I. (1973). Razvitie russkoj frazeologii v konce XVIII – nachale XIX v. [The development of Russian phraseology at the end of the XVIII – the beginning of the XIX century]. Novosibirsk : Izd-vo «Nauka», Sibirskoe otd-e, 171 (in Russ.).
24. Filin, F. P. (1976). Izuchenie russkogo jazyka na sovremennom etape [Studying the Russian language at the present stage]. In : *Russkaja rech' [Russian speech]*. 1, 15–18 (in Russ.).
25. Shulezhkova S. G. (Ed.) (2011). Frazeologicheskij slovar' staroslavjanskogo jazyka [Phraseological Dictionary of the Old Church Slavonic] : sv. 500 ed. Moskva : Flinta : Nauka, 424 (in Russ.).
26. Shulezhkova, S. G. (1967). Ustojchivye slovosochetanija v jazyke oficial'no-delovyh dokumentov juzhno-ural'skih krepostej XVIII v. [Stable phrases in the language of official and business documents of the South Ural castles of the 18th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Cheljabinsk, 20 (in Russ.).
27. Judina, L. G. (2004). Sostav i funkcionirovanie frazeologizmov v tekstah russkih povestej vtoroj poloviny XVII veka [The composition and functioning of phraseological units in the texts of Russian stories of the second half of the 17-th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Ivanovo, 22 (in Russ.).
28. Yurchenko, O. S. (1984). Formuvannja frazeolohichnoho fondu ukrains'koi literaturnoi movy: kinec' XVIII – poch. XIX st. [Formation of the phraseological fund of the Ukrainian literary language: the end of the XVIII – the beginning XIX century]. Harkiv : Vyscha shkola, 208 (in Ukr.).

V. V. DENYSIUK. DIACHRON PHRASEOLOGY IN RUSSIAN STUDIES: VECTORS OF RESEARCH AND PROBLEMS

Summary. Introduction. *The urgency is due to the need to analyze the state of research on the formation of the phraseological fund of East Slavic languages, which will determine the correct vectors of its study, to identify trends inherent in a particular period or genre.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze of studies representing the diachronic approach in the study of phraseology of the Russian language.*

Methods. *To achieve this goal the following methods are used: analysis of the empirical basis and its critical interpretation.*

Results. *The article attempts to analyze the state of study of historical phraseology in linguistics. A good deal of attention is focused on key works for diachronic phraseology. Due to the large number of scientific studies, detailed attention is focused on key works for diachronic phraseology. The analysis showed that in Russian studies there is no single approach to the study of phraseology in diachrony. The selection criteria are based on the criteria used by synchronists, which projects a one-sided vector of research into the history of phraseology from the present to the past.*

It was established that the main problem is the source base. Despite the sufficient number of written memoirs, researchers use texts without taking into account chronology, variability, territorial (and hence linguistic) affiliation. Therefore, there is no reason to consider their conclusions sufficiently substantiated in terms of forming the phraseological fund of other East Slavic languages.

Originality. *An unbiased analysis of works on the historical phraseology of the Russian language was carried out, which made it possible to identify a lot of problems. The lack of clear signs of phraseology in diachrony and source bas is the main problem.*

Conclusion. *Analysis of a small number of works devoted to the study of the development of the phraseological fund of the Russian language, showed an active interest in this problem. A broad understanding of phraseology determined the object of study. It is all combinations of words that are characterized by reproducibility in a relatively stable form. The objective approach to the selection of the source base and its correct interpretation in terms of diachronic rather than synchronous linguistics remains problematic.*

We see the research prospects in the analysis of the state of study of Ukrainian and Belarusian diachronic phraseology. It will allow us to develop clear approaches to the study of the history of the phraseological fund of each of the East Slavic languages.

Key words: *phraseology, stable combination of words, diachrony, synchrony, diachronic phraseology, historical phraseology.*

Надійшла до редакції 05.09.20

Прийнято до друку 10.10.20

ДІЄСЛОВО В ГРАМАТИЧНОМУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

*Г. В. Кочерга, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)*

e-mail: *kocherga_galina@ukr.net*
ORCID: 0000-0003-1000-3427

Статтю присвячено дослідженню дієслівних одиниць як номінативних знаків у писемних пам'ятках XIV–XVII ст. Описано проблему дієслівної деривації в традиційних і новітніх підходах, що полягає у визначенні мотиваційних особливостей дієслів, які витлумачені як категорія дії, що стосується субстанції, та їхньої знакової позиції в структурах свідомості, конекцій із концептуальною позицією мотиваторів. Розв'язання цієї проблеми потребує врахування діяхронних чинників праслов'янського та східнослов'янського словотвору. Порушено проблему лінгвоментального механізму вторинного позначення, семантичної деривації, установаження межі семантично похідних одиниць. Виокремлено й змодельовано мотиваційність дієслівності структури значень слова на семному рівні та на рівні зв'язків лексико-семантичних варіантів.

Ключові слова: *дієслівна одиниця, категорійність, функціональність, функціонально-семантичний, семантична деривація, мотиваційність, діяхронна похідність, синхронна мотивованість.*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного системного вивчення граматики дієслівності в площині функціонально-семантичних виражень у східнослов'янських пам'ятках XIV–XVII ст. Проблему функціональності граматичних форм, граматичних категорій і граматичної структури мови та проблему взаємовідношення мови і мислення в контексті загальнофілософської концепції мовної картини світу досліджували В. Виноградов, О. Пешковський, Ф. Буслаєв, В. Гумбольдт, Ф. Фортунатов, К. Аксаков, О. Потебня та ін. У лінгвістичній концепції О. Потебні дієслово постає як найвища, найбільш абстрактна, найгнучкіша, конструктивна й вічно прогресуюча категорія людської мови. «Дієслово створює речення» [10, с. 60], – наголошував дослідник. Спираючись на погляди В. фон Гумбольдта і Г. Штейнталя, О. Потебня створив своєрідну філософсько-лінгвістичну теорію дієслівності, яка стала важливою частиною його вчення про історичний розвиток основних категорій мови і мислення. Сучасна лінгвістична наука декларує нові підходи в дослідженні граматичних категорій дієслова, що потребують комплексного вивчення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процес виникнення й формування дієслова, що відображав важливий етап в інтелектуальному розвитку людини, відбувався одночасно з переходом від давньої іменної структури речення до дієслівної. Означаючи дію та процес, дієслово було виокремлене із синкретизму первісного слова вже після іменника й прикметника і, пройшовши через стадію дієприкметника й інфінітива, – цих, як уважав дослідник, проміжних ланок між іменем і дієсловом, – виробило в собі категорії особи, виду, часу, способу, стану. Дієслово починає витісняти імена з основних граматичних позицій, підкоряючи собі інші категорії, утягуючи їх у свою сферу і цим сприяючи збільшенню кількості дієслівних типів речення за рахунок номінативних, іменних. Дія, процес, енергія, утілені в дієслові, поступово руйнують сферу субстанціональності імені, дедалі звужуючи її кордони. Мова набуває більшої конденсованості. Граматичний вплив дієслова поширюється на ті групи слів, які колись були пов'язані з іменником – антитезою дієслова [2, с. 21].

У лінгвістичній науці дієслово досліджували в різних аспектах – як діяхронному, так і синхронному, стверджуючи пріоритет дієслова в системі частин мови (К. Аксаков,

Н. Болдирева, Ф. Буслаєв, Н. Ван-Вейк, О. Востоков, В. фон Гумбольдт, І. Давидова, В. Дорошевський, Ю. Крижанич, М. Ломоносов, А. Мейє, Ф. Міклошич, Д. Овсянико-Куликовський, Г. Павський, О. Пешковський, О. Потєбня, Ф. Травнічка, Ф. Філін, П. Фортунатов, С. Шафранова, Г. Штейнталь та ін.). Учення О. Потєбні, яке стверджувало пріоритет дієслова в граматичній категорії частин мови, у східнослов'янському мовознавстві було сприйняте Д. Овсянико-Куликовським і О. Пешковським, що значно вплинуло не тільки на минулу, а й на сучасну граматичну традицію, на стилістичні оцінки й методи синтаксичного та лексико-граматичного аналізу [3, с. 424].

Дієслівність як морфологічну категорію О. Потєбня визначав так: «Дієслово зображає ознаку в час її виникнення від особи-діяча» [10, с. 91], – причому момент виникнення ознаки може бути одночасний і неодночасний з моментом мовлення; час постає тривалим або миттєвим; саме виникнення ознаки є фактом, спонуканням, бажанням чи умовою. Формальних ознак у дієслові безліч, але постійним і незмінним, як наголошували В. фон Гумбольдт і Г. Штейнталь, є те, що в ньому ознака уявляється «енергетичним виявленням сили, яка безпосередньо впливає з особи-діяча» [13, с. 256, 259; 14, с. 278]. Поняття дієслівності неодмінно охоплює ставлення до особи, незалежно від того, відома вона, дійсна чи фіктивна. Історія становлення граматичних категорій дієслова на сучасному етапі лінгвістичних досліджень має нові вектори характеристики дієслівності мовних явищ як у функціонально-семантичному так і в ономасіологічно-когнітивному вимірах [7], що становить актуальність і новизну дослідження.

Метою статті є виявлення семантичних особливостей категорійності й функційності східнослов'янського дієслова XIV–XVII ст. з урахуванням засобів його формального вираження. Ми продовжуємо низку публікацій щодо становлення дієслівної системи староукраїнської (руської) мови XIV–XVII ст. з огляду на семантико-категорійні модифікації дієслівності зі статусом слова, імплементовані в мотиваційні механізми дієслівного словотвору писемних пам'яток XIV–XVII ст. на рівні концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості мовця.

Матеріали, методи та методика дослідження. Для дослідження використано «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» у 2 кн. (Є. Тимченко ; упор. В. В. Німчук, Г. І. Лиса ; НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. Київ – Нью-Йорк, 2002 – 2003. Кн. 1–2). Методологія дослідження окреслена комплексним використанням методів, застосовуваних у сучасній лінгвістиці, зокрема описового, компонентного, трансформаційного, дистрибутивного, зіставного, валентісного, порівняльно-історичного – для дослідження семантичної структури дієслівних одиниць.

Результати дослідження та їх обговорення. На думку Л. Гумецької, «успадковані із спільнослов'янської доби морфологічні класи дієслів, найбільш незмінно відбиті в системі старослов'янського дієслова, в ході розвитку окремих слов'янських мов зазнали змін і щодо цілості й чистоти успадкованих типів, і щодо продуктивності окремих дієслівних основ. Схрещення різних дієслівних основ, з одного боку, утворило нові типи дієслів, з другого боку, дало підставу для виникнення паралельних синонімічних типів дієслова» [4, с. 174]: *посмотритъ, посмотри, посмотритъ, посмотреть; завѣсилъ, завесити, завѣсили есмь, завѣсили есмо, завѣсили; привѣсити, привѣсили, привѣсили есмо, привѣсили есмь, привѣсили есмъ; положить, положилъ, положили; приложити, есми приложилъ, есмъ приложилъ, приложили есмо, приложилъ.* Більшість дієслівних основ проілюстрована префіксацією. Усі префіксовані дієслова утворені від співвідносних безпрефіксних і являють собою доконані дієслова 1-го ступеня видового утворення. **ЗАПОВѢТРИТИСЯ**, *гл.* Простудиться. *Мигаловъ поххаль до Турокъ и заповѣтрился, и самъ умеръ въ Турцѣхъ.* Льв. лет. 261. [Тимченко, К. 1, с. 282]; **ВЫБОГАТИТИСЯ**, *гл.* Обогатиться. *Выбогатитися умыслили суть.* АЮЗР. И, 241 (И. Выш.) [Тимченко, К. 1, с. 129]; **ВЫБУБНЯТИ**, *гл.* Выбивать в барабан. *Особно зась добвыишь въ раду выбубняеть, и въ походъ войсковый тое жъ сотворяеть.* Клим. 209 [Тимченко, К. 1,

с. 129]; **ВЫГАФТОВАТИ**, гл. (пл. wyhaftować). Вышить. *Быль мистерне выгафтований страшный судъ Божій*. Пал. 975 [Тимченко, К. 1, с. 133]; **ВЫЖЕБРАТИ**, гл. (пл. wyżebrać). Выпросить Христа ради, вымолить. *Выжебрати пннязи*. АП. 1602 [Тимченко, К. 1, с. 136]; **ВЫВЪЗДИТИСЯ**, гл. Покрыться звездами. *Ночь около полночи вывъздилась зъ морозомъ*. Дн. Марк. III, 58 [Тимченк, К. 1, с. 137]; **ВЫПОГОДИТИСЯ**, гл. Наступить хорошей погоде, проясниться. *Морозъ стачъ и випогодилось*. Дн. Марк. III, 15 [Тимченко, К. 1, с. 149]; **ВЫПОКУТОВАТИ**, гл. Искупить грехи. [Михайло семей] *туть на землѣ випокутоваль*. Рук. хр. 372 [Тимченко, К. 1, с. 149]; **ВЫШИНКОВЫВАТИ**, гл. Продавать в розницу. *Медь по петнадцати пудовъ сычывали и безъ плаченья побору добровольне вышинковывали*. АЮЗР. I, 259 (1596) [Тимченко, К. 1, с. 162]; **ЗАДОЛЖИТИСЯ**, гл. Задолжаться, впасть в долги. *Ся были барзо задолжили*. Рук. хр. 145 [Тимченко, К. 1, с. 267]; **ЗАДУМЪТИСЯ**, гл. (пл. zdumieć się). Изумиться. *Задумъвшись пннкности, станули якъ вритыи*. АЮЗР. II, 142 (1494) [Тимченко, К. 1, с. 268]; **ЗАЛИЧКОВАТИ**, гл. Замаскировать. *По концахъ бочалокъ [фалшивіе червонів] были заличковани правдивими здатниками*. Вел. III, 73. [Тимченко, К. 1, с. 274]; **ЗАПОГОДИТИСЯ**, гл. Выясниться (о погоде). *Ночь была тиха и запогодилась*. Дн. Марк. III, 32 [Тимченко, К. 1, с. 282]; **ЗАПОРОШИТИ**, гл. Засорить, занести пылью. *Запорошити око*. АЮЗР. II, 237 (И. Выш.). [Тимченко, К. 1, с. 283]; **ЗАФАРБОВАТИСЯ**, гл. Закраситься, окраситься. *На Украинѣ рѣки зафарбовалися отъ кривѣ людской*. Лет. Хм. 78. [Тимченко, К. 1, с. 294]. У староукраїнській літературній мові половина безпрефіксних дієслів непохідна, а ще половина – утворена від іменникових, прикметникових, дієслівних, чисельникових (менше) основ. Багатопрефіксні дієслівні одиниці в староукраїнській літературній мові з’являються ще в XIV–XV ст., але формування поліпрефіксації дієслівної системи відбувається пізніше, у XVII ст.

О. Потебня у свою теорію розуміння природи слова вкладає положення теорії В. Гумбольдта про внутрішню форму. Згідно з цією концепцією, слово має два значення. Одне – об’єктивне, що наближене до етимологічного значення й має одну ономасіологічну ознаку. Друге значення суб’єктивне, що об’єднує в собі безліч ознак: «Перше є знаком, символом, що замінює для нас друге» [11, с. 25]. Об’єктивним змістом слова є та форма, у якій нашій свідомості представлено зміст думки. «...Якщо виключити друге, суб’єктивне... єдиний зміст, то у слові залишиться тільки звук, тобто зовнішня форма, й етимологічне значення, яке також є формою, тільки внутрішньою. Внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості: вона показує, як уявляється людині її особиста думка» [11, с. 77–78].

Мотивацію й напрям похідності в словотворенні можна з’ясувати, вивчивши концепцію О. Потебні, у якій дослідник намагався наблизитися до еволюції елементів людської думки в дослідженні історії частин мови. «Слово на початку розвитку думки, – писав він, – ще не має для думки значення якості й може бути тільки вказівкою на чуттєвий образ, у якому немає ні дії, ні якості, ні предмета, взятих окремо, але все це у неподільній єдності... Утворення дієслова, імені та ін. є вже такий розклад і видозміна чуттєвого образу, які передбачають інші, простіші явища, які йдуть за створенням слова» [11, с. 105]. На думку дослідника, диференціація чуттєвих образів почалася з утворення таких слів, де функції майбутніх головних частин мови – імені та дієслова – ще не розчленовані. Це так звані первісні дієприкметники, які втілювали в собі два протилежні начала – ім’я і дієслово, з яких ім’я було сильнішим і виразнішим, а дієслово – слабкішим, позбавленим таких істотних дієслівних ознак, як час і стан. Первісний дієприкметник нагадував більше іменник тим, що, як і сучасний дієприкметник, зображав ознаку, наслідок діяльності предмета, але так, що вона виключала думку про цю діяльність, – ознака поставала нібито готовою, даною. Приблизно те саме О. Потебня вбачав і в сучасному іменнику, але в останньому немає навіть згадки про діяльність, яка породила ознаку. І все-таки дієприкметникові не належить першість у творенні граматичних форм у людській мові – вона належить вигукові. У дієприкметнику, який з’явився слідом за

вигуком, у своїй найдавнішій формі, простежено напрям похідності сучасних частин мови, позначений розвитком структури первісного прикметника. Він у своєму розвитку більше був схожий на ім'я, ніж на дієслово. Із первісного дієприкметника насамперед були виокремлені граматичні категорії імені, тобто субстанції, і це був час, коли людській думці світ уявлявся сукупністю виготовлених за людським образом і подобою одухотворених речей, внутрішньо статичних, але одночасно зв'язаних із реальним світом та таких, що впливають на нього. Людина в усьому звикла бачити субстантивність, але в процесі історичного розвитку, у міру поступового занепаду субстанціальності, мотивація змінюється і в мисленні з'являється нове спостереження, що лежить в основі явищ об'єктивної дійсності. Так виникає нова категорія думки – дієслівність, утворена з первісного дієприкметника не пізніше за іменник (гіпотетично), що послугувало утворенню інфінітива (спочатку був іменником, а потім набув ознак дієслова). Складні процеси абстрагування й ускладнення людської думки вможливають розвиток глибшої граматики дієслова, що спонукало його, крім стадії інфінітива, виробити таку форму, яка б прив'язала дію до особи, до моменту мовлення, до її виконавця й об'єкта, іншими словами – зв'язувала її з дійсністю. Такою формою був індикатив, або дійсний спосіб, який мав здатність виражати відтінки дії за допомогою категорій особи, стану, часу, що О. Потебня простежив на матеріалі східнослов'янських і споріднених з ними мов.

Синхронні словотворчі моделі з мотиваційними відношеннями не завжди ізоморфні діяхронним словотворчим компіляціям. Принагідно зауважимо, що в літературі є значна кількість слів, синхронна структура яких не відтворює мотиваційних процесів, напряму похідності їх виникнення [6]. Типологія відношень між похідністю й мотивованістю в мовному сегменті писемних східнослов'янських пам'яток XIV–XVII ст. окреслює як синхронні особливості слів (мотивованість / немотивованість) [8], так і діяхронні (похідні / непохідні) [12]. І. Улуханов у наукових студіях синхронно-діяхронного аспекту описує мовні одиниці під кутом зору наявності / відсутності твірного і мотивувального, екстраполюючи до виокремлення чотирьох груп лексем: 1) слова, що мають твірну й мотивувальну словотворчу модель; 2) слова, що не мають твірного, але мають мотиваційну матрицю; 3) лексеми, що мають твірне слово, але не мають мотивувального; 4) лексеми, що не мають ні твірного, ні мотивувального [12]. Апелюючи до положень І. Улуханова, спостережено відіменні дієслівні деривати в писемних східнослов'янських пам'ятках XIV–XVII ст., у яких твірне й мотивувальне схарактеризовані на підставі зосібного мотиватора: **ЗСТАРЬТИСЯ**, *гл.* Состариться. *Зстархлемся уже.* Рук. хр. 64. *Зстархлся въ чужой земли.* Пал. 946 [Тимченко, К. 1, с. 341]; **КЛЕСОВАТИ**, *гл.* Чистить, лощить задник сапога. *Если [швецъ] чоботъ клещеть, тоеюжь клесачкою поторкаеть [шевчиху].* Клим. 220. [Тимченко, К. 1, с. 366]; **КНУТОВАТИ**, *гл.* Бить кнутом. *Шакловитому голову отъято, а унихъ кнутовано.* Вел. III, 83. [Тимченко, К. 1, с. 369]; **КОБЗУВАТИ**, *гл.* [Гнушаться, брезговать]. *Буцхмь ти не кобзуешъ цур пекъ тобх бхгдай.* Довг. 93. [Тимченко, К. 1, с. 369]; **КОРЕНИТИ**, *гл.* Укоренять. *Самъ почаль опросное блюзнхрство коренити.* Рук. хр. 309. [Тимченко, К. 1, с. 378]; **КОРОНОВАТИ**, *гл.* Короновать, венчать. Бер. 27. Мл. Сл. 35. [Тимченко, К. 1, с. 379]; **КРОЛЕВАТИ**, *гл.* (пл. *krolowac*). Царствовать. Мл. Сл. 37. *Смерть надъ всхми людми кролевала.* Гал. I, 85. [Тимченко, К. 1, с. 387]; **КРОЛЕВЩИЗНА**, *с. ж.* (пл. *krolewszczyzna*). Королевское имяние; старство. *Кролевищизны не мюю, бо передъ другими не схопыль.* АЮЗР. II, 190 (1589) [Тимченко, К. 1, с. 387]; **КРОЛЬ**, *с. м.* (пл. *krol*). Король, царь. Мл. Сл. 37 [Тимченко, К. 1, с. 387]; **КРОТОФИЛЕВАТИ**, *гл.* (пл. *krotochwilowac*). Забавляться, шутить, играть. *Кроль кротофилюючи вложиль на тое дитя, Моусея, свою кролевскую корону.* Рук. хр. 38 [Тимченко, К. 1, с. 387]; **КУРОВАТИ**, *гл.* (пл. *kurowac*, из лт. *curare*). Лечить. *Которого [родителя] докторъ Бокъ сталь куровать.* Дн. Марк. 111, 7 [Тимченко, К. 1, с. 392]; **ЛИТУРГИСАТИ**, *гл.* Совершать литургию. *Литургисати забороняеть.* Пал. 686 [Тимченко, К. 1, с. 405]; **МАЕСТАТОВАТИ**, *гл.* Быть столицею. *Мхсто тое маестатовало, то есть столицею цесарскою было.* Пал. 519 [Тимченко, К. 1, с. 417];

МОНАРХОВАТИ, гл. Быть монархом. *Папежъ 4-хъ при собѣ въ Римѣ маеть патриарховъ зъ кардиналовъ ихъ, для зуполного клиру починивши, абы надъ всѣми монарховаль.* Пал. 570 [Тимченко, К. 1, с. 435]; **МУЖИКОВАТИ**, гл. Быть мужиком, жить в мужиках. *Подданіе ей Великостарицкие... тиснутя въ козаки, якие здавна... мужиковали.* Арх. Мот. 28 (1721) [Тимченко, К. 1, с. 438]; **ВАРВАРЬСТВ|О** (6), -А с. *Варварство (о чем-л. чуждом, не относящемся к христианству, наряду со скифством, эллинизмом и т.п.);* **ВАРВАРЬСТВ|ОВАТИ** (1*), -ОУЮ, -ОУЮТЬ гл. Проповедовать чуждое учение, не относящееся к христианству: *Димрстефень єдинъ ω(t) бесѣдникъ Вѣоуалентиновъ и къ Оуалентовъ бесѣдъ сритатиса Василью и варварьствовати (βαρβαρίσσαντος) ΓΑ XIII–XIV, 233a;* **ВЛАЖ|ИТИ** (1*), -ОУ, -ИТЬ гл. Наполнить, напитать влагой, жидкостью: *ср(д)це же посредь персии к немуже ω(t) встѣхъ съставъ жилы сходящеса всако чюти(е) приноси(т) то же паки акы властелинъ приємла пищу. акы по соплемъ вса оудеса влажсиѣ. єже комоуждо доволѣеть, сокомъ брашнымъ наѣжпять.* Пал. 1406, 46 a; **ВЛАСФИМИ|Я** (2*), -И с. Хула. **ВЛАСФИМИСА|ТИ** (2*), -Ю, -ЮТЬ гл. Злословить, кощунствовать: *аще сы такоже съ Арьємъ власфимисаше (έβλασφήμει) ΓΑ XIII–XIV, 243 г.;* **АРИАНЬСТВ|ОВАТИ** (5), -ОУЮ, -ОУЮТЬ гл. Следовать арианству, придерживаться арианской ереси: *прѣбы(с) же оубо євѣдоксии арианьствоуа. не по(д)бно же аѣтиеве єреси (ό Εὐδόκις Ἀρειανίζων) ΚΡ 1284, 367 в.;* **ОДПИСОВАТИ**, гл. Отвечать письменно. *Кто частые розмовы мѣваль зъ неприятельми Церкви Божои о вѣрѣ диспутуючи и одписуючи.* Рад. 2 [Тимченко, К. 2, с. 34] – **ОДПИСЪ**, с. м. Ответ (письменный); **ОПАТРИТЕЛЬ**, с. м. (нл. opatrzyciel). Снабдитель; попечитель. Мл. Сл. 55; **ОПАТРОВАТИ, ОПАТРИТИ**, гл. (нл. opatrzać, -rzyć). 1. Пещись, заботиться; помогать. *Добра вшелякии... варуетъ и опатруеть.* АП 1098. 2. Снабжать, снабдить. *Потребами оную [церковь] и мѣшкаючихъ при ней опатрилъ.* Диар. Фил. 51 [Тимченко, К. 2, с. 45]; **ПЛЮГАВЕЦЪ**, с. м. (нл. plugawiec). Мерзавец; сквернавец, **ПЛЮГАВИТИ**, гл. (нл. plugawić). Сквернить, грязнить. *Не будемъ плюгавити святого мѣста Божего офхрами поганскими.* Рук. хр. 201 [Тимченко, К. 2, с. 112]; **ПОВОДКОВАТИ**, гл. Выпить водки. *По службѣ былемъ у архиерея и, поводковавши, отойшодемъ и обѣдадемъ у Полянского.* Дн. Марк. I, 285 [Тимченко, К. 2, с. 120]; **СМАКОВАТИ**, гл. Попробовать, вкусить. *Славы людской посмаковаль.* Рук. хр. 341 [Тимченко, К. 2, с. 183]; **РЕЗИДОВАТИ**, гл. (лт. residere). Пребывать, иметь резиденцию. [Патріархъ] *резидоваль въ Никуе.* Пал. 1019 [Тимченко, К. 2, с. 269]; **СКАРБИТИ**, гл. (нл. skarbić). Копить, собирать, приобретать, снискивать. Бер. 164. *Подлугъ затвердилости твоей [латиннику] и сердца непокутуючого скарбишиъ собѣ гнѣвь.* Пал. 991 [Тимченко, К. 2, с. 322]; **СЛѢПОВАТИ**, гл. Быть слепым. *Посередъ бѣлого дня слѣпують.* Пал. 683 [Тимченко, К. 2, с. 333]; **ШАФАРЪ**, с. м. (ср. в. нм. Schaffaere). Эконом, ключник, управитель, **ШАФОВАТИ**, гл. (нл. szafować). Хозяйничать, распоряжаться, заведовать. *Здай ми личбу изъ шафарьства твоего, бо юж дальї не боудеши могль шафовати.* Пер.ев. 60. *Марне копійками и иными грѣшми шафуетъ.* Ак. Полт. с. (КС. LXXII, 22) [Тимченко, К. 2, с. 490].

Дієслова аналізуємо за принципом поля. Польовий підхід до мовних одиниць передбачає виокремлення сталого ядра, або домінанти з регулярними визначальними характеристиками, та периферії з більш слабкими, інколи маргінальними ознаками. Проілюстрований матеріал увиразнює вибір ономасіологічної ознаки з диктумного компонента пропозиції – істинних, несуперечливих знань про ситуацію, вербалізованих у знаках із прямим значенням, і потребує врахування нового принципу типологізації мотиваційних процесів. Значущість дослідження дієслівної номінації та мотиваційних процесів у писемних пам'ятках XIV–XVII ст. полягає в розробленні когнітивно-ономасіологічного аспекту в історичній дериватології. Це сприятиме поглибленню уявлень про відображення в національно-мовній картині світу, зокрема в її номінативному масиві, особливостей національної свідомості, етнічного менталітету, характеру, культури, звичаїв, традицій етносу.

Синхронно-діахронне та типологічне дослідження дієслівних одиниць відповідно до діахронної похідності й синхронної мотивованості потрібно проводити в когнітивно-ономасіологічному аспекті, що дасть змогу виявити семіотичний механізм породження найменувань. Характеристика відіменних дієслівних дериватів у писемних східнослов'янських пам'ятках XIV–XVII ст. у площині концептуального аналізу вможливує з'ясування процесів, що вочевидно відхиляються від паралелізму похідності й мотивованості у словотворчих моделях, а також пояснення з історичного ракурсу багатьох нерегулярних модифікацій синхронно-типологічного словотворення. Одним із найефективніших способів поповнення лексичного мовного фонду досліджуваного періоду XIV–XVII ст. є дієслівне словотворення, що витлумачене як система чи підсистема загальної мовної системи й охоплює сукупність словотвірних класів, словотвірних типів, словотворчих моделей.

Висновки й перспективи. Дослідження дієслова як складної різнорівневої граматичної категорії в період становлення (XIV–XV ст.) та розширення функціональних сфер національних східнослов'янських мов (XVI–XVII ст.) дало змогу простежити впорядкування дієслівної системи в синхронії та діахронії й формування української граматичної традиції впродовж століть. Досліджуваний період представлений надзвичайно широкою різностильовою та різножанровою розмаїтістю писемних пам'яток, які репрезентують багатство мови ділових документів, художньої, полемічної, літописної, наукової та конфесійної літератури. Особливістю староукраїнської мови XVI–XVII ст. є розвиток одних мовних, зокрема граматичних, явищ та занепад інших, що було зумовлено взаємодією церковнослов'янської мови з «простою» мовою та «простою» мовою з живою народною мовою [5, с. 9–10]. Дослідження мотиваційних механізмів у дієслівному словотворі, що на вербальному рівні виявляються в структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями словотворчої системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості мовця, становлять перспективу подальших наукових студій.

Список використаної літератури

1. Азарх Ю. С. Об актуальной и исторической производности слова. *Восточные славяне. Языки, история, культура*. Москва, 1885. 75 с.
2. Білодід О. І. Дієслово у граматичному вченні О. О. Потебні. *Мовознавство*. 1976. № 3. С. 3–13.
3. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва – Ленинград, 1947. 785 с.
4. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. 297 с.
5. Заневич О. Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт : монографія. Львів : Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015 (Серія «Історія мови»). 308 с.
6. Коряховцева Е. И. История транспозиционных словообразовательных отношений имени и глагола в русском языке (на материале безаффиксных имен действия и глаголов на *-овать*) : автореф. дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык». Москва, 1985. 20 с.
7. Кочерга Г. В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : автореф. дис. ...канд. филол. наук. 10.02.01, Одеса, 2003. 20 с.
8. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. Москва, 1980. 197 с.
9. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Є. Тимченко ; упор. В. В. Німчук, Г. І. Лиса ; НАН України ; Українська Вільна Академія Наук у США. Київ – Нью-Йорк, 2002 – 2003. [Пам'ятки української мови. Серія словників]. Кн. 1–2.
10. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1–2. Москва : Учпедгиз, 1958. 534 с.
11. Потебня А. А. Полное собрание сочинений. Т. 1 : Мысль и язык / под ред. ком. по изд. соч. А. А. Потебни при Всеукр. акад. наук. Изд. 5-е, пересмотр. и испр. Одесса : Гос. изд-во Украины, 1926. XXXII, 205 с.
12. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. Москва : Наука, 1977. 34 с.
13. Humboldt W. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Einwickelung des Menschengeschlechts. Berlin, 1876. 290 с.
14. Steintal H. Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues. Berlin, 1860. 305 с.

References

1. Azarh, Ju. S. (1885). Ob aktual'noj i istoricheskoy proizvodnosti slova [On the actual and historical derivation of the word]. In : *Vostochnye slavjane. Jazyki, istorija, kul'tura*. Moskva, 75 (in Russ.).
2. Bilodid, O. I. (1976). Diieslovo u hramatychnomu vchenni O. O. Potebni. [The verb in the grammatical doctrine of O. O. Potebnia]. In : *Movoznavstvo [Linguistics]*. (3), 3–13 (in Ukr.).
3. Vinogradov, V. V. (1947). Russkij jazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove [The Russian language. Grammar teaching about the word]. Moskva – Leningrad, 785 (in Russ.).
4. Humetska, L. L. (1958). Narys slovotvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV st. [Essay on the word-forming system of the Ukrainian act language of the XIV–XV centuries]. Kyiv : Vyd-vo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR, 297 (in Ukr.).
5. Zanevych, O. (2015). Ukrainska mova XVI–XVII st.: diieslovo. Semantyka, perekhidnist, ob'iekt: monohrafiia [The Ukrainian language of the XVI–XVII centuries: the verb. Semantics, transitivity, object: monograph]. (Seriiia «Istoriia movy»). Lviv : In-tut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 308 (in Ukr.).
6. Korjahovceva, E. I. (1985). Istorija transpozicionnyh slovoobrazovatel'nyh otnoshenij imeni i glagola v russkom jazyke (na materiale bezaffiksnih imen dejstvija i glagolov na -ovat') [The history of transpositional word-formation relations of a name and a verb in Russian (based on the material of non-affixed action names and verbs to -ate)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 20 (in Russ.).
7. Kocherha, H. V. (2003). Motyvatsiia vidimennykovykh diiesliv u suchasniï ukrainskii movi (kohnityvno-onomasiolohichni aspekt) [Motivation of the denominative verbs in the modern Ukrainian language (cognitive-onomasiological aspect)] Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Odesa, 20 (in Ukr.).
8. Miloslavskij, I. G. (1980). Voprosy slovoobrazovatel'nogo sinteza. [Questions of word-formation synthesis]. Moskva, 197 (in Russ.).
9. Materialy do Slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st. : u 2 kn. [Materials to the Dictionary of written and book Ukrainian language of the XV–XVIII centuries] (2002–2003) / Ye. Tymchenko ; upor. V. V. Nimchuk, H. I. Lysa ; NAN Ukrainy ; Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA. [Pam'iatky ukrainskoi movy. Seriiia slovnykiv]. Kyiv – Niu-Iork. Kn. 1–2 (in Ukr.).
10. Potebnya, A. A. (1958). Iz zapisok po russkoj grammatike [From notes on Russian grammar]. T. 1–2. Moskva : Uchpedgiz, 534 (in Russ.).
11. Potebnya, A. A. (1926). Polnoe sobranie sochinenij. T. 1 : Mysl' i yazyk [Full composition of writings. Vol. 1 : Thought and Language] / pod red. kom. po izd. soch. A. A. Potebni pri Vseukr. akad. nauk. Izd. 5-e, peresmotr. i ispr. Odessa : Gos. izd-vo Ukrainy, 205 (in Russ.).
12. Uluhanov, I. S. (1977). Slovoobrazovatel'naja semantika v russkom jazyke i principy ee opisanija [Word-formation semantics in Russian and the principles of its description.]. Moskva : Nauka, 34 (in Russ.).
13. Humboldt, W. (1876). Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Einwickelung des Menschengeschlechts [About the diversity of the human language structure and its influence on the spiritual development of the human race]. Berlin, 290 (in Germ.).
14. Steinthal, H. (1860). Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues [Characteristics of the main types of linguistic structures]. Berlin, 305 (in Germ.).

G. V. KOCHERGA. VERB IN THE GRAMMATICAL EASTERN SLAVIC CONTEXT

Summary. Introduction. *The article is devoted to the study of the verb units as the nominative signs in the written monuments of the XIV–XVII centuries. The problem of the verb derivation in the traditional and modern approaches is described, which consists in determining the motivational features of verbs, which are considered as a category “action concerning substance” and their symbolic position in the structures of consciousness, connections with the conceptual position of motivators. The solution of this problem requires taking into account the diachronic factors of Proto-Slavic and East Slavic word formation. The problem of the linguomental mechanism of secondary notation, semantic derivation, establishment of the boundary of semantically derived units is raised. The motivating of the verb structure of the word meanings at the semantic level and the level of connections of lexical-semantic variants are singled out and modeled.*

The relevance of the study is due to the need for a comprehensive, systematic study of the grammaticalization of verbs in the plane of functional and semantic expressions in the East Slavic monuments of the XIV–XVII centuries. The history of the formation of the grammatical categories of the verb at the present stage of linguistic research has new vectors of characterization of the verbs of the linguistic phenomena in both functional-semantic and onomasiological-cognitive dimensions, which are **the relevance and the originality** of the study.

The purpose of the article is to identify the semantic features of categoricalness, functionality of the East Slavic verb of the XIV–XVII centuries taking into account the means of its formal expression.

Materials, methods and research methods. The study uses “Materials for the Dictionary of written and literary Ukrainian language of the XV–XVIII centuries”: in 2 books / E. Tymchenko ; Emphasis V. V. Nimchuk, G. I. Fox ; National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA. Kyiv – New York, 2002–2003 [Monuments of the Ukrainian language. A series of dictionaries]. Book 1–2. The research methodology is outlined by the complex use of methods used in the modern linguistics, in particular the descriptive, component, transformational, distributive, comparative, valence, comparative-historical methods of research of the semantic structure of the verb units.

Research results and their discussion. The consideration of the denominative verb derivatives in the written East Slavic monuments of the XIV–XVII centuries in the plane of conceptual analysis makes it possible to clarify the processes that show the deviations from the parallelism of the origin and motivation in the word-formation models, as well as to explain from a historical perspective many irregular modifications of the synchronous-typological word formation.

Conclusions and prospects. The study of the verb as a complex multilevel grammatical category in the period of formation of the XIV–XV centuries and the expansion of the functional spheres of the national East Slavic languages of the XVI–XVII centuries made it possible to trace the ordering of the verb system in synchrony and diachrony and the formation of the Ukrainian grammatical tradition over the centuries. The period under study is represented by an extremely wide variety of styles and genres of the written monuments, which represent the richness of the language of business documents, fiction, polemical, chronicle, scientific and religious literature. The peculiarity of the Old Ukrainian language of the XVI–XVII centuries is the development of some linguistic, in particular grammatical, phenomena and the decline of others, which was due to the interaction of the Church Slavonic language with the “simple” language and the “simple” language with the living vernacular. The study of the motivational mechanisms in the verb word formation, which at the verbal level are manifested in the structural and semantic connections between the derivatives and the creative units of the word formation system, and at the cognitive level is a way of linguistic representation of conceptual relations of the synergetic system of ethnic consciousness of the speaker are the prospect of further research.

Key words: verb unit, categorialness, functionality, functional-semantic, semantic derivation, motivation.

Надійшла до редакції 26.08.20

Прийнято до друку 30.09.20

ДАЛЕКТОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373.7: 398.9 (477.4/.5)
DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29-33-37

ЛЕКСИЧНА ВАРІАТИВНІСТЬ У ПАРЕМІЯХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (ЗА ЗБІРКОЮ МАТВІЯ НОМИСА)

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: ganmart@meta.ua
ORCID: 0000-0002-8033-075X

Ю. В. Павлюк, магістрантка другого курсу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: zubanchenko@ukr.net

У статті розглянуто лексичну варіативність паремій Середньої Наддніпряни за матеріалами унікального зібрання прислів'їв і приказок середини XIX ст. Матвія Номиса. За особливостями варіативних компонентів вирізняють варіанти-синоніми та безпосередньо варіанти. Лексичній варіативності підлягають компоненти, що належать здебільшого до самостійних частин мови, репрезентують різні граматичні значення (предметності, непроцесуальності, процесуальності), причому зіставні варіанти можуть бути однією частиною мови або належати до різних лексико-граматичних класів. Більшість аналізованих варіативних одиниць становлять іменники, прикметники, дієслова, зрідка фіксуємо займенники, числівники й прислівники. Відзначено, що, замінюючи один чи два складники паремії різними варіантами, мовці зберігають тотожність пареміологічної одиниці. Серед варіативних компонентів засвідчені як специфічні, відмінні від літературно нормативних, назви, так і ті, що стали надбанням української літературної мови.

Ключові слова: *варіативність, лексична варіативність, паремія, синоніми, безпосередньо варіанти.*

Актуальність. Процес становлення норм української літературної мови на народній основі відбувався тривалий час, упродовж якого вона увібрала в себе варіативні елементи, зумовлені не тільки міжмовними контактами та змінами в часі, але й поєднанням різних діалектних одиниць унаслідок міждіалектної взаємодії та специфіки ідіолекту мовців. Довільний вибір мовних засобів, неусталеність літературних норм спричинювали появу варіантів на різних структурних рівнях народної мови. Варіативність прислів'їв і приказок є одним із найцікавіших явищ в пареміології, оскільки пов'язана з чинниками, що впливають на процес варіювання, а також із механізмами його виникнення й належить до недостатньо вивчених, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У різні часи проблему варіативності української літературної мови в синхронному та діахронному аспектах вивчали С. Єрмоленко [2], З. Франко [16], І. Матвіяс [7], В. Мойсієнко [9], Ю. Дорофєєв [1], І. Царалунга [17], Т. Коць [6], М. Зарінова [4], М. Зайцева [3] та ін. В останні десятиліття значний інтерес дослідників викликає явище варіативності паремій (О. Селіверстова [11], О. Сергієнко [12], В. Мішкур [8], Ж. Колоїз [5] та ін.), однак прислів'я та приказки Середньої Наддніпряни ще не були об'єктом вивчення.

Мета статті – визначити й схарактеризувати лексичні варіанти паремій Середньої Наддніпряни, засвідчені в збірці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» [10], що є унікальним зібранням стійких висловів середини XIX ст., адже в ній засвідчено їхню локалізацію в українському континуумі.

Результати дослідження та їх обговорення. Лексичний склад прислів'їв надзвичайно різноманітний, оскільки він увібрав багатовіковий досвід народу-творця, особливості його світобачення й мовомислення. На думку О. Селіверстової, яка досліджувала варіативність паремій російської мови, відношення варіативності й наявності схожості між окремими прислів'ями в лексичному складі, семантиці, оформленні, структурній організації засвідчує «включеність прислів'їв у пареміологічний простір як особливу сферу, яка об'єднує як самі прислів'я, так і їхні складники – стереотипи і формульні комплекси, мотиви, коди та ідеї, лексичний «реквізит», художньо-естетичні прийоми» [11, с. 8]. Як зазначає дослідниця й підтверджують наші спостереження, у пареміях найбільш різноманітною є лексична варіативність, представлена різними лексичними відповідниками в однакових синтаксичних конструкціях [11, с. 11]. Ж. Колоїз зараховує до лексичних варіантів «словесні видозміни, що відбуваються в межах однієї і тієї ж конструкції і не вносять яких-небудь значеннєвих забарвлень у зміст паремії. Вони виникають унаслідок заміни одного або кількох компонентів іншими, найчастіше подібними чи ідентичними за значеннями, тобто синонімами» [5, с. 104]. О. Селіверстова в межах лексичної варіативності паремій вирізняє синоніми та безпосередньо варіанти [11, с. 14].

У пареміях, записаних у говірках Середньої Наддніпряни, виокремлюємо варіанти-синоніми та безпосередньо варіанти, зокрема, зафіксовано такі приклади варіативності паремій із використанням синонімів: *До біди не далеко* (Об.) – *До лиха не далеко* (Рад., З.) [10, с. 132]. У наведених прикладах однакових за структурою паремій простежуємо синонімічні іменники *біда* і *лихо*. За «Універсальним словником української лексики» синонімами до слова *біда* є *лихо, нещастя, горе* [15, с. 60]. Як бачимо, лексема *лихо* є найближчим синонімом до слова *біда*, що й зумовлює варіативність засвідчених одиниць. Фіксуємо інший приклад використання синонімів, представлених простою формою вищого ступеня порівняння прикметників *розумний* і *мудрий*: *Тепер розумніші яйця од курей* (Прав. Ниж.) – *Мудріші тепер яйця, ніж курі* (Г.) [10, с. 71]. За нашими спостереженнями, синонімія в прислів'ях і приказках є характерною й для дієслів, зокрема наказового способу в II особі однини: *Держись за землю!* (Лів.) – *Тримайся за землю!* (П.) [10, с. 308]. У проаналізованому матеріалі також засвідчено зразки паремій, що містять поєднання синонімів іменників із синонімами дієсловами, зосібна дійсного способу минулого часу: *Зловив зайця за хвіст!* (Л., Гр., Евх) – *Піймав куцога за хвіст!* [10, с. 118], де наявні елементи двох синонімічних рядів: *заць* – *куций*, причому варіант *куций* є розмовним до варіанта *заць*, та *зловити* – *піймати*. У всіх наведених вище прикладах слова є абсолютними синонімами.

Характерною для паремій є така риса варіювання, як здатність дієслівного компонента втягувати у варіативну парадигму синонімічні форми, утворені від однієї основи за допомогою різних префіксів: *Вробивсь, як чорт* (Пир., Л.) – *Заробивсь, як чорт* (Пир., Л.) [10, с. 308].

Замінюючи один чи два компоненти різними варіантами, мовці зберігають тотожність пареміологічної одиниці, тобто характер відношень, зв'язків або залежностей між поняттями та явищами, що становлять логічний і структурно-композиційний план паремії. Її предметно-образний план може зберігатися чи то повністю, чи то частково [5, с. 104–105], причому варіанти виражені однією частиною мови, здебільшого іменниками, прикметниками: *Дощ лє, як з луба* (Ил.) – *Дощ лє, як з бочки* (Бр., Пир.) [10, с. 65]; *Гусь свині не товариш* (П., Г., Пир.) – *Кінь волю не товариш* (Пр., Лох.) [10, с. 86]; *А ні посла, а ні хісна* (Ил.) – *Ні осла, ні посла* (К., Кан.) [10, с. 354]; *За батьком на шлях* (О., Кр.) – *З батьком на шибеницю* (Лаз.) [10, с. 423]; *Наскочила кулага на врага* (Рад.) – *Наскочив*

чорт на біса (К., Л., Лох., Пр.) [10, с. 209]; *Вовк не такий лихий, як страшний* (Кан., К.) – *Вовк не такий недобрый, як страшний* (Бер.) [10, с. 212]; *По нашому українському звичаю треба пить горілку до чаю* (Пир.) – *По нашому бурлацькому обичаю треба пить горілку до чаю* (Пир., Кон., Кулж.) [10, с. 508]. *Де соколи літають, там ворони не пускають* (К., Кр.) – *Куди орли літають, туди сороки не пускають* (Не.) [10, с. 87] (відзначимо, що в цих пареміях засвідчено ще й різні прислівники, що вказують на місце чи напрям руху: *де – куди, там – туди*); *Мовчи та годуйсь!* (Л.) – *Мовчи та потакуй* (Ил.) [10, с. 90]; *Чмихає, як овечка* (Л.) – *Пиришить, як овечка* (Пир., Н.) [10, с. 605]; *Гріхи спокутувати* (Гат.) – *Гріхи отдалити* (Кл.) [10, с. 43].

Зрідка варіативні елементи належать до різних лексико-граматичних класів (займенники, прислівники): *У Бога все мога* (Ил.) – *У Бога все готово* (Об.) [10, с. 40]; *Здався на витрибеньки* (Бер., Пир., Х. 3б.) – *Стінний на витрибеньки* (Гат.) [10, с. 568]; *Куди пішов Лесь, то все весь* (Проск.) – *Куди піде Лесь, то всюди увесь* (Ил.) [10, с. 107]. Зрідка засвідчуємо також варіанти займенників: *Хто з Богом, з тім Бог* (Ил.) – *Хто з Богом, Бог з ним* (Проск.) [10, с. 42]. Як бачимо, мовці відшукують свої еквіваленти лексичного наповнення паремії, які, однак, не змінюють її значення.

Модифікацію предметно-образного змісту ілюструють пареміологічні одиниці приказкового типу [5, с. 105], що містять порівняльний компонент, як-от: *Голий, як долоня* (О.) – *Голий, як пляшка* (Ном.) – *Голий, як палець* (О., Новг.) – *Голий, як пень* (Прав. Ниж.) [10, с. 106]; *Такий квас, як и в нас* (Проск.) – *Така кваша, як би й наша* (Р.) [10, с. 359]; *Слабий, як у четверо мотуз* (Евх.) – *Слабий, як у восьмеро мотуз* (Лит., С.) [10, с. 365].

Лексичній варіативності підлягають компоненти, що належать здебільшого до самостійних частин мови, репрезентуючи різні граматичні значення:

– предметності (*Дурень уродився* (Камн.) – *Чорт уродився* (Кан.) [10, с. 621]; *И ворогу своєму закажу* (Л., Пир., Пр.) – *И дітям своїм закажу* (Л., Пир., Р., Гл.) [10, с. 134]; *Благородна, як свиня огородня* – *Благородний, як кабан городний* (Лист.) [10, с. 84]; *Носиця, як кіт из салом* (П., Прав. Ниж., Лів.) – *Носиця, як кіт з оселедцем* (Проск.) [10, с. 148]; *Плаває, як вареник у маслі* (Пир.) – *Пливає, як пампук в олію* (Ил.) [10, с. 115]; *Побіліла, як полотно* (Х.) – *Побіліла, як хустка* (Бр.) [10, с. 218]; *Сто злотих не гроші, а мужик не брат* (Гайс.) – *Сто карбованців не гроші, а мужик не брат* (Кан., К.) [10, с. 97]);

– непроцесуальності (*Оттакої пресвятої!* (Л.) – *Оттакої небувалої!* (Пир.) [10, с. 297]);

– процесуальності (*Біда біду гонить* (К., Бат.) [10, с. 132] – *Біда біду трімає* (Бр.) [10, с. 131]; *Ще и кіт не женився* (Евх.) – *Ище и кіт не валявся* (Нов.) [10, с. 352]; *Що говорять, то й виговорять* (Бр., Л.) – *Що бають, то вибають* (Збр. Шей.) [10, с. 352]; *Хто дивує, нехай и собі так правує* (Кл.) – *Хто дивить, нехай собі так чинить* (Ст. 3б.) [10, с. 352]).

Гіперо-гіпонімічні варіанти засвідчено в таких зразках паремій: *Комашки, комашки, ховайте подушки, бо Татаре йдуть* (Збр. Лаз.) – *Мурашки, мурашки, поховайте подушки и д.* (Арт. Шей) [10, с. 54]. Бачимо родо-видові відношення, де *комашки* є родовим поняттям, а *мурашки*, відповідно, видовим.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, у межах лексичної варіативності зафіксовано 169 паремій, що різняться своїми компонентами – синонімами (*біда – лихо, розумніші – мудріші, держись – тримайся, зловив – піймав, заєць – куций*) та безпосередньо варіантами (*луб – бочка, гусь – кінь, свиня – віл, чмихає – пиришить, свиня – кабан, четверо – восьмеро, встає – виходить, комашки – мурашки, дався – стінний, все – всюди*). Частина з названих лексем є абсолютними синонімами (*біда – лихо, зловив – піймав, заєць – куций*), але здебільшого це варіанти, що відображають специфіку мислення діалектоносців (*хвоя – чапля, яйце – гроші, дати – дмухнути*). Варіативність у пареміях, за нашими спостереженнями, зумовлена лексичним багатством народного мовлення,

специфікою мовомислення діалектоносія, переконливо підтверджує красу й багатство нашої мови, її здиференційованість у просторі, що в перспективі потребує більш докладного вивчення.

Список використаної літератури

1. Дорофеев Ю. В. Лингвистический функционализм и вариативность языка. Симферополь : Таврида, 2012. 306 с.
2. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. та ін. Літературна норма і мовна практика. Київ : Ін-т укр. мови НАНУ, 2013. 320 с.
3. Зайцева О. М. Варіантні фонетичні явища й варіантність орфоепічних та фонетичних норм у мові сучасних українських телепередач. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія «Філологія, педагогіка, психологія»* : зб. наук. праць. Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2017. Вип. 35. С. 256–263.
4. Зарінова М. В. Лексична варіантність в українській літературній мові кінця XIX – початку XX століть : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2020. 211 с.
5. Колоз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Кривий Ріг : КПП ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
6. Коць Т. А. Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 82–91.
7. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ : Велес, 1998. 162 с.
8. Мішкур В. Г. Явище варіантності у пареміях з анімалістичним компонентом. *Studia linguistic* : збірник наукових праць КНУ, 2012. Вип. 6. С. 160–164.
9. Мойсієнко В. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.). *Волинь–Житомирщина* : Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. 2010. № 22 (I). С. 114–125.
10. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше : уклад М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
11. Селиверстова О. И. Русская пословица в пареміологическом пространстве: стабільність и вариативність (лингвистический аспект) : автореф. дис. ...докт. філол. наук : спец. 10.02.01 / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2010. 48 с.
12. Сергиенко О. С. Вариативність чеських і словацьких пословиц : автореф. дис. ...канд. філол. наук / Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург, 2010. 23 с.
13. Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми / укл. Нечволод Л. І., Бездітко В. І., Парашич В. В. Харків : Торсінг плюс, 2009. 768 с.
14. Франко З. Т. Варіантність, чи територіальна відмінність української літературної мови. *Українська історична та діалектна лексика* : зб. наук. пр. Вип. 2. Київ : Наукова думка, 1995. С. 69–178.
15. Царалунга І. Б. Варіативність староукраїнської мови у творах Г. Смотрицького. *Філологічні студії. Наук. вісн. Криворізь. держ. пед. ун-ту* : зб. наук. пр. Кривий Ріг : КДПУ, 2011. Вип. 6. С. 684–689.

References

1. Dorofeev, Yu. V. (2012). *Lynhvystycheskyi funktsyonalizm u varyatyvnost yazyka* [Linguistic functionality and variations in speech] : monograph. Symferopol : Tavryda, 306 (in Russ.).
2. Yermolenko, S. Ya., Bybyk S. P., Kots T. A. ta in. (2013). *Literaturna norma i movna praktyka* [Literary norm and speech practice] : monograph. Kyiv : Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy, 320 (in Ukr.).
3. Zaitseva, O. M. (2017). *Variantni fonetychni yavyshecha u variantnist orfoepichnykh ta fonetychnykh norm u movi suchasnykh ukrainskykh teleperedach* [Variation phonetic phenomena and varied orphoepic and phonetic norms in modern Ukrainian TV productions]. In : *Naukovyi visnyk kafedry YuNESKO KNLU. Seriiia «Filolohiia, pedahohika, psykhohohiia»* : zb. nauk. prats [Scientific selection of the KNLU UNESCO chair. Series for Philology, pedagogics, psychology : selection of scientific works]. Kyiv : Vydavnychy tsestr KNLU. 35, 256–263 (in Ukr.).
4. Zarinova, M. V. (2020). *Leksychna variantnist v ukrainskii literaturnii movi kintsia XIX – pochatku XX stolit* [Lexical variations in the Ukrainian literary speech of the late 19th – early 20th century]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 211 (in Ukr.).
5. Koloyiz, Zh. V., Maliuha N. M., Sharmanova N. M. (2014). *Ukrainska paremiolohiia : navchalnyi posibnyk dlia studentiv filolohichnykh spetsialnostei vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Ukrainian proverbs : textbook for philology students in universities]. Kryvyi Rih : KPI DVNZ “KNU”, 349 (in Ukr.).
6. Kots, T. A. (2016). *Yavysheche variantnosti v istorii literaturnoi movy*. [Variation phenomenon in the history of the literary language]. In : *Ukrainska mova [Ukrainian language]*. 2, 82–91 (in Ukr.).
7. Matviyas, I. G. (1998). *Varianty ukrainskoi literaturnoi movy* [Variants in the Ukrainian literary language] : monograph. Kyiv : Veles, 162 (in Ukr.).

8. Mishkur, V. H. (2012). Yavysheche variantnosti u paremiakh z animalistychnym komponentom [The phenomenon of variation in proverbs with animalistic component]. In : *Studia linguistic : zbirnyk naukovykh prats KNU* [*Studia linguistic : selection of scientific works KNU*]. 6, 160–164 (in Ukr.).
9. Moysiienko, V. (2010). Variatyvnist u staroukrainskii literaturno-pyseunii movi (na prykladi tekstiv pivnichnoukrainskoho arealu XVI st.) [Variations in old-Ukrainian literary written speech (based on North Ukraine 16th century texts)]. In : *Volyn-Zhytomyrshchyna : Istoryko-filolohichni zbirnyk z rehionalnykh problem* [*Volyn-Zhytomyrshchyna : historic and philological selection on regional problems*]. 22(I), 114–145 (in Ukr.).
10. Nomys, M. (Conductors) (1993). Ukrainski prykazky, prysliv'ia i take inshe / uporiad., prymit. ta vstupna st. M. M. Paziaka [Ukrainian proverbs, sayings and the like / arranged, commented and introduced by M. M. Pazyaka]. Kyiv : Lybid, 768 (in Ukr.).
11. Seliverstova, O. I. (2010). Russkaya poslovica v paremiologicheskom prostranstve: stabil'nost' i variativnost' (lingvisticheskij aspekt) [Russian proverb in the proverb sphere: stability and variation (linguistic aspect)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Sankt-Petersburg, 48 (in Russ.).
12. Serhiyenko, O. S. (2010). Variantnost' cheskih i slovackih poslovic [Variations in Czech and Slovakian proverbs]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Sankt-Petersburg, 23 (in Russ.).
13. Nechvolod, L. I., Bezditko V. I., Parashchych V. V. (Conductors) (2009). Universalnyi slovnyk ukrainskoi leksyky. Synonimy, antonimy, omonimy [Universal dictionary of Ukrainian lexical stock. Synonyms, antonyms, homonyms]. Kharkiv : Torsinh plus, 768 (in Ukr.).
14. Franko, Z. T. (1995). Variantnist, chy terytorialna vidminnost ukrainskoi literaturnoi movy [Variations, or territorial differences in Ukrainian literary speech]. In : *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: zb. nauk. prats* [*Ukrainian historic and dialect word stock : selection of scient. works*]. Kyiv : Naukova dumka, 2, 169–178 (in Ukr.).
15. Tsaralunha, I. B. (2011). Variatyvnist staroukrainskoi movy u tvorakh H. Smotrytskoho [Variations in the old-Ukrainian language in H. Smotrytsky's writings]. In : *Filolohichni studii. Naukovi visnyk Kryvorizkoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu* : zb. nauk. pr. [*Philological studies. Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University* : collection of scientific works]. Kryvyi Rih : KSPU, 6, 684–689 (in Ukr.).

H. I. MARTYNOVA, Yu. V. PAVLYUK. LEXICAL VARIATIONS IN THE PROVERBS OF MID UPPERDNEPER AREA (BASED ON THE SELECTION BY MATVIY NOMYS)

Summary. Introduction. *The article deals with lexical variations in the proverbs of Mid UpperDnieper are based on the original 19th century selection of proverbs by Matviy Nomys.*

Purpose. *The purpose is to distinguish and depict lexical variations of the proverbs in the Mid UpperDnieper area that had been enclosed in Matviy Nomys's «Ukrainian proverbs, sayings and the like» that is an original proverbs selection of the mid 19th century as the one that is shaping their locality in the Ukrainian linguistic continuum.*

Results. *According to the particulars of the varying components, the paper distinguishes between synonim variants and instant variants. За особливостями варіативних компонентів вирізняє варіанти-синоніми та безпосередньо варіанти. Lexically varied are those components belonging mostly to independent parts of speech, those to represent various grammatical meanings, the ones of subjectivity, non-processing and processing nature, meanwhile being the same part of speech or joining different lexical and grammatical classes. Most variation units under analysis are nouns, adjectives, verbs, sometimes pronouns and adverbs. It was admitted that while changing one or two proverb constituencies for different variants the speakers retain the same meaning of the proverb. Within variations components one can spot those verified both as specific names differing from literary normal units and referring to the Ukrainian literary speech.*

Originality. *The paper originally represents the lexical variations of proverbs in the Mid Upper Dnieper area caused by the variety of lexical stock in the familiar speech, the results of the inter dialectal influence and special features of the native speakers dialects.*

Conclusions. *Lexical variations of proverbs depicted in the Mid UpperDnieper dialects are quite numerous and are represented by different lexical equivalents in similar syntactic structures, some of them being synonyms and others instant variants. Within variations components some are distinguished both as specific and differing from literary normal names and those that refer to the Ukrainian literary speech.*

Key words: *variation, lexical variety, proverb, synonyms, instant variations.*

Надійшла до редакції 08.09.20
Прийнято до друку 10.10.20

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДСТАВЛЕННЯ СУБСТАНТИВНОЇ СЛОВОЗМІНИ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ НА КАРТАХ АТЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Л. В. Рябець, кандидат філологічних наук,

в. о. завідувача відділу діалектології

Інституту української мови НАН України

(Київ, Україна)

e-mail: riabetslv@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4829-715X

Статтю присвячено аналізу особливостей представлення субстантивної словозміни в українських діалектах на картах Атласу української мови. На прикладі морфологічного рівня схарактеризовано принцип відображення мовних явищ, записаних за «Програмою для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови», на картах атласу.

Закцентовано увагу на зростанні інтересу українських діалектологів до укладання регіональних атласів, які завдяки густій мережі мають змогу системніше, ніж загальномовний атлас, подавати інформацію про побутування окремих мовних явищ на певній території. Зауважено на потребі використовувати для фіксації діалектного матеріалу не лише спеціальні програми-питальники, а й широкі наративи, адже саме великі масиви діалектних текстів разом із лінгвістичними атласами дають змогу формувати надійну фактичну базу діалектного матеріалу й відкривають перспективи для системного опису особливостей словозміни в говорах.

***Ключові слова:** субстантивна словозміна, українські діалекти, лінгвістична карта, морфологічний рівень, Атлас української мови, питальник.*

Актуальність дослідження полягає в необхідності привернути увагу діалектологів до проблеми представлення явищ морфологічного рівня, зокрема діалектної іменникової словозміни, на лінгвістичних картах, щоб показати просторові особливості їх функціонування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В українському мовознавстві в останні десятиліття ХХ ст. та початку ХХІ ст. помітно зріс інтерес до лінгвогеографії, про що свідчить поява низки регіональних атласів (Т. В. Назарова «Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті», 1985; М. В. Никончук «Лексичний атлас Правобережного Полісся», 1994; К. Ф. Герман «Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія», 1995; «Атлас українських говірок Північної Буковини. Словозміна. Службові слова», 1998; І. В. Сабадош «Атлас ботанічної лексики української мови», 1999; Г. І. Мартинова «Лінгвістична географія Правобережної Черкащини», 2000; Р. С. Омельковець «Атлас західнополіських назв лікарських рослин», 2003; В. М. Куриленко «Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах», 2004; А. О. Скорофатова «Атлас назв корисних рослин в українських східнословобожанських говірках», 2009; Р. С. Зінчук «Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках», 2010; А. О. Колесников «Атлас українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю», 2016; Д. А. Марєєв «Атлас східнополіських говірок», 2019 (електронне видання); Н. Б. Клименко «Атлас побутової лексики (назви одягу) східностепових говірок Донеччини», 2020 та ін.). У кожному атласі не тільки представлено новий, зібраний за спеціальною програмою та систематизований діалектний матеріал, але й зреалізовано спробу поглибити теорію лінгвогеографії (уже самі назви атласів свідчать про їхній монорівневий характер та поліпроблемність).

Мета дослідження – описати особливості представлення іменникової діалектної словозміни на картах Атласу української мови.

Матеріали й методи. Джерелами описового дослідження слугували карти Атласу української мови, Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови, а також регіональні лінгвогеографічні праці.

Результати дослідження та їх обговорення. Фонетичний та граматичний мовні рівні до недавнього часу вважалися найнадійнішим джерелом інформації для визначення кордонів діалектів через їхній «консерватизм», мінімальну залежність від екстралінгвістичних чинників та суттєвий динамізм складу діалектної лексики й семантики (до такого висновку дійшли свого часу й російські діалектологи за результатами картографування російських говорів [1]).

Широке коло питань розв'язують загальномовні атласи; метою Атласу української мови [2] (далі – АУМ) було побудувати за допомогою графічних засобів синхронну ареальну проєкцію української мови в системно-структурних зв'язках елементів з урахуванням їхньої діахронії.

«Атлас української мови є етапом у розвитку українського і слов'янського мовознавства; він об'єднує відомі й велику кількість таких нових точно локалізованих і взаємопов'язаних свідчень про українські діалекти, що становлять основу якісно нового дослідження історії української мови, її зв'язків з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами, етимологічних, ономастичних, історико-культурних, глото- і етногенетичних студій», – так схарактеризовано Атлас української мови в енциклопедії «Українська мова» [3, с. 36]. І це справді так, бо саме в цій фундаментальній праці вперше в україністиці й славистиці було відтворено просторову неоднорідність і змінність української мови.

Лінгвогеографічна інформація про українську мову, яку містить АУМ (Атлас охоплює свідчення про локальні особливості української мови з 2500 н. п.; він містить понад 1200 карт і матеріалів та коментарів до них), є базою для глибокого вивчення історії мови, перспективного моделювання її розвитку в різних сферах функціонування. Опублікований у 1984–2001 рр. АУМ відображає діалектну диференціацію української мови 50–70-х рр. ХХ ст., окреслює межі поширення одиниць діалектного членування, співвідношення в структурі говорів елементів, спільних для діалектів і літературної мови. Методологічно АУМ має новаторський характер. Його відчутні переваги порівняно з національними атласами інших слов'янських мов щодо обсягу, точності передавання та глибини інтерпретації матеріалу засвідчили численні рецензії й відгуки славистів різних країн світу.

В АУМ найбільшу кількість карт присвячено явищам фонетики, значна частина – лексиці та морфології і досить скромно представлені синтаксис та акцентологія. Про такі вади та їх усунення зазначено у вступі до I тому АУМ: «Укладачі атласу намагалися компенсувати зазначені вади, відбираючи для картографування максимальну кількість зафіксованих матеріалом АУМ розрізень, зокрема й не передбачених Програмою, що значно розширило лінгвістичний обсяг атласу. Так, фонетичні карти склалися на основі матеріалу як відповідного розділу програми, так і з інших її розділів (морфології, синтаксису, лексики). Граматичний матеріал меншою мірою доповнювався іншими розділами, однак відповіді з лексики виявили деякі не передбачені Програмою явища словотвору; відповіді на питання фонетики і синтаксису дали додатково кілька карт із словозміни» [2, I, с. 9]. Отже, навіть така фундаментальна праця не змогла відобразити весь спектр діалектних відмінностей українського континууму.

Зупинімося докладніше на питанні репрезентації в Атласі української мови явищ морфологічного рівня, зокрема – наскільки повно відображено в ньому субстантивну діалектну словозміну. Серед явищ морфології в АУМ представлено й свідчення про словозміну іменника. Хоч вивчення іменних форм (їхньої географії, генези, причин трансформації) посідало одне з центральних місць на всіх етапах розвитку української діалектології, знайшло відображення в монографічних (описових) та лінгвогеографічних дослідженнях, усе ж інформацію про відмінювання іменників у діалектах не можна

вважати вичерпною. На жаль, на сьогодні є вкрай мало лінгвогеографічних праць, які б охоплювали широке коло граматичних питань (і, вужче, морфологічних). Вочевидь, це зумовлено труднощами експлорації, узагальнення й представлення такого матеріалу у формі лінгвістичних карт. Лексичні явища легше надаються до картографування, методика розроблення питальника чи спеціальної програми, збирання й опрацювання лексичного матеріалу має багатші традиції.

У «Програмі для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови» [4] (далі – Програма) проблемі відмінювання іменників відведено 32 питання (із 464 питань Програми). Як результат – в АУМ маємо досить багато карт, присвячених просторовому протиставленню відмінкових форм іменника. У I томі їх 43, у II – 38, у III – 23. Додаткову інформацію дають комплексні карти кожного з томів атласу. Але навіть масштабність національного атласу не відображає повністю різноманітність відмінювання іменників у говорах.

Одне з головних завдань укладачі АУМ вбачали у з'ясуванні членування українських діалектів, визначенні меж поширення характерних для говору явищ, маючи на меті якомога повніше дослідити характерні відмінності українських говорів. Тому особливу увагу надавали показовим явищам, на яких акцентували дослідники. Зокрема, у кожному з 3-х томів АУМ є карти, що відображають відповідь на питання 302 Програми щодо форми називного відмінка парних іменників (*вуса, рукава, ворота* та ін.): у I – к. 212, 213, у II – к. 189, у III – к. 56. Форми родового відмінка однини іменника *сир* (питання 282 Програми) представлені в I (к. 193) та III (к. 52) томах АУМ. Відповіді на питання 303 Програми картографовано й представлено лише в II томі АУМ на к. 193: «Форми називного відмінка іменників чоловічого роду з основою на [к], [х]» (*воуки, парубки, співаки, пастухи, друзі*). А питання про форму родового відмінка іменників (питання 284 Програми) – географічних назв – не відображено в жодному з томів атласу. Навпаки, питання 312 Програми («*Наших хат, стріх, сестер, баб...*») представлено в I томі АУМ картою № 219 «Родовий відмінок множини колишніх іменників *-а-основ*» (на прикладі іменника *хата*), у III томі – картою № 57 «Родовий відмінок множини двоскладових іменників *-а-основ* з кореневим [о]» (на прикладі іменників *коза, нога, сова*), а в II томі – двома картами: № 195 «Родовий відмінок множини іменника *баба*» та № 196 «Родовий відмінок множини колишніх іменників *-а-основ*» (на прикладі іменників *сова, коза, хвороба*). Повніше субстантивну словозміну представлено в монографічних працях, орієнтованих на її системний аналіз (М. І. Зубрицька [5], Л. В. Рябець [6], Р. С. Зінчук [7] та ін.).

Активний розвиток в останні роки української діалектної текстології, поява збірників діалектних текстів суттєво розширили інформацію про систему субстантивної словозміни в діалектах української мови. Робота з питальником і діалектним текстом дає змогу дослідникові якомога повніше описати функціонування окремого слова в говорі, простеживши поширення практично всіх його форм; важливо, що зафіксовані ці форми не як відповіді на спровоковані питання, а взяті з вільного вжитку в потоці мовлення. Наприклад, у невеликому фрагменті тексту (тематично розповідь присвячена історії життя реципієнта, його біографії) із слобожанського говору зафіксовано форми родового відмінка однини (*іс:у^лс'ід'н'ого се^лла*) [8, с. 190] і множини (*з у^с'іх сел*) [8, с. 185], знахідного відмінка однини (*ў су^лс'ід'н'е се^лло*) [8, с. 186] та місцевого відмінка однини (*ў ц'ому се^лл'і*) [8, с. 192] і множини (*ў наши^л'х селах*) [8, с. 191].

Нині дослідники приділяють багато уваги випрацюванню методики фіксації й систематизації діалектного матеріалу, зокрема й граматичних форм у говірках. Зокрема, А. О. Колесников у своєму дослідженні полідіалектного ареалу межиріччя Дністра й Дунаю зосередив увагу на інноваційних підходах до вивчення діалектної граматики, зокрема на зіставленні матеріалів, записаних за питальником і зафіксованих у текстах спонтанного мовлення. Зроблені паралельно записи текстів і записи матеріалів за спеціальними програмами посилюють емпіричну базу дослідження, бо саме залучення

різних джерел інформації в діалектологічному дослідженні є кроком у досягненні повноти фіксації цілісних свідчень про говірку та їхнього системного вивчення [9, с. 128].

Висновки й перспективи. Отже, в АУМ, як і в інших лексикографічних працях (регіональних) та й більшості монографічних, зафіксовано, описано й проаналізовано здебільшого відмінні від літературної норми форми. Саме такий підхід тривалий час домінував в українській, російській та й білоруській діалектології, що створювало мозаїчну картину: записані й прокоментовані одні словоформи окремих говірок виявилися незаписаними й невідзначеними в інших говірках. До уваги брали окремі форми, окремі відмінки іменника.

Усе ж одним із головних завдань АУМ було питання членування українських діалектів, установлення меж поширення характерних для того чи того говору явищ, а сама Програма не була розрахована на повноту опису граматичної системи якої-небудь говірки, а мала на меті якомога повніше й ґрунтовніше простежити характерні відмінності між українськими говорами, тобто особливий інтерес становили явища яскраві, показові. Увагу було концентровано на важливіших просторових протиставленнях у галузі словозміни іменника.

Нині випрацювання методик фіксації, репрезентації та збереження діалектного матеріалу (зокрема й у вигляді лінгвістичних карт та їх зібрань – атласів), узятого з великих масивів діалектних текстів, формують надійну фактичну базу діалектного матеріалу й відкривають перспективи для системного опису особливостей словозміни в говорах.

Список використаної літератури

1. Вопросы теории лингвистической географии / под ред. Р. И. Аванесова. Москва : Изд-во АН СССР. 1962. 254 с.
2. Атлас української мови : В 3 т. / АН Української РСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні та ін. ; редкол. : І. Г. Матвіяс (голова) та ін. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. Київ, 1984. 91 с., 350 арк. карт; Т. 2. Волинь, Наддністріянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988. 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. Київ, 2001. 267, [4] с., 183 арк. карт.
3. Гриценко П. Ю. Атлас української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2007. 856 с.
4. Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови. Київ : Вид-во АН УРСР, 1949. 120 с.
5. Зубрицька М. І. Бойківська іменникова словозміна : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський державний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1992. 19 с.
6. Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центрально-полісько-середньонаддніпрянської суміжності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 1999. 17 с.
7. Зінчук Р. С. Словозміна іменників у західнополіських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Волинський національний ун-т імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. 20 с.
8. Говірки Східної Слобожанщини : збірник діалектних текстів / упоряд. В. В. Леснова ; за заг. ред. П. Ю. Гриценка. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2013. 304 с.
9. Колесников А. О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл, 2015. 676 с.

References

1. Avanesov, R. I. (Ed.) (1962). *Voprosyi teorii lingvisticheskoy geografii* [Questions of the theory of linguistic geography]. Moskva : Izd-vo AN SSSR, 254 (In Russ.).
2. *Atlas ukrainskoi movy* [Atlas of the Ukrainian language] : V 3 t. T.1. Polissia, Serednia Naddnyprianshchyna i sumizhni zemli (1984). Kyiv, 91; T. 2. Volyn, Naddnistrianshchyna, Zakarpattia i sumizhni zemli (1988). Kyiv, 520; T. 3. Slobozhanshchyna, Donechchyna, Nyzhnia Naddnyprianshchyna, Prychornomoria i sumizhni zemli (2001). Kyiv, 267 (in Ukr.).
3. Hrytsenko, P. Yu. (2007). *Atlas ukrainskoi movy* [Atlas of the Ukrainian language]. *The Ukrainian Language. Encyclopedia*. Kyiv, 36 (in Ukr.).
4. *Prohrama dlia zbyrannia materialiv do dialektolohichnoho atlasa ukrainskoi movy* (1949) [A program for collecting materials to a dialectological atlas of the Ukrainian movi]. Kyiv : Vyd-vo AN URSR, 120 (in Ukr.).
5. Zubrytska, M. I. *Boikivska imennykova slovozmyna* [Boykiv noun inflection]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 19 (in Ukr.).

6. Riabets, L. V. Slovozmına imennyka v hovirkakh tsentralno-polisko-serednonaddnıprıanskoı sumızhnostı [Word change of noun in the dialects of the Central Polissya-Middle Dnieper adjacency]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 17 (in Ukr.).
7. Zinchuk, R. S. Slovozmına imennykiv u zakhıdnopolıskykh hovirkakh [Word change of nouns in West Polish dialects]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Lutsk, 20 (in Ukr.).
8. Liesnova, V. V. (Conductors). Hrytsenko, P. Yu. (Ed.) (2013). Hovırky Skhıdnoı Slobozhanshchyny [Dialects of Eastern Slobozhanshchina] : zbirnyk dialektnykh tekstıv. Luhansk : DZ «LNU im. Tarasa Shevchenka», 304 (in Ukr.).
9. Kolesnykov, A. O. (2015). Morfolohııa ukrainskykh pıvdennobesarabskykh hovırok: heneza i dynamika [The morphology of Ukrainian South-Bessarabia dialects : origin and dynamics]. Izmail : SMIL, 676 (in Ukr.).

L. V. RIABETS. FEATURES OF NOUN INFLECTION'S PRESENTATION IN UKRAINIAN DIALECTS ON THE MAPS OF THE ATLAS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Summary. Introduction. *The article deals with the analysis of the features of the noun inflection's presentation in the Ukrainian dialects on the maps of the Atlas of the Ukrainian language. Special attention is paid to the principle of representation of the linguistic phenomena, recorded under the "Program for collecting materials for the dialectological atlas of the Ukrainian language". The mentioned principle by the morphological level on the atlas maps is characterized.*

Purpose. *In particular, the article is devoted to the question of the representation of the phenomena of the morphological level in the Atlas of the Ukrainian language. How fully the substantive dialectal inflection is reflected in it. Among the phenomena of morphology in the AUL is evidence of the noun's inflection. Although the study of noun forms (their geography, genesis, reasons for transformation) occupied one of the central places at all stages of development of Ukrainian dialectology, was reflected in monographic (descriptive) and linguogeographical studies, information on the declension of nouns in dialects can't be considered exhaustive. Unfortunately, today there are very few linguistic and geographical works that would cover a wide range of grammatical issues (and, more narrowly, morphological). Obviously, this is due to the difficulties of exploitation, generalization, and presentation of such material in the form of linguistic maps. Lexical phenomena are easier to provide for mapping, the method of developing a questionnaire or a special program, collecting and processing lexical material has a richer tradition. One of the main tasks of the authors of AUL was to clarify the division of Ukrainian dialects, to determine the boundaries of the distribution of phenomena characteristic of speech, with the aim of exploring as fully as possible the characteristic differences of Ukrainian dialects. Therefore, special attention was paid to demonstration phenomena, on which researchers focused.*

Results. *However, one of the main tasks of AUL was the question of articulation of Ukrainian dialects, setting boundaries for the distribution of phenomena characteristic of a particular language, and the Program itself was not designed to complete the grammatical system of any dialect but aimed to trace as fully and thoroughly as possible differences between Ukrainian dialects. That is, of particular interest were the phenomena of bright, revealing. Attention was focused on the more important spatial oppositions in the field of noun inflection.*

Emphasis is placed on the growing interest of Ukrainian dialectologists in compiling regional atlases, which, thanks to a dense network, have the ability to more systematically than the general language atlas, to provide information about the existence of certain linguistic phenomena in a given area.

Conclusion. *It is noted that it is necessary to use not only special interrogative programs but also broad narratives for fixing dialect material. After all, it is large arrays of dialect texts together with linguistic atlases that allow forming a reliable factual base of dialect material and open perspectives for a systematic description of the peculiarities of word change in speech.*

Key words: *Ukrainian dialects, the Atlas of the Ukrainian language, noun inflection's, substantive dialectal inflection, the grammatical system of dialect, linguogeographical studies.*

Надійшла до редакції 14.09.20
Прийнято до друку 20.10.20

НАГОЛОШУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У ГОВІРКАХ ЗАХІДНОЇ ПОЛТАВЩИНИ (НА МАТЕРІАЛІ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ)

*Г. С. Кобиринка, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу діалектології
Інституту української мови НАН України
(Київ, Україна)*

e-mail: Kobyrunka2008@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6615-4924

Статтю присвячено аналізу наголошування прикметників у говірках Західної Полтавщини. Зазначено, що акцентування прикметників є диференційною ознакою в українському діалектному просторі. Це яскраво засвідчують карти Атласу української мови (далі – АУМ), на яких відображено діалектні особливості наголошування прикметників, та дескриптивні студії. Досліджувані говірки, як стверджують діалектологи, не є однорідними. Саме тому й постало запитання: «Чи здиференційовані говірки Західної Полтавщини за ознакою наголошування прикметників?».

Докладний аналіз наголошування прикметників виконано на ґрунті діалектних текстів, представлених у праці «Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів» (ГЗП), де репрезентовані північні середньонаддніпряньські, центральні середньонаддніпряньські, говірки мішаного типу на середньонаддніпряньській основі, а також у хрестоматії діалектних текстів «Говори української мови. Збірник текстів».

Наголошування прикметників проаналізовано відповідно до семантико-граматичних підкласів, кожен із яких має свої особливості в акцентуванні. Визначено тенденції наголошування прикметників у говірках Західної Полтавщини.

***Ключові слова:** наголошування, говірки, діалектна система, прикметники, Західна Полтавщина.*

Актуальність дослідження полягає в необхідності привернути увагу мовознавців до проблеми вивчення діалектної акцентної системи, яка й нині залишається на периферії наукових розвідок. Для повноти представлення діалектної мови необхідна інформація про всі мовні рівні, зокрема й про акцентологію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Спостереження над діалектною акцентуацією мали спорадичний характер, дослідники виявляли найтиповіші акцентні особливості в говірках, зокрема це праці І. Ф. Омеляненка, В. П. Латти, П. Є. Ткачука, І. О. Варченка, П. П. Чучки, А. Д. Очеретного, О. Ковач, Г. С. Кобиринки.

Мета статті – проаналізувати наголошування прикметників у говірках Західної Полтавщини, які за АУМ є частиною середньонаддніпряньського говору.

Матеріали й методи. Джерелом описового дослідження акцентуації прикметників слугували діалектні тексти як цілість, що представлені в збірнику діалектних текстів «Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів» (ГЗП) і репрезентують північні середньонаддніпряньські, центральні середньонаддніпряньські, говірки мішаного типу на середньонаддніпряньській основі, а також хрестоматії діалектних текстів «Говори української мови. Збірник текстів» (Тексти).

Результати дослідження та їх обговорення. У структурах прикметників українських діалектів дослідники виявляли і виявляють спільні та специфічні, вузьколокальні риси, що проявляються в утворенні різноманітних відмінкових закінчень, у послідовному чи непослідовному розрізненні твердої і м'якої груп. Для більшості південно-східних говірок характерні тверда і м'яка основи прикметників (ця риса збереглася від давнини). Водночас у деяких південно-східних говірках, зокрема південно-східної Полтавщини та слобожанських, дослідники зафіксували вплив м'якої групи на тверду, напр.: наз. відм.

одн. ба¹гат'ий, зе¹лен'ий [1, с. 107–116]. Ф. Т. Жилко кваліфікує таке явище як гіперичне, що виникло внаслідок міждіалектних контактів¹ [7, с. 88–91].

Варіативність закінчень та форм прикметників в українських діалектах, на думку С. П. Бевзенка, може бути зумовлена дією різних чинників, одним із яких є акцентуація [1, с. 109–115]. Наголошування прикметників є диференційною ознакою в українському діалектному просторі. Про це яскраво свідчать дескриптивні [8, с. 150–161], лінгво-географічні дослідження, зокрема карти Атласу української мови (далі – АУМ), на яких відображено діалектні особливості наголошування прикметників, зокрема таких: якісних вуз'киї, вох'киї, т'іс'ниї – вуз'киї, вох'киї, т'іс'ниї (АУМ, т. 2, к. 131), р'ас'ниї – р'ас'ниї (АУМ, т. 1, к. 154); відносного капус'т'аниї – капус'т'аниї (АУМ, т. 1, к. 111); якісних із суф. -еньк: б'ілен'киї, то'нен'киї, ле'ген'киї – б'ілен'киї, то'нен'киї, ле'ген'киї (АУМ, т. 1, к. 155, 355).

Середньоаддніпряньський мовно-територіальний континуум – неоднорідний. Г. І. Мартинова, виконавши системний аналіз фонології і фонетики середньоаддніпряньських говірок, виокремила такі групи говірок: «центральні, або аддніпряньські; північні середньоаддніпряньські з окремими рисами східно- і середньополіського діалектів; західні середньоаддніпряньські з елементами волинського й подільського говорів південно-західного наріччя; східні середньоаддніпряньські, що є говірками мішаного типу з окремими рисами північного й південно-західного наріччя; південні середньоаддніпряньські ... як говірки мішано-перехідного типу» [12, с. 252, к. 31]. «Говірки Західної Полтавщини, – як зазначає дослідниця, – належать до північної, центральної та східної зон середньоаддніпряньського говору»² [11, с. 6].

Середньоаддніпряньські говірки здиференційовані також і за ознакою наголошування: західним говіркам властивий парокситонний наголос займенників (мого, т'вого), числівника (одного), дієслів 1 ос. одн. (воз'у, п'рос'у, ход'у), наголошування закінчення дієслів (п'їде, п'їдем), варіантне наголошування іменника дрова (дрова і др'ова); північним говіркам – пересунення наголосу в іменнику руно, см'їт'а; південним – вузол [6, с. 602; 10, с. 12]. Закономірно постає запитання: «Чи здиференційовані говірки Західної Полтавщини за ознакою наголошування прикметників?».

В українських говірках у цілому та середньоаддніпряньських зокрема, так само як і в українській літературній мові, прикметники не є однорідними за функційно-семантичним навантаженням, вони диференційовані на два семантико-граматичні підкласи: прикметники первинні, чи непохідні, та вторинні, чи похідні. Наголошування прикметників проаналізовано відповідно до семантико-граматичних підкласів.

Якісні прикметники

I. Непохідні, або первинні прикметники, морфологічно членовані тільки на корінь і закінчення, їм властиві два акцентні типи: а) із кореневим наголосом (новий(у))³ (ГЗП, с. 33, 173); б) із флективним наголосом (ста¹ре (ГЗП, с. 33).

А. Первинні прикметники з кореневим наголошуванням. Цей акцентний тип утворюють двоскладові прикметники з односкладовою основою та трискладові прикметники з двоскладовою основою, серед яких і прикметники з повноголосними формами:

1.1. Двоскладові прикметники⁴: б'ідний (-и) (ГЗП, с. 28; Тексти, с. 436), б'іла (-ий; -и) (Тексти, с. 448; ГЗП, с. 30, 38, 144), босий (-а) (Тексти, с. 434; ГЗП, с. 39), в'іл'ні (Тексти,

¹ Докл. про причини перетворення м'якої основи на тверду і навпаки, а також збереження м'яких основ прикметників у говірках див.: [7, с. 88–89; 1, с. 107–108; 15, с. 221–233].

² Докл. про кваліфікацію говірок Полтавщини як мовно-територіальної одиниці українського діалектного простору див. [11, с. 3–12].

³ Прикметники в досліджуваних говірках можуть мати різне фонетичне оформлення. У запропонованому дослідженні подано лише один із фонетичних варіантів та лише ту граматичну форму прикметника, яку зафіксовано в діалектному тексті; у дужках наведено відмінкові закінчення прикметників, які представлені в текстах.

с. 449), *гарна* (-ий; -е) (Тексти, с. 445, 449; ГЗП, с. 108, 147, 151), *зол'ий* (ГЗП, с. 147), *добрий* (-ої; -е) (ГЗП, с. 37, 147, 153), *доўга* (Тексти, с. 446), *живий* (Тексти, с. 436), *кр'єнкої* (ГЗП, с. 38), *кругл'і* (ГЗП, с. 144), *ловкий* (-ого; -а) (ГЗП, с. 27, 28), *пут'н'а* (ГЗП, с. 28), *р'ідна* (-их) (Тексти, с. 436, 449), *русуйу* (ГЗП, с. 48), *св'їжим* (ГЗП, с. 110), *старе* (Тексти, с. 436), *Товста* (ГЗП, с. 148), *ц'їлий* (-у) (Тексти, с. 434; ГЗП, с. 35; 151, 198), *чорне* (Тексти, с. 439);

1.2. Трискладові прикметники з наголосом на другому складі: *ви|сока* (ГЗП, с. 38), *по|гана* (Тексти, с. 434; ГЗП, с. 28, 109), *чир|воного* (Тексти, с. 446);

1.3. Трискладові повноголосні форми прикметників із наголосом на другому складі: *вил'ика* (-ий; -і) (ГЗП, с. 112, 147, 150), *здоровий* (ГЗП, с. 27, 149), *хол'одного* (ГЗП, с. 31), *хо|роший* (-і) (Тексти, с. 437; ГЗП, с. 31).

Б. Первинні прикметники з флективним наголошуванням. Цей акцентний тип утворюють двоскладові прикметники з односкладовою основою та трискладові повноголосні форми з двоскладовою основою:

1.1. Двоскладові якісні прикметники з односкладовою основою: *гл'уха* (ГЗП, с. 31), *гнил'ойі* (ГЗП, с. 28), *голуба* (Тексти, с. 448), *густе* (Тексти, с. 445), *дур'не* (ГЗП, с. 27), *живий* (-их) (ГЗП, с. 145, 151), *простий* (Тексти, с. 444), *р'асні* (Тексти, с. 446), *сир'ій* (ГЗП, с. 151), *стара* (Тексти, с. 431, 435), *чуж'їх* (ГЗП, с. 29);

1.2. Трискладові якісні прикметники з повноголосними формами: *молодий* (-а) (Тексти, с. 434, 438, 441).

II. Похідні, чи вторинні прикметники, ознака яких «сформувалася на основі зв'язку з предметом, дією, процесом, кількістю або обставинною ознакою» [5, с. 265–266], крім кореня та флексії, у своєму складі мають й інші морфеми, які можуть перетягувати наголос на себе. З огляду на це, передбачуваним є той факт, що похідним прикметникам можуть бути властиві чотири акцентні типи: а) префіксальний – із наголосом на префіксі; б) кореневий – із наголосом на корені (*м'як'єн'ке*, *жел'езнийе*); в) суфіксальний – із наголосом на суфіксі (*д'єр'єўйаний*, *чу|мац'ка*); г) флективний – із наголосом на закінченні (*торхв'ане*).

Якісні прикметники

Похідним якісним прикметникам у досліджуваних говірках властиві три акцентні типи: кореневий, суфіксальний та флективний. Якісних прикметників із префіксальним наголошуванням не зафіксовано.

А. Похідні якісні прикметники з кореневим наголошуванням. Цей акцентний тип властивий трискладовим префіксально-суфіксальним прикметникам з дво- та трискладовою основою та прикметникам із суф. *-и-*, за допомогою якого утворено вищий ступінь порівняння, зокрема:

1.1. Трискладові префіксально-суфіксальні прикметники з дво- та трискладовою основою, які утворилися від іменників та прикметників: *засл'ужиний* (ГЗП, с. 147), *найменшому* (Тексти, с. 439), *ни|годна* (ГЗП, с. 148), *ни|грамотному* (ГЗП, с. 147), *ни|р'ідна* (ГЗП, с. 149), *пол'ук|ругл'є* (ГЗП, с. 146);

1.2. Двоскладові прикметники із суф. *-и-*: *мен'шим* (ГЗП, с. 153), *самий менший* (ГЗП, с. 31), *старша* (ГЗП, с. 144), *товшч'ий* (ГЗП, с. 26).

Б. Похідні якісні прикметники з суфіксальним наголошуванням. Цей акцентний тип властивий три-, чотирискладовим прикметникам зі зменшено-пестливим суф. *-еньк-* та суф. *-ий-*, за допомогою якого утворюють вищий ступінь порівняння прикметників, зокрема:

⁴ Ми усвідомлюємо, що склади та морфеми – одиниці двох різних рівнів внутрішньої структури слова, але, як зазначає Н. Ф. Клименко, «в цьому випадку важливо враховувати словесний наголос і встановлювати позицію морфеми щодо нього. Складоподіл кожного прикметника – перший крок визначення місця акцентуації морфеми» [14, с. 87].

1.1. Три-, чотирискладові прикметники з дво- та трискладовою основою, які утворилися за допомогою суф. **-еньк-** від прикметників із наголосом на корені чи на закінченні: а) прикметники, що утворилися від прикметників із наголосом на закінченні, напр.: *ма^л'а* – *ма^л'ен'ке* (*и, а*) (ГЗП, с. 28, 34; Тексти, с. 435): *мн'а^к'ен'ке* (ГЗП, с. 154, 168), *ни^з'ен'ка* (Тексти, с. 440); б) прикметники, які утворилися від прикметників із наголосом на корені, напр.: *б'ідний* – *б'іднен'к'і* (ГЗП, с. 192): *дов^г'ен'к'і* (ГЗП, с. 57), *ве^л'и'чен'ка*, *но^в'ен'кий* (ГЗП, с. 300), *пог^а'нен'кий* (*-е; -а*) (Тексти, с. 434; ГЗП, с. 142, 150), *ста^р'ен'ка* (*-ий, -е, -ого, -их*) (ГЗП, с. 44, 103; Тексти, с. 441), *тов^с'тен'ке* (ГЗП, с. 26), *то^н'ен'кий* (*-а; -у*) (ГЗП, с. 26, 168, 200);

1.2. Прикметники з повноголосними формами: *здо^р'овен'ка* (ГЗП, с. 28).

Зауважимо, що наголос прикметників із суф. **-еньк-** є диференційною ознакою в українському діалектному просторі. Це яскраво засвідчують карти АУМ [АУМ, т. 1: к. 155, 355].

1.3. Три-, чотирискладові прикметники з суф. **-иш-**, за допомогою якого утворюють прикметники вищого ступеня порівняння, пор.: *доб^р'иший* (*-е*) (ГЗП, с. 31, 111, 190), *са^м'ий доб^р'иший* (ГЗП, с. 112), *др'ібн'іше* (ГЗП, с. 146), *спокойн'іш'і* (ГЗП, с. 179);

1.4. Прикметники найвищого ступеня порівняння простої форми, які зберігають наголос форми вищого ступеня порівняння простої форми: *найважн'іше* (Тексти, с. 431).

Відтягнення наголосу на суфіксальний голосний у формах вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників зафіксовано і в східноукраїнських пам'ятках, його відбивають пам'ятки кінця XVI – поч. XVII ст. [13, с. 164; 3, с. 90–91].

Суфіксальне наголошування прикметників підтверджує думку Л. Л. Васильєва про те, що наголос ніби тримає рівновагу слова в багатоскладових словах «неначе боячись порушити рівновагу слова, уникає кінцевих складів і намагається зайняти *серединний* склад» [2, с. 143–144]. Характеристику наголосу як центра ваги слова підтверджують дослідження з історичної акцентології [16, с. 102], сучасної української літературної мови [4, с. 25; 14, с. 66–153], а також дослідження щодо місця словесного наголосу за допомогою статистичного опису [9, с. 74].

Відносні прикметники

Відносні прикметники в досліджуваних говірках функціонують із кореневим, суфіксальним та флективним акцентними типами. Відносних похідних прикметників, так само як і якісних похідних, із префіксальним наголошуванням не зафіксовано.

А. Відносні прикметники з кореневим наголошуванням. Цей акцентний тип властивий дво-, трискладовим прикметникам із суф. **-н-**; три-, чотирискладовим прикметникам із суф. **-ян-**; три-, чотирискладовим прикметникам із суф. **-ськ-** та ін., зокрема:

1.1. Дво-, трискладові прикметники з одно-, двоскладовою основою, які утворилися від іменників за допомогою суф. **-н-**, зберігаючи наголос твірного слова, напр., *го^р'од* – *з го^р'одн'ойі* (ГЗП, с. 31): *жи^л'ізни* (ГЗП, с. 27), *жи^{тн}'ій* (*-ого*) (ГЗП, с. 111), *ра^н'ойі* (ГЗП, с. 144), *с^н'іжний* (ГЗП, с. 31), *то^в'арний* (ГЗП, с. 39), *у т^р'ахторн'і* (Тексти, с. 447);

1.2. Три-, чотирискладові прикметники із дво-, трискладовою основою, які утворилися за допомогою суф. **-ян-**, зберігаючи наголос твірного слова, напр., *гли^н'а* – *гли^н'ан'і* (ГЗП, с. 202): *на ка^п'уст'аному* (*-х*) (ГЗП, с. 111);

1.3. Три-, чотирискладові прикметники із дво-, трискладовою основою, які утворилися за допомогою суфікса **-ськ-**, зберігаючи наголос твірного слова, напр., *ха^р'к'ів* – *ха^р'к'івс'кий* (ГЗП, с. 144): *в бу^г'алтирс'ку* (ГЗП, с. 144), *в Комсо^л'мол'с'кому* (ГЗП, с. 147), *мос^к'овс'ка* (ГЗП, с. 144), *прол'етарс'ка* (ГЗП, с. 144), *ча^п'найіус'к'і* (Тексти, с. 450), але: *му^ж'ис'ка* (ГЗП, с. 38).

Водночас зауважимо, що в досліджуваних говірках спостережено варіантне наголошування прикметника *украї^н'с'к'ій* (ГЗП, с. 35) – *украї^й'нс'кий* (ГЗП, с. 46), яке, на нашу думку, можна пояснити функціонуванням двох акцентних типів: давнього – на корені і новішого – на флексії.

1.4. Чотирискладовий прикметник із трискладовою основою, який утворився за допомогою суф. *-ив-*, зберігаючи наголос іменника, напр., *мил'ис'т'* – *милостивий* (ГЗП, с. 151);

1.5. Трискладовий префіксально-суфіксальний прикметник із двоскладовою основою, який зберігає наголос непохідного іменника, пор.: *муж* – *замуж* – *замужн'і* (ГЗП, с. 28).

Б. Відносні прикметники із суфіксальним наголошуванням. Цей акцентний тип властивий трискладовим прикметникам із суф. *-ев-*, *-ов-* та три-, чотирискладовим прикметникам із суф. *-ан-*, *-ян-*, зокрема:

1.1. Трискладові прикметники із двоскладовою основою, які утворилися за допомогою суф. *-ев-*, *-ов-*, не зберігаючи наголосу твірного іменника, напр., *вишн'а* – *вишнєва* (Тексти, с. 448): *цигловий* (ГЗП, с. 191), а також сюди зараховуємо й прикметник *тр'охл'т'ров'ій* (ГЗП, с. 149), який утворився складанням основ;

1.2. Три-, чотирискладові прикметники з дво-, трискладовими основами, які утворилися за допомогою суф. *-ан-*, *-ян-*, не зберігаючи наголосу твірних іменників, напр., *г'речка* – *г'ричаній* (*-у*, *-им*) (ГЗП, с. 188, 287): *дириг'іан'і* (*-ій*) (ГЗП, с. 111, 146), *коноп'л'ана* – *з конопил'* (ГЗП, с. 109), *пол'отн'ана* (*-ому*; *-і*; *-іх*) (ГЗП, с. 129, 149, 155, 199), *чирп'іана* (*-і*) (ГЗП, с. 123, 285).

Перенесення наголосу на суфіксальний голосний – явище давнє, його відбивають українські пам'ятки XVI – поч. XVII століть; зокрема, у прикметниках із суф. *-ан-*, *-ов-* зафіксовано три акцентні типи: із наголошеним коренем, суфіксом та закінченням, але більшість прикметників мала наголос на суфіксальному голосному [3, с. 86–87, 89].

В. Відносні прикметники з флексійним наголошуванням. Цей акцентний тип властивий трискладовим прикметникам із суф. *-ан-*, *-ян-*, *-н-*, зокрема:

1.1. Трискладовим прикметникам із двоскладовою основою, які утворилися за допомогою суф. *-ан-*, *-ян-*, не зберігаючи наголосу твірних іменників, напр., *вода* – *вод'аний* (Тексти, с. 445), *дошч'аний* (ГЗП, с. 187), *паро'ва* (ГЗП, с. 149), *носо'в'і* (ГЗП, с. 48);

1.2. Двоскладовий прикметник з однокладовою основою, який утворився за допомогою суф. *-н-*, не зберігаючи наголосу твірного іменника, напр., *страш'не* (*-а*) (ГЗП, с. 27, 31, 39).

Присвійні прикметники

Присвійні прикметники в досліджуваних говірках зафіксовано лише з кореневим наголошуванням. Цей акцентний тип утворюють такі прикметники:

1.1. Трискладові прикметники з двоскладовою основою, які утворені від іменників II відміни за допомогою суфікса *-ов-*, зберігаючи наголос твірного іменника, напр., *бат'ко* – *бат'кова* (Тексти, с. 431);

1.2. Трискладові прикметники з двоскладовою основою, які утворені від іменників I відміни та іменника III відміни *мати*, за допомогою суфікса *-ин-*, зберігаючи наголос твірного іменника, напр., *мама* – *мамин* (ГЗП, с. 146), *мати* – *материна* (Тексти, с. 431), *матирина* (ГЗП, с. 151).

Висновки й перспективи. Отже, у досліджуваних говірках усталилися такі тенденції наголошування прикметників:

1. Зберігати наголос форми наз. в. одн. у словозмінній парадигмі⁵. Цю тенденцію зафіксовано в якісних та відносних прикметниках.

⁵ Висновок зроблено на підставі тих словозмінних форм прикметника, які зафіксовано в проаналізованих джерелах. Зауважимо, що в монологічному мовленні можуть бути представлені не всі відмінкові форми, тому й проілюстровано лише ті форми, які зафіксовано в діалектних текстах. За нашими спостереженнями частотність уживання відмінкових форм прикметника в діалектному тексті така: називний відмінок однини, називний відмінок множини, родовий відмінок однини, місцевий відмінок однини.

2. Зберігати наголос твірного іменника. Ця тенденція властива якісним, відносним та присвійним прикметникам, зокрема:

– трискладовим префіксально-суфіксальним якісним прикметникам, у яких додавання префікса не впливає на місце наголосу в прикметниках, пор.: *меншому – найменшому*, *р'ідна – нир'ідна*;

– дво-, три-, чотирискладовим відносним прикметникам, утворених за допомогою суфіксів *-н-* (*жито – житн'ий*), *-ян-* (*глина – глин'ан'ий*), *-ськ-* (*хар'ків – хар'ківський*), *-ив-* (*милостивий*);

– присвійні прикметники, утворені від іменників I та II відмін за допомогою суфікса *-ин-* (*мама – мамин*), *-ов-* (*бат'ко – бат'кова*).

3. Перетягувати наголос із кореня чи флексії на суфікси *-еньк-* (*довгий – довген'кий*), *-ий-* (*добрий, найважчий*); *-ев-*, *-ов-* (*вишня – вишнева*); *-ан-*, *-ян-* (*гречка – гречаний*), але в тих відносних прикметниках, утворених від іменників, у яких є збіг приголосних перед закінченням, наголос переходить на закінчення *-ан-*, *-ян-* (*вода – воданий, пара – парова*).

4. Наголошувати корінь прикметників вищого та найвищого ступенів порівняння із суф. *-ий-* (*малий – менший*).

5. Говірки Західної Полтавщини не здиференційовані за ознакою наголошування прикметників.

Уважаємо, що дослідження української діалектної акцентної системи необхідно продовжувати, перспективним видається виявляти не окремі особливості в наголошуванні, а подати акцентуації як системи всіх українських говірок із подальшим з'ясуванням релевантних рис і процесів, які репрезентували б діалект як цілість.

Список використаної літератури

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 248 с.
2. Васильев Л. Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII веков: К вопросу о произношении звука *о* в великорусском наречии. Ленинград. 1929. 162 с.
3. Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVII – початку XVIII століть). Харків : Вид-во Харківського ун-ту. 1970. 163 с.
4. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів : Біблос, 2002. 578 с.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
6. Гриценко П. Ю. Середньонадніпрянський говір / П. Ю. Гриценко. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 602.
7. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Рад. шк., 1966. 315 с.
8. Кобиринка Г. С. Современные акцентные типы прилагательных в говорах Чернобыльской зоны как рефлекс праславянских акцентных парадигм. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2015–2017*. Москва, 2018. С. 150–161.
9. Коптилов В. В. О статистическом описании места словесного ударения. *Прикладная лингвистика и машинный перевод*. Киев : Издательство Киевского университета, 1962. С. 72–75.
10. Мартинова Г. І. Вступ. *Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів*. Черкаси : Видавець : Чабаненко Ю. А., 2013. С. 3–17.
11. Мартинова Г. І. Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упорядник: Г. І. Мартинова. Відповідальний редактор: Т. В. Щербина. Черкаси : Видавець : Чабаненко Ю. А., 2012. 324 с.
12. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси : Тясмин, 2003. 367 с.
13. Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. Вінніпег, 1952. 304 с.
14. Морфемна структура слова / Т. О. Грязнухіна [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1979. 334 с.
15. Прилипко Н. П. Називний відмінок однини прикметників чоловічого роду в говорах української мови. *Праці XII республіканської діалектологічної наради*. Київ : Наукова думка, 1971. С. 221–233.
16. Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників а-основ української мови. Київ, 1969. 148 с.

Список використаних джерел

АУМ Атлас української мови : В 3 т. / АН Української РСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні та ін. ; редкол. : І. Г. Матвіяс (голова) та ін. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Київ,

1984. 91 с., 350 арк. карт; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988. 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. Київ, 2001. 267, [4] с., 183 арк. карт.

Тексти Говори української мови. Збірник текстів / Укл. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка. Київ : Наукова думка, 1977. 592 с.

ГЗП Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Упорядник: Г. І. Мартинова. Відповідальний редактор: Т. В. Щербина. Черкаси Видавець : Чабаненко Ю. А., 2012. 342 с.

References

1. Bevzenko, S. P. (1980). *Ukrainska dialektolohiia* [Ukrainian dialectology]. Kyiv : Vyshcha shkola, 248 (in Ukr.).
2. Vasil'ev, L. L. (1929). *O znachenii kamory v nekotorykh drevnerusskikh pamyatnikakh XVI–XVII vekov: K voprosu o proiznoshenii zvuka o v velikoruskom narechii* [On the significance of the chamber in some ancient Russian monuments of the XVI – XVII centuries: On the question of the pronunciation of the sound o in the Great Russian dialect]. Leningrad (in Russ.).
3. Veselovska, Z. M. (1970). *Naholos u skhidnoslovianskykh movakh pochatkovoї doby formuvannia rosiiskoi, ukrainskoi ta biloruskoi natsii (kinets XVII – pochatku XVIII stolit)* [Emphasis in the East Slavic languages of the early days of the formation of the Russian, Ukrainian and Belarusian nations (XVII–XVIII centuries)]. Kharkiv : Vyd-vo Kharkivskoho un-tu, 163 (in Ukr.).
4. Vynnytskyi, V. M. (2002). *Ukrainska aktsentna systema: stanovlennia, rozvytok* [Ukrainian accent system: formation, development]. Lviv : Biblos, 578 (in Ukr.).
5. Vykhovanets, I. R., Horodenska, K. H., Zahnitko, A. P., Sokolova, S. O. (2017). *Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia* [Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology]. Kyiv : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 752 (in Ukr.).
6. Hrytsenko, P. Y. (2007). *Serednonaddniprianskyi hovir* [Middle Dnieper dialect]. In : *Ukrainska mova. Entsyklopediia* [Ukrainian language. Encyclopedia]. Kyiv : Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 602 (in Ukr.).
7. Zhylo, F. T. (1966). *Narysy z dialektolohii ukrainskoi movy* [Essays on the dialectology of the Ukrainian language]. Kyiv : Rad. shk., 315 (in Ukr.).
8. Kobirinka, G. S. (2018). *Sovremennye akcentnye typy prilagatel'nykh v govorakh Chernobyl'skoj zony kak refleksy praslavyanskikh akcentnykh paradigm* [Modern accent types of adjectives in the dialects of the Chernobyl zone as reflexes of Proto-Slavic accent paradigms]. In : *Trudy Instituta russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova. Obshcheslavyanskij lingvisticheskij atlas. Materialy i issledovaniya 2015–2017* [Proceedings of the Institute of Russian Language. V. V. Vinogradova. All-Slavic linguistic atlas. Materials and research 2015–2017]. Moskva, 150–161 (in Russ.).
9. Koptilov, V. V. (1962). *O statisticheskom opisanii mesta slovesnogo udareniya* [About the statistical description of the place of verbal stress]. In : *Prikladnaya lingvistika i mashinnyj perevod* [Applied linguistics and machine translation]. Kiev : Yzdatelstvo Kyevs'koho unyversyteta, 72–75 (in Russ.).
10. Martynova, H. I. (2013). *Vstup* [Introduction]. In : *Hovirky Cherkashchyny. Zbirnyk dialektnykh tekstiv* [Dialects of Cherkasy region. Collection of dialect texts]. Cherkasy : Vydavets : Chabanenko Yu. A., 3–17 (in Ukr.).
11. Martynova, H. I. (2012). *Hovirky Zakhidnoi Poltavshchyny. Zbirnyk dialektnykh tekstiv* [Dialects of Western Poltava region. Collection of dialect texts]. H. I. Martynova (Compiler). T. V. Shcherbyna (Ed.). Cherkasy : Vydavets : Chabanenko Yu. A., 324 (in Ukr.).
12. Martynova, H. I. (2003). *Serednonaddniprianskyi dialekt. Fonolohiia i fonetyka* [Middle Dnieper dialect. Phonology and phonetics]. Cherkasy : Tiasmyn, 367 (in Ukr.).
13. Mytropolyt, Ilarion. (1952). *Ukrainskyi literaturnyi naholos* [Ukrainian literary emphasis]. Vinnipeh (in Ukr.).
14. Hriaznukhina, T. O. (Ed.) *ta in.* (1979). *Morfemna struktura slova* [Morpheme word structure]. Kyiv : Naukova dumka, 334 (in Ukr.).
15. Prylypko, N. P. (1971). *Nazyvnyi vidminok odnyny prykmetnykiv cholovichoho rodu v hovorakh ukrainskoi movy* [Noun singular of masculine adjectives in Ukrainian dialects]. In : *Pratsi XII respublikanskoї dialektolohichnoi narady* [Proceedings of the XII Republican Dialectological Conference]. Kyiv : Naukova dumka, 221–233 (in Ukr.).
16. Skliarenko, V. H. (1969). *Istoriia aktsentuatsii imennykiv a-osnov ukrainskoi movy* [History of accentuation of nouns of a-bases of the Ukrainian language]. Kyiv (in Ukr.).

G. S. KOBRYNKA. EMPHASIS OF ADJECTIVES IN THE DIALECTS OF WESTERN POLTAVA REGION (BASED ON DIALECT TEXTS)

Summary. Introduction. *The article is devoted to the analysis of the emphasis of adjectives in the dialects of Western Poltava region. It is noted that the emphasis of adjectives is a differential feature in the Ukrainian dialect space. This is clearly evidenced by descriptive and linguogeographical studies, in particular, the maps of the Atlas of the Ukrainian language reflect the dialectal features of the emphasis*

on qualitative and relative adjectives. The dialects studied, according to dialectologists, are not homogeneous. That is why the question arose: "Are the dialects of Western Poltava differentiated on the basis of emphasizing adjectives?"

The need to draw the attention of linguists to the problem of studying the dialect accent system, which still remains on the periphery of scientific research, is emphasized. After all, for the completeness of the presentation of a dialect language, information about all language levels, including accentology, is needed.

Purpose. *A detailed analysis of the emphasis of adjectives is carried out on the basis of dialect texts as a whole, which are presented in the collection of dialect texts – the dialect of Western Poltava. Collection of dialect texts (CZP) - and represent the northern Middle Dnieper, central Middle Dnieper, mixed dialects on the Middle Dnieper basis, as well as textbooks of dialect texts – Dialects of the Ukrainian language. Collection of texts (Texts).*

The emphasis of adjectives is analyzed according to the semantic-grammatical subclasses, each of which has its own peculiarities in emphasis.

Results. *As a result of the research, the tendencies of stressing adjectives in the dialects of Western Poltava region were determined.*

Conclusion. *Based on the analysis, it is concluded that the dialects of Western Poltava are not differentiated on the basis of emphasis on adjectives.*

It is emphasized that the study of the Ukrainian dialect accent system should be continued.

Key words: *emphasis, dialects, dialect system, adjectives.*

Надійшла до редакції 16.09.20

Прийнято до друку 18.10.20

СИСТЕМА ЗАЙМЕННИКОВИХ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ЗА ТЕКСТОГРАФІЧНИМИ ДАНИМИ ГОВІРКИ

*Т. В. Громко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
(Кропивницький, Україна)*

e-mail: phd.hromkot.v@gmail.com

ORCID: org/0000-0002-4661-4302

У статті описана система займенникових форм, зафіксованих в усному мовленні української степової говірки села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області. Засвідчений матеріал репрезентує багато граматичних особливостей, що сприяє лінгвістичній інтерпретації говірки як мовної системи через репертуар релевантних структурних рис, їхні системні зв'язки в контекстах тощо. Аналіз текстів як комунікативно зумовлених діалектних характеристик мовлення показав переваги в діагностиці спонтанних виявів у різноманітних виражальних конструкціях. У досліджених текстах займенникові форми виявляють як релевантні риси степового говору південно-східного наріччя української мови, так й окремі граматичні вузькодialeктні явища. З'ясовано, що займенникова словозміна в говірковому дискурсі зумовлена в основному фонетичними явищами та аналогічними впливами. Опис займенників як складників граматичної системи говірки спроектований на застосування сучасних лінгвістичних дослідницьких процедур, що забезпечить екстраполяцію моноговіркових займенникових форм у подальших діалектологічних морфологічних студіях.

Ключові слова: діалектологія, говірка, степова говірка, граматична система, займенник, займенникові форми, словозміна, село Піщаний Брід.

Актуальність. Діалектологічна наука як лінгвістична галузь на сьогодні потребує найрізноманітніших технологій і способів фіксації діалектного матеріалу для різнопланової наукової інтерпретації. Працюючи в цьому напрямі, лінгвісти укладають діалектні корпуси даних, що містять репрезентацію найменших квантитативних одиниць діалектного простору – говірки. Монографічний опис діалектних утворень актуалізований необхідністю повного дослідження їх як мовних систем. Водночас говірка як цілісна багаторівнева одиниця потребує нині комплексного всебічного діалектографічного мовносистемного опису, що його ми кваліфікуємо як моноговіркову дескрипцію. Емпіричний матеріал для різних методів дескрибування говірки, на відміну від типологічного діалектологічного опису, полягає не в традиційному диференційному лексикографічному представленні говіркових елементів, а в текстово-тезаурусному корпусі говіркових даних, у лінгвістичній параметризації та в аналізі явищ усіх мовних рівнів, репрезентованих у говірковому мовленні. Виокремлена нами спеціальна підгалузь діалектології – ідіомологія – передбачає розв'язання основного завдання – застосувати квантитативні методи аналізу говіркових явищ за текстографічними даними, ураховуючи не лише суто лінгвістичні параметри дослідження, а й психологічні, когнітивні, прагматичні тощо, для всебічного вивчення говірки на основі повного діалектографічного (тексто- та лексикографічного) опису. Говірки (ідіомеми) як об'єкт ідіомології активізують граматичний аспект мовлення, дослідження якого через текстографічну базу окремого діалектного угруповання є актуальним нині в українській діалектології і, на думку П. Ю. Гриценка, «в зарубіжній і вітчизняній діалектології стає ідеологемою сучасних лінгвістичних досліджень» [3, с. 11].

Опис фонетичного, граматичного та лексичного рівнів говіркового мовлення є фрагментом дескрипції говірки на основі корпусних і лексикографічних технологій, що орієнтовано в перспективі на монографічний моноговірковий опис. Морфологічні класи самостійних і неповнозначних слів, виявлених у говірці, репрезентують граматичні явища

говіркового дискурсу. Відтак аналіз говіркових текстів як комунікативно зумовлених діалектних характеристик мовлення показує переваги дослідження морфологічних особливостей говірки через діагностику спонтанних виявів у різноманітних виражальних конструкціях [4, с. 26].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних граматичних студіях, підґрунтям яких є корпус діалектних текстів [6; 10], звернено увагу не лише на формальні структури морфологічних класів самостійних і неповнозначних слів, а й на їхнє значення та синтаксичну роль. Говірковий дискурс, на наш погляд, може пояснити «і периферійність морфологічних розрядів щодо літературного й діалектного узусу, і лакуарність окремих словоформ у граматичній системі говірки» [5, с. 30].

Мета статті – описати систему займенникових форм за текстографічними даними говірки села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області.

Результати дослідження. Розглядаючи займенникові форми в діалектних текстах, ми виокремили основні типи явищ говірки (ідіомеми) з огляду на їхнє входження до загальномовної та діалектної систем. Такий аналіз різних типів явищ, виявлених у займенникових формах, актуальний як на морфологічному, так і на інших мовних рівнях. Відтак серед морфологічних відмінностей займенника в говірці виокремлені такі, що: а) спричинені особливостями фонетики діалекту; б) зумовлені історичними чинниками; в) викликані різними напрямками індукції (граматичної аналогії).

У говірковому дискурсі зафіксовано активне вживання особових займенників *йа, ти, ми, ви, в'ін* і зворотного *себе*, співвідносних з іменниками в називному відмінку, як і в усіх стратах загальнонародної мови (літературний та діалектний) (пор. [1, с. 119]). Проте вони відрізняються, з одного боку, функціонуванням, а з іншого – словозміною.

До функціональних належить заміна однієї форми займенника іншою: 2 ос. *ви* (замість *ти*) і 3 ос. *во/ни* (замість *в'ін, во/на*) у значенні пошанної форми звертання і вказівки, наприклад, на батьків чи старших людей (у традиціях старшого покоління): *мам / ви б п'їшла ў с'їл'со'в'ет; во/ни прийшла; ви ўчора приходиў?; ви видойїли ко'рову?; во/ни молиў'а / бо р'їдна; мати / во/ни молодець* і т. ін.

Особливістю словозміни цього розряду займенників у говірці є представлення фонетичних варіантів, пов'язаних із наближенням у ненаголошеній позиції [e] до [u], реалізованим звуками [e], [e^u] (*ме'не, ме'н'ї*) чи [i] (*м'їн'ї*), наближенням і звуженням [o] до [y] – [o^y], [y^o] (*то'б'ї, су'б'ї*), що дослідники багаторазово відзначали в діалектному мовленні респондентів-представників як степового, так й інших говорів [11, с. 197].

У дав., місц., знах., орудн. відм. займенник *йа* виявляється в говірковому мовленні в редукованих формах: *ти мн'ї ни в'їриш?, поклади мене ў д'їда ў головах, в'еч'но мноїу ни до'вол'їн*. Редукція цієї граматичної ідіомеми може бути зведена до однозвукового вияву: *прім'їр'аї м'це, йак на м'їшитїї*.

Засвідчено поодиноке вживання форми наз. відм. займенників *йа, ми* у функції род. відм.: *дес'ат' д'їтеї і ми дв'ї, хто робиў / к'роми йа*.

Предметно-особовий займенник *в'ін* у наз. відм. має поодинокі вияви у формі *он* (*не в'їн / а он на н'о ка'зали*), однак у непрямих відмінках, як і відповідний займенник с. р., форми без початкового [н] у позиції після прийменника: з (*дл'а, через, з-п'їд*) *їого*; редуковані – *шоб їго ли'ха го'дина ўз'ала, даў їму сала* (без прийменника); *ўз'аў їо с со'бої; те ї / слова не скаже; це в'їн // ти з її п'їдеш?*; а також із прийменником *коло*: *коло їого с'тала, коло н' (н'ого) проїїхаў, хот' карт'їну з їого пи'їши*; прийменник до з енклітиком: *до го хо'дили*; безприйменникові конструкції: *го'му в'їр'у, дала гу пок'її*. Фонетичної видозміни набуває цей займенник при словозміні: *кажу її'му, а її'му ўс'одно, ти її'му помо'жи*. Практично всі ці форми зафіксовані в мовленні старших носіїв як генетичні риси говірки в архаїчних формах, і тільки фіксація говіркового дискурсу в усіх можливих форматах може забезпечити віднайдення таких граматичних репрезентацій.

У говірковому дискурсі род., знах. відм. особового займенника ж. р. *во/на* після прийменника послідовно вживається у формі *нейї* (*ї нейї кор' була, до нейї д'їти*

приїхали), без прийменника – енклітична форма *її* (бог *її* помага, *її* побили гет', *її* мотали ў тепле/ шоб ни мерзла), а також стягнена архаїчна форма *н'у* (бач'у *н'у* кажин ден', похоронили *н'у* за клайбишч'ом), різним способом редуковані утворення *її* (бачила *її* поза уч'ор'ого, до *її* ходиў), і (дожили і, здала і; не побачила і / бо вона з'аду була).

У дав. відм. вживані форми *їїї*, *її'її*, *її:* кутиў *їїї*, справила *її'її* п'їжак, дала *її* руб, на *її* крашче вигл'адит', *її'її* ўже шиц'ат, у місц. відм. – аналогічно (на *н'її* де с'адиш / там і вогзал, їздиў на *їїї*, на *її'її* зверху ўпало, д'їрка на *н'ї*). Зафіксовані також редуковані утворення як граматичні ідіоми *її* (до *її* ходиў, од *її* аж гнаў), *її* (дала *її* н'їт'їсотку, бог *її* прос'тит'), а також однозвуків вияв *ї* (зробила і х'їм'їю).

Варіанти форм 3 ос. множ. займенників репрезентують грамами род., знах., місц. та орудн. відм. *них*, *їїх*: до *них* ходили, обраш'чалас' до *їїх* за помоч':у, і без *їїх* тошно; с'куч'їла за ним, за *їїм* хот' на край с'в'їта. Отже, спостерігаємо дію тенденції до усунення приставного [н], як і в інших займенникових формах. Наприклад, з *ними* – з *їїми*. У говірковому мовленні старших людей засвідчені форми оруд. відм. *її* (*їа* з *її* робили).

Питально-відносні займенники *хто*, *що* в говірці не видозмінюються, за винятком фонетичного варіанта *шо*, який, подібно до омонімічних сполучника *й* частки, є діалектною нормою [1, с. 122].

Репрезентації в говірковому мовленні вказівних займенників *цей*, *той*, крім діалектних нормативних виявів [9, с. 105], демонструють фонетичні релевантні явища: 1) уживання їх разом із препозитивним формантом *о-*, що увиразнює вказівку і є, напевно, фонетично зміненою вказівною часткою *ос'* [10, с. 302] (*оцей са'т'їн*, *оа'киї корон*, *оа'к'ї плоска'ч'ї*); 2) з постпозитивним формантом *-о*, що також, імовірно, похідний від частки *ос'* [Ibid] (*то'їо хл'їб*, *та'киїо ба'ран*); 3) із притаманною протезою [7, с. 67] в чи реалізація вказівної частки як *во* (див. [10, с. 302]) (*то'во т'рахтор*, *оа'їо ви'елика з'їрка*); 4) з ускладненим формантом *-во* чи *-вого* / *-гово* як граматичні ідіоми (*оаке'во шос' страш'не*, *оц'їво'го крун'делики*, *оакего'во ш'част'а*). До того ж спостерігаємо й т. зв. нашарування вказівних часток *ос'о'с'ниї*, *ту'вошнїї*, *оа'мошнїї*.

Форми з початковим [с] замість літературного [ц] у говірці не представлені, а вживаються *цей*, *ц'а*, *ц'о'її*, *ц'о'їо'їу* (з *ц'о'їо'їу* / *їак* *її'її*; *ц'о'їу* довол'на). Можливе також паралельне функціонування форм із голосним [о] (*оцейї*, в *оц'о'му* дом'ї).

Вказівний займенник *с'т'їл'ки* (*с'т'їки*, *с'т'їко*, *с'т'їл'ко'во*) та питально-відносний *с'к'їл'ки* (*с'к'їки*, *с'к'їко*, *с'к'їко'во*), незважаючи на ряд репрезентованих фонетичних варіантів, представлених у говірковому дискурсі, синтаксично реалізовані подібно до літературного стандарту: *ну* *їх* / *с'к'їл'ко'во* *пона'ходило*; *с'к'їки* *роботи* *з'робиш* / *с'к'їки* *ї* *буде*; *с'к'їки* *ж* *во'но* *с'тоїе*?

У говірковому дискурсі привертають увагу акцентні варіації форм непрямих відмінків присвійних займенників *м'її*, *тв'її*, *св'її*: *мого* – *мо'го*, *т'вого* – *тво'го*, *с'вого* – *сво'го* і под., а також форми *мо'їого*, *тво'їого*, *сво'їого* у вживанні з прийменниками: а до *мо'їого* *ни* *до'ходе*, з *мо'їого* *в'їдра*, ў *тво'їого* *су'с'їда*, до *сво'їого* *бат'ка* *с'їкаїс'*; *вир'адила* ў *сво'їого* *пиджа'ка* *було*.

У дав., місц. відм. ч. р. і с. р. нестягнені форми з флексією *-їм* не зафіксовані (*мо'їому*, на *тво'їому* і под.), проте в говірковому дискурсі привертають увагу форми ж. р.: *мо'її* *ч'ере'вики*, на *тво'її* *плеч'ї*, *їди* до *с'воїї* *с'їм'її*; в оруд. відм. ж. р. – дублетні варіанти: *мо'їейу*, *тво'їейу*, *сво'їейу*; *мо'їо'їу*, *тво'їо'їу*, *сво'їо'їу*: з *мо'їейу* *роботойу*, *тво'їейу* *дур'їс'т'у*, *балакаў* с *сво'їейу*; *ходе* *мо'їо'їу* *до'рогойу*, *до'вол'на* *тво'їо'їу* *киц'койу*, *х'вастайц'а* *сво'їо'їу* *ро'т'акойу*.

У говірці зафіксовані редуковані форми різних розрядів займенників усіх трьох родів: *то'тої*, *ото'тої*, *тота*, *тото*, *осе'сеї* (*то'тої* *кажу* / *їак* *їо'го*; *ка'заў* *ото'тої* *ч'оло'в'їк*, *тота* *гол'ка* з *зелено'їу* *ниткойу*, *ро'би* *тото*, *пок'ладеш* *тото-тото*, *осе'сеї* *кач'ур'*). Мовознавці таке явище трактують як спробу «виділення, підкреслення означуваного займенником предмета, особи» [8, с. 16]. Засвідчені в говірці рідкісні

редупліковані форми займенників *во|на-во|на*, *йї|йї-йї|йї*, *іх-іх* можна трактувати як синтагми для підтвердження особи: *так / во|на-во|на наш|коднич`ала*; *йї|йї-йї|йї га|н`аў / це точ`но*; *бачила іх / іх-іх / точ`но йїх*.

Означальні займенники, представлені в говірці, окрім загальнономовних виявів *вес`*, *ў|с`акїї*, *уў|сїї*, *ко|жен*, *ко|жнїї*, *ї|ншїї*, *жоден*, *жоднїї*, мають фонетичні та морфологічні варіанти: *ў|вес`*, *у|вес`*, *уве|вес`*, *ў|сен`*, *ў|сен`к*, *ў|сен`кїї*, *ў|с`ач`с`кїї*, *жод:ин*, *жодин:иї*, *ї|нч`иї*, *ка|жнїн*, *ко|ждїї* (*ў|вес` мир`бачит`*, *ў|вес` хлам`скїн`*, *уў|сїї ни`зна, ч`ут` на`уў|с`у`* *ї|ван`їўс`ку*, *у|вес` пол`мїї*, *роздї|виўс` уве|вес` то|вар*, *скл|лали уве|вес` пере|їезд*, *до`ў|сен` не`дотукаїїс`а*, *ў|сен`к` може` грош`ї` трен`к*, *рї|дала на`ў|сен`кїї` ку|ток*, *ў|с`ач`с`кїї` в:а|жайушч`иї` се|бе` чоло|в`їк*, *ї` шоб` жод:ин` не` зво|нїў*, *жод:ин` не` пери|ев`їр`айїц`а*, *ни` у|л`їзла` жодин:а` ко|рова*, *ї|нч`иї` би` кїнуў*, *до`ї|нч`оїї` п`їшоў*, *це` ў|же` ї|нч`е` д`їло*, *доў|жнїї` ка|жнїн` знат`*, *ка|жнїн` па|цан` с|п`їч`кї ма*, *ко|ждїї` дв`їр` об|ходе*, *у` ко|ждого` уч`н`а` пров`їр`ат` ў|зут`а*). Про такі мовні вираження, граматичні ідіомеми, не йдеться в дослідженнях інших українських діалектів. Наша фіксація говіркового дискурсу в усіх можливих форматах може забезпечити віднайдення таких фонетико-граматичних репрезентацій займенника.

Говіркове мовлення представляє й т. зв. займенники-артиклі [7, с. 87], зафіксовані в прецедентних текстах (*ї` ка|жу` йїму` //` той|е` то` /` й|ак` йї|го*; *й|ак` од|на` ж`їнка` ка|зала*, *в` од|ної` пере|купки` ку|пила*).

Діалектні особливості займенникових форм (архаїчні та інноваційні видозміни) – збереження в говірці паралельно зі звичайними формами займенників давніх енклітичних форм, які в мовному потоці інтонаційно приєднуються до попереднього слова, утворюючи одне фонетичне ціле, поширеність особового займенника без протетичного [н] в конструкції з прийменником, скорочені та редупліковані форми – репрезентують через граматичний лад говірку як мовну систему (пор. [2, с. 167–188]).

Займенникова словозміна в контексті повнозначних частин мови зумовлена в основному фонетичними явищами, зафіксованими в процесі історичного розвитку української мови та її діалектів (див. [2, с. 285–286]), і серед них степового говору південно-східного наріччя. Аналогічні впливи на говіркове мовлення виявляються меншою мірою.

Такі спостереження над уживанням граматичних форм займенників різних граматичних розрядів у говірковому дискурсі дають підстави вважати говірку села Піщаний Брід Кіровоградської області латеральним мікродіалектним утворенням степового говору [12, с. 54], адже аналізовані форми виявляють більше його ознак порівняно з порубіжним подільським діалектом.

Висновки та перспективи. Засвідчені за текстографічними даними особливості займенникових форм у говірці с. Піщаний Брід сприяють не лише уведенню до наукового обігу нового емпіричного матеріалу, а й дослідженню всього набору одиниць цієї мовної системи. Діалектний матеріал репрезентує чимало граматичних явищ, що сприяє лінгвістичній інтерпретації структурних рис говірки, вивчення їх системних зв'язків у різноманітних виражальних конструкціях, у контекстах тощо.

Дослідження системи займенникових форм, засвідчених у мовленні респондентів української степової говірки села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області, показало й периферійність морфологічних розрядів щодо літературного та діалектного узусу, і лакунарність окремих слів у граматичній системі цього діалектного утворення. Аналіз говіркових текстів як комунікативно зумовлених діалектних характеристик мовлення продемонстрував переваги в діагностиці спонтанних виявів у різноманітних виражальних конструкціях. З'ясовано, що займенникова словозміна в говірковому дискурсі зумовлена в основному фонетичними явищами та аналогійними впливами. Представлені в дослідженні займенникові форми в текстах поодинокі виявляють релевантні риси більшості українських діалектів, однак окремі граматичні ідіомеми вже на цьому етапі можна трактувати як вузькодіалектні явища. Опис

займенників як складників граматичної системи говірки спроектований на застосування сучасних лінгвістичних дослідницьких процедур, що забезпечить екстраполяцію моноговіркових займенникових форм у подальших діалектологічних морфологічних студіях. Екстраполяція моноговіркових займенникових форм у перспективі розширить морфологічний аспект ідіомологічних та загалом діалектологічних студій.

Список використаної літератури

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 246 с.
2. Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків : ХДУ, 1957. 540 с.
3. Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ. *Збірник лінгвістичних праць. До 60-річчя проф. О. А. Колесникова*. Ізмаїл, 2000. С. 9–15.
4. Громко Т. Система говіркових явищ в монодіалектних описах. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки*. Вип. 3(407). Луцьк, 2020. С. 24–28.
5. Громко Т. Сучасна текстографія діалектоносіїв степової говірки. *Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 175. Кропивницький : КОД, 2019. С. 29–33.
6. Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2010. 235 с.
7. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ, 1966. 307 с.
8. Кисляк Л. Н. Покутсько-гуцульські діалектні ознаки прономінальної словозміни в говірці села Кубаївка Надвірнянського району. *Science and Education a New Dimension. Philology, IV (26)*. Issue 106. Budapest, 2016. С. 15–18.
9. Ковальчук М. П. Займенникова парадигма в говірці села Середній Майдан Надвірнянського району. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. № 1. Ч. 1. 2020. С. 104–108.
10. Колесников А. О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл : СМІЛ, 2015. 676 с.
11. Мукан А. М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови. *Українська діалектна морфологія*. Київ, 1969. С. 191–199.

References

1. Bevzenko, S. P. (1980). *Ukrainska dialektolohiia* [Ukrainian dialectology]. Kyiv, 246 (in Ukr.).
2. Vashchenko, V. S. (1957). *Poltavski hovory* [Poltava dialects]. Kharkiv, 540 (in Ukr.).
3. Hrytsenko, P. Yu. (2000). *Tekst yak prostir vyjavu dialektnykh yavyshech* [Text as a space of manifestation of dialectal phenomena]. In : *Zbirnyk lnhvistychnykh prats* [Collection of linguistic works] : do 60-richchia prof. O. A. Kolesnykova. Izmail, 9–15 (in Ukr.).
4. Hromko, T. (2020). *Systema hovirkovykh yavyshech v monodialektnykh opysakh* [The system of the speech phenomena in monodialect descriptions]. In : *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriiia : Filolohichni nauky* [Scientific Bulletin of the Lesia Ukrainka East European National University. Series: Philological Sciences]. 3(407). Lutsk, 24–28 (in Ukr.).
5. Hromko, T. (2019). *Suchasna tekstohrafiia dialektonosiiiv stepovoi hovirky* [Modern textography of the dialects of steppe dialect]. In : *Naukovi zapysky. Seriiia : Filolohichni nauky (movoznavstvo)* [Scientific notes. Series : Philological Sciences (Linguistics)]. 175. Kropyvnytskyi, 29–33 (in Ukr.).
6. Deliuosto, M. S. (2010). *Hramatyka hovirky u svitli tekstu* [Subdialect grammar in the light of the text]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 235 (in Ukr.).
7. Zhylyko, F. T. (1966). *Narysy z dialektolohii ukrainskoi movy* [Essays on the dialectology of the Ukrainian language]. Kyiv, 307 (in Ukr.).
8. Kysliak, L. N. (2016). *Pokutsko-hutsulski dialektni oznaky pronominalnoi slovozmyny v hovirtsi sela Kubaivka Nadvirnianskoho raionu* [Pokutsk-Hutsul dialect features of pronominal word change in the dialect of the Kubayivka village, Nadvirna district]. In : *Science and Education a New Dimension. Philology. IV (26)*. Issue 106. Budapest, 15–18 (in Ukr.).
9. Kovalchuk, M. P. (2020). *Zaimennykova paradyhma v hovirtsi sela Serednii Maidan Nadvirnianskoho raionu* [Pronoun paradigm in the dialect of Serenyi Mайдan village, Nadvirna district]. In : *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky* [Bulletin of Zaporizhia National University. Philological sciences]. 1/ I. 104–108 (in Ukr.).
10. Kolesnykov, A. O. (2015). *Morfolohiia ukrainskykh pivdenobesarabskykh hovirok: heneza i dynamika* [Morphology of Ukrainian South Bessarabian dialects: genesis and dynamics]. Izmail, 676 (in Ukr.).
11. Mukan, A. M. (1969) *Variantnist form u deiakykh novostvorenykh hovorakh ukrainskoi movy* [Variety of forms in some newly created dialects of Ukrainian language]. In : *Ukrainska dialektna morfolohiia* [Ukrainian dialect morphology]. Kyiv, 191–199 (in Ukr.).

T. V. HROMKO. THE SYSTEM OF PRONOUN GRAMMAR FORMS ACCORDING TO TEXTOGRAPHIC IDIOM DATA

Summary. Introduction. *The study of the grammatical system of speech, and including the features of pronoun forms, contribute not only to the introduction of empirical material into scientific circulation, but also to studying of the whole set of units of this language system. Spoken material represents a significant number of grammatical features, which contributes to the linguistic interpretation of the whole set of units of speech as a language system through a set of relevant structural features, their systemic connections in contexts, and so on.*

Purpose. *The purpose of the article is to describe the system of pronoun forms according to the textual data of the dialect of the Pishchany Brid village, Dobrovelychkivskyi district, Kirovohrad region. The analysis of spoken texts as communicatively conditioned dialectal characteristics of speech shows the advantages in the diagnosis of spontaneous manifestations in various expressive constructions. Some word forms and phrases with nouns are established as the realization of morphological features of speech in the process of elicitation during the collection of field material.*

Results. *A study of the system of pronoun forms recorded in the speech of the Ukrainian steppe dialect of the Pishchany Brid village, Dobrovelychkivskyi district, Kirovohrad region, showed both the peripherality of morphological categories in terms of literary and dialectal usage and the lacunarity of individual words in the grammatical system of this dialect. The analysis of spoken texts as communicatively conditioned dialectal characteristics of speech showed advantages in the diagnosis of spontaneous manifestations in various expressive constructions. The noun forms presented in the research on the basis of textual sources reveal both relevant features of the steppe dialect of the south-eastern dialect of the Ukrainian language, as well as certain grammatical narrow-dialect phenomena. And only the fixation of speech discourse in all possible formats can ensure the discovery of phonetic and grammatical representations of the pronoun.*

Originality. *It was found that the pronoun in the discourse is mainly due to phonetic phenomena and similar influences. The description of pronouns of the grammatical system of speech projects in the application of modern linguistic research procedures the extrapolation of monoverbal pronouns in further dialectological morphological studies.*

Conclusion. *The noun forms presented in the study on the basis of textual sources single-handedly reveal relevant features of most Ukrainian dialects, but some grammatical idioms can already be interpreted as narrow-dialect phenomena at this stage. Extrapolation of monosyllabic noun forms in the future will expand the morphological aspect of idiomatic and dialectological studies.*

Key words: *dialectology, dialect, steppe dialect, grammar system, pronoun, pronoun forms, word change, Pishchany Brid village.*

Надійшла до редакції 21.09.20

Прийнято до друку 28.10.20

НАЗВИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ В НАРОДНІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ

*І. В. Задорожня, молодший науковий співробітник Інституту української мови
Національної академії наук України
(Київ, Україна)*

e-mail: irinav.pustovit@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4418-3158

У статті представлено процеси номінації земельної ділянки, призначеної для обробітку що становить окрему лексико-семантичну групу як частину термінологічної системи народної географії. До аналізу залучено матеріали власних польових експедицій останніх років, що охоплюють говірки Лівобережної Черкащини, які стали основою сучасної літературної мови. Виявлено відмінні від літературного стандарту назви, простежено мотиваційні моделі творення, засвідчено походження номенів, що становлять ядро словотвірного ланцюжка. Відзначено розширення семантики та переходу лексем з інших тематичних груп до системи народної географічної термінології.

Більшість представлених назв земельної ділянки в лівобережних середньонаддніпрянських говірках є архаїчними, і для процесів номінації продуктивними залишаються однослівні номені, які характерні для термінологічних систем. Водночас народна географічна термінологія поступово зникає з активного вжитку діалектоносіїв з плином часу чи через рушійні процеси в навколишньому середовищі, що породжує заміну сталих однослівних номенів прийменниково-іменниковими конструкціями та описовими назвами.

***Ключові слова:** номінація, назви земельної ділянки, народна географічна термінологія, середньонаддніпрянські говірки.*

Актуальність. Останнім часом в українському мовознавстві й славістиці загалом посилено увагу до представлення діалектного лексичного матеріалу крізь призму тематичних груп лексики. Лексичний рівень зазнає найбільших коливань та змін не лише в літературній, а й у діалектній мові, що зумовлено лінгвальними та позалінгвальними чинниками: архаїзацією лексем у зв'язку зі зникненням реалій, які вони позначають, міжмовними та міждіалектними контактами, міграційними процесами, проникненням у діалектну мову літературних елементів, розвитком матеріальної культури, народного господарства, модернізацією промисловості, відходом у небуття людей старшого віку, які були основними носіями говірок, та ін. [1, с. 141]. Водночас, за словами П. Гриценка, «при всій очевидності змін у словниковому складі мови лексична система зберігає такі архаїчні риси, які часто несуть більшу інформацію, ніж релікти інших структурних рівнів» [2, с. 3]. У зв'язку з цим дослідження діалектної лексики залишається важливим й актуальним завданням лінгвістів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інформаційно цінною тематичною групою лексики є для науковців народна географічна термінологія, що відтворює складний реалемний план і пов'язана з історією та культурою народу. На такий зв'язок звертають увагу дослідники народних географічних назв. У слов'янському мовознавстві цій тематичній групі присвячено низку праць, зокрема Й. Шютца [14], П. Ніцше [13], Р. Малько [3], І. Яшкіна [11], та відображено в словниках Е. Григоряна [Григорян], Е. Мурзаєва і В. Мурзаєвої [Мурзаєв]. Найповніше слов'янська географічна термінологія досліджена в монографії М. Толстого «Слов'янська географічна термінологія: Семасіологічні етюди» [9]. В українському мовознавстві зберігають цінність наукові та лексикографічні праці Я. Рудницького [6], С. Грабця [12], Є. Черепанової [Черепанова], Т. Марусенко [4], Н. Сіденко [7], І. Потапчук [5], С. Шийки [10], О. Слободян [8], Т. Громко, В. Лучика і Т. Поляруш [Громко] та О. Данилюк [Данилюк].

Одним зі складників розгалуження тематичної групи лексики є лексико-семантична група (далі ЛСГ) на позначення земельних ділянок. Ця ЛСГ посідає важливе місце в системі народної географічної термінології, має складну внутрішню диференціацію, привертає увагу численними лексико-семантичними та словотвірними особливостями, проте досі досліджена спорадично, що зумовлює **актуальність** її вивчення, зокрема в аспекті структурно-семантичного опису назв цієї групи, з'ясування їхньої динаміки.

Мета статті – представити репертуар, структуру і семантику назв земельних ділянок, придатних для обробітку, з'ясувати мотиви їх номінації та динаміку в лівобережних середньонадніпрянських говірках. До аналізу залучено **матеріали** власних польових експедицій 2014–2018 рр., якими охоплено говірки Лівобережної Черкащини.

Результати дослідження та їх обговорення. Для позначення земельної ділянки, призначеної для обробітку, найуживанішою є лексема *пай* (Пдс, Плш, Глм, Бзп, Клб, Квр, Лпл, Жвн). У літературній мові назва *пай* до земельної ділянки не має жодного стосунку [СУМ VI, с. 16]. Уважаємо, що до системи народної географічної термінології цю назву було перенесено. Також на позначення семи зафіксовано назви *над'іл* (Лпл) і варіант *на'д'іл* (Клш), *город* (Лпл), *сертеф'ікат* (Жвн). Мотивація назви *сертеф'ікат* подібна до лексеми *пай* – перенесення назви документа на право володіння земельною ділянкою на саму земельну ділянку. Лексема *над'іл* (*на'д'іл*) мотивована дієсловом наділяти, а назва *город* тут розширює свою семантику.

Переважно в усіх досліджуваних говірках Лівобережної Черкащини для реалізації семи ‘присадибна ділянка землі, призначена здебільшого для вирощування овочів’ використовують загальноновживану лексему *город* (Пдс, Плш, Квр, Глм, Лпл, Клб, Жвн, Нхй, ВХ) праслов'янського походження (псл. **gordъ*), мотивовану дієсловом *городити* (псл. **gorditi*). Первісно слово *город* означало ‘ділянку землі, обнесену загорожею’ [ЕСУМ I, с. 571]. На сьогодні цю мотивацію частково втрачено й лексема *город* розширює семантику, позначаючи також ‘вузьку земельну ділянку’ (Глм), ‘город поблизу болота’ (Лпл), ‘земельну ділянку, призначену для обробітку’ (Лпл). Зафіксовано також похідні назви загородженої ділянки землі біля будинку: *загор'ідчик* (Лпл), *обгороджину* (Бзп).

Фонетичний варіант *огород* ‘присадибна ділянка землі, здебільшого для вирощування овочів’ (Плш, Клн, Жвн, Врм, Клш, Лвч, Бзб, Бгд) інколи вживають паралельно з назвою *город*. У говірці с. Плешкані Золотоніського району лексема *огород* має додаткове значення за диференційною ознакою «розмір» і позначає вузьку земельну ділянку (Плш). Номен *городи* зафіксовано на позначення семи ‘низина з пологими схилами’ (Клш), яку вживають паралельно з назвою *г'радки*. Також на позначення присадибної ділянки землі, призначеної здебільшого для вирощування овочів, зафіксовано номен *гони* (Жвн). Пояснюючи мотивацію назви, інформанти пов'язують її зі способом обробітку земельної ділянки, що розташована на рівнині¹.

Похідну від *город* назву *городина* зафіксовано на позначення низовини біля річки, що призначена для городніх культур (Глм, Нхй), поля, відведеного для вирощування овочів, городини (Лпл, Клб, Бгд, ВХ). Варіанти семантики передає словоформа *огородина*: ‘поле, відведене для вирощування овочів’ (Пдс, Квр, Клн, Глм, Жвн, Врм, Клш, Нхй, Лвч), ‘ділянка землі для вирощування одного виду овочів’ (Плш), ‘поле, на якому ростуть баштанні культури’ (Жвн), ‘низовина біля річки, що призначена для городніх культур’ (Врм, Бзб). Припускаємо, що приставний [о] на початку може бути пов'язаний з утворенням лексем від різних видових форм дієслова: *городина* ← *городити*, *огородина* ← *огородити*.

На позначення семи ‘ділянка землі для вирощування одного виду овочів’ зафіксовано номен *городч'ик* (Бзп). Зауважимо, що суфікс *-чик-* у говірці не утворює

¹ Кілька населених пунктів, зокрема й село Жовнине, де зафіксовано назву *гони*, було перенесено у зв'язку із будівництвом Кременчуцької ГЕС у 1960-х рр. Сьогодні ці села мають чітку будову у вигляді сітких кварталів, де будинки розміщені однаково, а присадибні ділянки біля них мають рівні межі, продовгувату форму (смугу), яку зручно обробляти технікою в кілька захватів – гонів.

демінутив, а змінює семантику назви. Порівняймо значення назви в межах однієї говірки (Бзп): *з'р'адки* 'присадибна ділянки землі, здебільшого для вирощування овочів', *го'родч'ик* – 'ділянка землі для вирощування одного виду овочів'. Це явище фіксує нетипові зміни процесів номінації в говірці, оскільки досліджуваним говіркам притаманна ієрархія назв. Якщо всю присадибну ділянку називають *го'род* (*ого'род*), то її ще поділяють на менші ділянки землі, призначені для вирощування одного виду овочів, – *зр'адка* (Лпл, Клб, Льч), *з'р'ядоч'ка* (Пдс, Глм, Врм), *д'іл'аноч'ка* (Клн), *латка* (Клщ), *л'аточ'ка* (Квр, Бзб, ВХ) тощо. Варіантом номінації є також зафіксований словотвірний варіант від *зр'адка* – лексема *з'р'адоч'ка* (Врм), де суфікс *-очк-* набуває демінутивного значення (порівняймо: *зр'адка* – 'ділянка землі, здебільшого для вирощування овочів', *з'р'адоч'ка* – 'ділянка землі для вирощування одного виду овочів').

Назву *з'р'адка* зафіксовано на позначення ділянки землі, здебільшого для вирощування овочів, паралельно з назвою *ого'род* (Клн, Врм, Клщ), а також на позначення ділянки землі для вирощування одного виду овочів (Лпл, Клб, Льч). Праслов'янський за походженням номен *з'р'адка* вже посів чільне місце в системі народної географічної термінології [13, с. 122–129]. Розмежовуємо засвідчені номінації в однині та множині, оскільки назва *з'р'адки*, окрім семи 'присадибна ділянки землі, здебільшого для вирощування овочів' (Плщ, Бзп, Жвн, Нхй), яку інформанти використовують паралельно до назв *го'род* (*ого'род*) та *зони*, зафіксована також як репрезентант сем 'земельна ділянка біля хати, де ростуть квіти, інколи овочі' (Плщ), 'низина з пологими схилами' (Клщ) та 'невелика земельна ділянка' (Нхй).

Похідна від *зр'адка* назва *з'р'адоч'ка* також реалізує кілька сем: 'ділянка землі для вирощування одного виду овочів' (Пдс, Глм, Врм), 'невелика земельна ділянка' (Бгд). Для уточнення семантики мовці використовують також описову назву *з'р'адоч'ка дл'а кв'іток*, що позначає земельну ділянку біля хати, де ростуть квіти, інколи овочі (ВХ) – і жививана паралельно із лексемою *кв'ітник*.

Земельну ділянку біля хати, де ростуть квіти або іноді овочі, представлено назвами *кв'ітник* (Квр, Клн, Лпл, Клб, Бзп, Жвн, Врм, Клщ, Льч, Бзб, Бгд, ВХ), *ро'садник* (Пдс, Глм, Бзп, Нхй, Бгд), *з'р'адки* (Плщ), *к'лумба* (Плщ), *цв'іточ'ник* (Плщ), *пол'і'садн'ик* (Клб), *з'р'адоч'ка дл'а кв'іток* (ВХ). Номен *пол'і'садн'ик* зрідка трапляється в досліджуваному ареалі, його засвідчено переважно в східностепових [11, с. 146; 12, с. 408] та західноподільських [9, с. 131] говірках.

Окремою семантичною мікрогрупою є назви, що репрезентують значення «земельні ділянки за місцем розташування». Для реалізації семи 'город, доданий до основного біля будинків або розміщений у полі' найуживанішим є номен *добавка* (Пдс, Плщ, Квр, Клн, Глм, Бзп, Врм, Нхй, Льч, Бзб, Бгд, ВХ), що має прозору мотивацію: додана для обробітку частина землі. Подібну мотивацію для позначення цієї семи має лексема *на'д'іл* (Клб). Зафіксовано також назви *фа'зенда* (Пдс), *в'пол'і* (Глм), *зим'л'а* (Клб), *по'м'ірки* (Клб), *нива* (Клщ). Назву *фа'зенда* інформанти мотивують розташуванням далеко за межами населеного пункту. Номен *по'м'ірки* – назва літературна, що означає шмат городу, поля, який є додатковим наділом [СУМ VII, с. 125], – у говірках зафіксований тільки в множині. Лексеми *в'пол'і*, *зим'л'а*, *нива* вказують на безпосереднє розташування таких доданих ділянок, оскільки для додаткових наділів зазвичай виділяли окреме поле, яке розмежовували для обробітку.

Оскільки територія Лівобережної Черкащини має подекуди болотисту місцевість, то в кількох говірках на позначення городу поблизу болота зафіксовано назви *на бол'от'і* (Квр, Бзп), *го'род* (Лпл), *п'ід бол'отом* (Клб), *б'іл'а болота* (Врм), мотивовані місцем розташування земельної ділянки. Як бачимо, репрезентанти семи представлені прийменниково-іменниковими конструкціями, що є типовою ознакою номінації об'єктів зі значенням простору в сучасних говірках і заслуговують на окреме повноцінне дослідження.

На позначення земельної ділянки на місці викорчуваного лісу, саду зафіксовано номени *поле* (Пдс), (Глм), *нове поле*^е (Лпл), *р'іл':а* (Бгд), *йар загул'ав* (Квр), *ц'іліна* (Плш, Клн, Бзб), *ц'іл'о'віна* (Лпл), *вирубка* (Лпл, Клб), *закладка саду* (Клб), *гайок* (Бзп), *у саду* (Нхй), *викорчуване* (Лвч, ВХ). Назва *поле* (*пол'е*^е) у цьому випадку звужує семантику, що уточнено в складеному найменуванні *нове поле*^е. Майже в усіх досліджуваних говірках інформанти використовують лексему *р'іл':а* ще й на позначення виораного поля. Нове значення виникло внаслідок метонімічного перенесення. Лексеми *ц'іліна*, *ц'іл'о'віна* мотивовані першим обробленням земельної ділянки. Назви *вирубка*, *викорчуване* пов'язані з процесами підготовки до обробітку. Номени *у саду*, *закладка саду* фіксують збереження назви колишньої реалії. Важко пояснити вживання лексеми *гайок* на позначення цієї семи. Можна лише припускати, що на місці викорчуваного лісу, саду могли залишатися поодинокі дерева, тому в мовця й виникла асоціація з гаєм. Для двослівного номена *йар загул'ав* мотивацію не встановлено.

Земельну ділянку, яку заливають весняні води, представлено однослівними назвами *долина* (Клн, Бзб), *дол'ина* (Клщ, Лвч), *завлава* (Клн), *затопил'о* (Лпл), *затопило* (Врм), *низи́на* (Клб), *бериг* (Бзп), *бал'ка* (Жвн), а також двослівними – *зал'ил'о водою* (Нхй), *по'топом зал'ил'о* (Бгд), *дол'иною трохи* (ВХ), *затоплює водою* (Бзп). Ці назви переважно вказують на обниженість земельної ділянки, що й стає причиною затоплення водами навесні.

Частину городу, багату на вологу, називають переважно за місцем розташування: *у бериз'і* (Пдс, Квр, Бгд, ВХ), *до берега* (Плш, Клн, Клб, Бзп, Врм, Лвч), *на низу* (Нхй), *на бол'от'і* (Бгд). Назви *дол'ина* (Глм), *ливада* (Лпл), *вибал'ок* (Жвн), *низи́на* (Жвн) вказують на розширення значення загальних назв (*долина*, *левада*, *вибалок*, *низина*), які позначають обниження на присадибній земельній ділянці, де збирається волога. Зафіксовано також двослівний номен *береговий город* (Лпл), що конкретизує розташування не окремого місця на земельній ділянці (окреме місце в говірці – *ливада*), а всієї площі.

Диференційною ознакою для виокремлення ще однієї семантичної мікрогрупи слугує розмір. На позначення семи 'велика земельна ділянка, призначена для обробітку' зафіксовано назви *поле* (Плш), *пол'е*^е (Глм, Лпл, Лвч), *плош'ча* (Клн), *пл'ош'ча* (Глм, Бзп, ВХ), *велика плош'ча* (Клб), *велика пл'ош'ча* (Клщ), *у'г'ід':а* (Клщ), *гик'тари* (Нхй), *д'іл'анка* (Бгд). Лише в с. Ліп'яве Канівського району вдалося зафіксувати назву на позначення земельної ділянки з чітко зазначеною площею (півгектара) – *над'іл* (Лпл).

Сему 'широке рівне поле' представлено спорадичними назвами *рівни́на* (Пдс, ВХ), *пол'е*^е (Глм), *р'івна зем'ля* (Лпл), *р'івне поле*^е (Бзп).

На позначення вузької земельної ділянки, призначеної для обробітку, засвідчено номени *с'тож'ка* (Пдс, Лпл, Клб, Врм, Нхй), *огород* (Плш), *вуз'кий городик* (Квр), *город* (Глм), *к'лаптик* (Клб), *мит'ровка* (Бзп), *поло'сойу* (Врм), *с'мужка* (Клщ, Лвч, Бгд), а також конотативну сполуку *йазик б'іл'ший йак город* (ВХ). Назви *город*, *огород* розширюють свою семантику, а інші лексеми мають прозору мотивацію.

На позначення невеликої земельної ділянки зафіксовано лексеми *ж'мен'а зим'лі* (Квр), *д'іл'анка* (Клн, Клб), *к'л'анот'* (Глм), *сотка* (Лпл), *ку'соч'ок* (Бзп), *ку'сок* (Клщ), *ла'нок* (Жвн), *з'р'адки* (Нхй), *з'р'адоч'ка* (Бгд), *к'л'антик* (Нхй), *к'лаптик* (Бзб), *мале поле* (Врм), *мал'а д'іл'анка* (Лвч), *невел'ич'ка пл'ош'ча* (ВХ), *невел'икий город* (Нхй). Двослівний номен *ж'мен'а зим'лі* мотивовано шляхом метафоричного перенесення. Лексеми *ку'соч'ок*, *ку'сок*, *к'л'антик*, *к'лаптик* набули термінологічного значення, перейшовши з розряду загальноживаних слів. Назви *ла'нок*, *з'р'адки*, *з'р'адоч'ка* мають у своїй будові демінутивні суфікси.

Зазначимо, що під час опитування інформантів ми ставили запитання про велику і невелику земельні ділянки загалом, не уточнюючи, про що саме – поле чи город – ідеться, і, проаналізувавши відповіді, можемо стверджувати, що у свідомості діалектоносіїв чітко

зафіксовано розмежування великої площі – поля – та невеликої ділянки, яка викликає асоціації тільки з реалією, що позначає основний город або ділянку, додану до основної.

Висновки та перспективи дослідження. Отже, ЛСГ назв земельної ділянки, призначеної для обробітку, у лівобережних середньонадніпряньських говірках є розгалуженою системою в складі народної географічної термінології, що представлена загальноповиваними назвами переважно слов'янського походження. Досліджувана тематична група лексики досить архаїчна, для процесів номінації продуктивними залишаються однослівні номени, хоча в говірках зафіксовано й окремі двослівні та описові назви. У низці випадків засвідчено розширення семантики та переходу лексем з однієї семантичної підгрупи до іншої. У низці випадків засвідчено розширення семантики та переходу лексем із однієї семантичної підгрупи до іншої або її звуження, унаслідок чого спостерігаємо семантичний синкретизм репрезентантів сем у межах ТГЛ і поза нею. У зв'язку з цим перспективу вбачаємо в докладному вивченні інших лексико-семантичних груп досліджуваного семантичного простору.

Список скорочень назв населених пунктів

Бзб – с. Безбородьки, Бзп – с. Безпальче, Нхк – с. Нехайки Драбівського району; с. Бгд – Богдани, ВХ – с. Великий Хутір, Глм – с. Гельмязів, Клн – с. Каленики, Квр – с. Коврай-1, Пдс – с. Підставки, Плш – с. Плешкані Золотоніського району; Врм – с. Вереміївка, Жвн – с. Жовнине, Клщ – с. Кліщинці Чорнобаївського району, Клб – с. Келеберда, Лпл – с. Ліпляве Канівського району.

Список використаної літератури

1. Гримашевич Г. І. Динамічні процеси в побутовій лексиці середньополіських говірок. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. Харків, 2012. № 1021. Вип. 66. С. 139–143.
2. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ : Наукова думка, 1984. 227 с.
3. Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). Минск : Наука и техника, 1974. 142 с.
4. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов). *Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика)*. Москва, 1968. С. 206–255.
5. Потапчук І. М. Народна географічна термінологія в західноподільських говірках : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Кам'янець-Подільський, 2012. 315 с.
6. Рудницький Я. Географічні назви Бойківщини. Львів, 1982. 246 с.
7. Сіденко Н. П. Географічна аплелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2003. 261 арк. : карти.
8. Слободян О. В. Географічна народна термінологія українських східнослобожанських говірок Луганщини : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Старобільськ, 2017. 586 с.
9. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды / отв. ред. С. Б. Бернштейн. Москва : Наука, 1969. 260 с.
10. Шийка С. В. Народна географічна термінологія Ровенщини : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2013. 288 с.
11. Яшкін І. Я. Беларускія географічныя назвы : тапаграфія (гідралогія). Мінск : Навука і техника, 1971, 256 с.
12. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. Kraków. 1950. № 2. 264 s.
13. Nitsche P. Die Geographische Terminologie des Polnischen. Köln–Graz. 1964. 339 s.
14. Schütz J. Die geographische terminologie des Serbokroatische. Berlin. 1957. 113 s.

Умовні скорочення використаних джерел

Григорян – Григорян Э. А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков. Ереван, 1975. 260 с.

Громко – Громко Т. В, Лучик В. В, Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Кіровоград, 1999. 224 с.

Данилюк – Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк, 2013. 148 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 тт. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1. 632 с.

Мурзаєв – Мурзаєв Э. Словарь местных географических терминов. Москва : Географгиз, 1959. 303 с.

СУМ – Словник української мови : В 11-ти томах / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1975. Т. VI. 832 с.

Черепанова – Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья : словарь. Сумы, 1984. 274 с.

References

1. Hrymahsevyeh, H. I. (2012). Dynamichni protsesy v pobutovii leksytsi serednopoliskykh hovirok [Dynamic processes in the everyday vocabulary of Middle Polissa patois]. In : *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Seriya : Filolohiia* [Bulletin of Kharkiv V. N. Karazin National University. Series : Philology]. Kharkiv, 1021, 66, 139–143 (in Ukr.).
2. Hrytsenko, P. Yu. (1984). Modeliuvannia systemy dialektnoi leksyky. [Modeling of dialect vocabulary system] : monograph. Kyiv : Naukova dumka, 227 (in Ukr.).
3. Malko, R. N. (1974). Geograficheskaya terminologiya cheshskogo i slovackogo yazykov (na obshchieslavianskom fone) : monografiya [The geographical terminology of Czech and Slovak languages (common Slavonic background)] : monograph. Minsk : Nauka i tekhnika, 142 (in Russ.).
4. Marusenko, T. A. (1968). Materialy k slovaryu ukrainskikh geograficheskikh apellyativov (nazvaniya rel'efov). [Materials to the dictionary Ukrainian geographical appellative (name reliefs)]. In : *Poles'e (Lingvistika. Arheologiya. Toponimika)* [Polesie (Linguistics. Archeology. Toponymy)]. Moskva : Nauka, 206–255 (in Russ.).
5. Potapchuk, I. M. (2012). Narodna heohrafichna terminolohiia v zakhidnopolidskykh hovirkakh [The folk geographical terminology of Western Podillya dialects]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kamyanets-Podilskyi, 315 (in Ukr.).
6. Rudnytskyi, Ya. (1982). Heohrafichni nazvy Boikivshchyny : monografiya [Geographical names of Boykivschina : monograph]. Lviv, 246 (in Ukr.).
7. Sidenko, N. P. (2003). Heohrafichna apeliativna leksyka skhidnostepovykh hovirok Tsentralnoi Donechchyny [Geographical appeal lexicon of Eastern steppe dialects from Central Donetsk]. PhD dissertation (Ukrainian language). Donetsk, 261 (in Ukr.).
8. Slobodian, O. V. (2017). Heohrafichna narodna terminolohiia ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok Luhanshchyny [Geographical folk terminology in Ukrainian East Slobozhanshyna patois]. PhD dissertation (Ukrainian language). Starobilsk, 586 (in Ukr.).
9. Tolstoj, N. I. (1969). Slavyanskaya geograficheskaya terminologiya. Semasiologicheskie etyudy [Slavic geographical terminology. Semasiological studies]. Moskva : Nauka, 260 (in Russ.).
10. Shyika, S. V. (2013). Narodna heohrafichna terminolohiia Rovenshchyny [The folk geographical terminology of Rivne]. PhD dissertation (Ukrainian language). Kyiv, 288 (in Ukr.).
11. Yashkin, I. Ya. (1971). Belaruskiya geografichnyia nazvy: tapografiya (gidralogiya) : monografiya [Belarusian geographical names: the topography (the hydrology) : monograph]. Minsk : Navuka i tekhnika, 256 (in Belarus.).
12. Hrabec, S. (1950). Nazwy geograficzne Huculszczyny [Geographical names of the Hutsul region]. Krakiv, 2, 264 (in Polish).
13. Nitsche, P. (1964). Die Geographische Terminologie des Polnischen [The geographic terminology of Polish]. Köln–Graz, 339 (in German).
14. Schütz, J. (1957). Die geographische terminologie des Serbokroatischen [The geographic terminology of Serbo-Croatian]. Berlin : Akademie–Verlag, 113 (in German).

List of used sources and their abbreviations

- Григорян – Grigoryan, E. A. (1975). Slovar' mestnykh geograficheskikh terminov bolgarskogo i makedonskogo yazykov [The dictionary of folk geographical terminology Bulgarian and Macedonian languages]. Erevan, 265 (in Russ.).
- Громко – Hromko, T. V., Luchyk, V. V., Polyarush, T. I. (1999). Slovyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Kirovohradshchyny [The folk geographical term dictionary of Kirovograd region]. Kyiv ; Kirovograd : KDPU, 224 (in Ukr.).
- Данилюк – Danylyuk, O. K. (2013). Slovyk narodnykh heohrafichnykh terminiv Volyni [The folk geographical term dictionary of Volyn]. Lutsk : Vezha-druk, 148 (in Ukr.).
- ЕСУМ – Melnychuk, O. S. (Ed.) (1982). Etymolohichni slovyk ukrainskoi movy [Etymological Dictionary of Ukrainian language] : u 7 t. Kyiv : Naukova dumka, I, 632 (in Ukr.).
- Мурзаев – Murzaev, E. & Murzaeva V. (1959). Slovar' mestnykh geograficheskikh terminov [The dictionary of folk geographical terminology]. Moskva : Geografiz, 303 (in Russ.).
- СУМ – Bilodid, I. K. (Ed.) (1975). Slovyk ukrainskoi movy [Ukrainian vocabulary] : v 11 t. Kyiv : Naukova dumka, VI, 832 (in Ukr.).
- Черепанова – Cherepanova, E. A. (1984). Narodnaya geograficheskaya terminologiya Chernigovsko-Sumskogo Poles'ya : slovar' [The folk geographical terminology of Chernigov-Sumy Polesie : dictionary]. Sumy, 274 (in Russ.).

I. V. ZADOROZHNIYA. LEXICAL UNITS TO MARK LAND PLOT IN THE FOLK GEOGRAPHICAL TERMINOLOGY IN THE PATOIS OF LEFT BANK OF CHERKASY REGION

Summary. Introduction. *For the Ukrainian people, work on the land is an integral part of existence and well-being. Despite active changes in the environment the language system manages to retain archaic features. Names of land plots are part of folk geographical terminology. This thematic group has a complex internal differentiation, so it was chosen for research.*

Purpose. *The purpose of the article is to present the repertoire and semantic structure of the names of the land plot intended for cultivation; to analyze the structure and features of the nomination; to record the peculiarities of the life of the nomen.*

Results. *The names different from the literary standard are revealed, the motivational models of creation are traced, the origin of the names that make up the core of the word-forming chain is attested. The expansion of semantics and the transition of tokens from other thematic groups to the system of folk geographical terminology is noted.*

Most of the names that were presented to denote the land plot in the left-bank Middle Dnieper dialects are archaic and one-word nouns, which are characteristic of terminological systems, remain productive for nomination processes. At the same time, folk geographical terminology is gradually disappearing from the active use of dialect carriers due to time or driving processes in the environment, which gives rise to the replacement of permanent monosyllabic nouns with prepositional-noun constructions and descriptive names.

Originality. *The names of the land plot intended for cultivation have never been in the center of research in the Middle Upper Dnieper conversations, so the scientific novelty of the study is to reflect their repertoire, structure of names and semantics.*

Conclusion. *The complex semantic structure and numerous lexical-semantic and word-forming, as well as motivational features of the nomination processes in the system of names of folk geographical terminology remain open for research. A fixed dialect text remains the best for observing the speech processes of dialect carriers.*

Key words: *names of land plot, folk geographical terminology, Mid-Upper-Dnieper dialects, nomination.*

Надійшла до редакції 14.09.20
Прийнято до друку 28.10.20

ДИСКУРСОЛОГІЯ

УДК 811.161.1'366

DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29-64-71

ЧАСТКИ ЯК ВИРАЗНИКИ ЕМОЦІЙ ЗДИВУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

М. О. Вінтонів, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

e-mail: m.vintoniv@kubg.edu.ua

ORCID: 0000-0002-3258-8633

М. Н. Дорошенко, кандидат філологічних наук, директор ТОВ «ЦЕНТР ІНОЗЕМНИХ МОВ» СПІК ІНГЛИШ»

e-mail: domarinen@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1316-6742

Стаття присвячена функційним виявам часток у лінгвоукраїністиці, зокрема ролі партикул у вираженні емоції здивування в українському політичному дискурсі. Мета дослідження – комплексно проаналізувати функційне навантаження часток як виразників емоцій здивування в українському політичному дискурсі. Об'єктом дослідження обрано частки сучасної української мови. Предмет дослідження становлять семантико-синтаксичні та функційні властивості часток сучасної української мови.

*Комунікативно-прагматичні функції партикул у публіцистичному дискурсі розглянуто в межах теорії функційно-семантичного поля. Зокрема, модальність репрезентовано як функційно-семантичну категорію. У межах функційно-семантичного поля суб'єктивної модальності виокремлено функційно-семантичні поля позитивних емоцій, негативних емоцій і здивування. Схарактеризовано особливості реалізації та механізми функціонування часток у різних польових структурах. У межах категорії емоційної інтенсивності на якісній шкалі «здивування» являє собою виразу, одномодальну емоцію, яка, залежно від мовної ситуації, може бути модифікована у варіаціях здивування, подиву і власне здивування. Визначено, що репрезентувати в мові емоцію здивування (різної кількісної та якісної інтенсивності) здатні такі частки: **а, бач, ось / от, так, ач / бач, як, невже, ну, хіба, дивись / диви, тобто, що за, і**. Зазвичай «чисте» здивування виражене в питальних висловленнях.*

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібраний та описаний фактичний матеріал може бути використаний під час вивчення курсів «Сучасна українська літературна мова» (розділи «Морфологія», «Синтаксис»), «Стилістика» та спецкурсів із комунікативної граматики, а також сприятиме формуванню комунікативної компетенції іноземних студентів.

Ключові слова: частка, партикуляція, функційно-семантичне поле, емоція, речення.

Актуальність. Останні десятиліття в лінгвістиці позначені зацікавленням суб'єктивними чинниками в мовленні, тобто все більше уваги приділяють не сукупності мовних формалізаторів як репрезентантів позамовного змісту тексту, а індивідуально-особистісним засобам мовця та реципієнта, зокрема експлікаторам їхніх переконань, мотивів, оцінки тощо.

Актуальність роботи зумовлена потребою цілісного вивчення й систематизації структурних і значенневих різновидів часток сучасної української мови, відсутністю спеціальних праць із типологічного дослідження цих одиниць. Поглиблення структурної та семантичної класифікації часток сприятиме розв'язанню проблемних питань

граматичної теорії, зокрема визначенню межі партикул у граматичній системі сучасної української літературної мови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Частки як окремий клас слів розглянуто в спеціальних працях В. В. Виноградова, Є. М. Галкіної-Федорук, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, П. О. Леканта, Т. М. Ніколаєвої, О. О. Стародумової, А. Б. Шапіро, Н. Ю. Шведової та ін. Праці багатьох лінгвістів (О. К. Безпояско, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. О. Горпинича, А. П. Загнітка, Ю. І. Леденьова, Т. М. Ніколаєвої, М. Я. Плющ та ін.) містять обґрунтування аспектів частиномовного статусу часток, обсягу класу партикул та шляхів їхнього поповнення.

Мета дослідження – комплексно проаналізувати функційне навантаження часток як виразників емоцій здивування в українському політичному дискурсі.

Матеріали й методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано описовий метод із прийомами наскрізного виписування, метод зіставлення й систематизації – для відбору й інтерпретації фактичного матеріалу; структурний – для аналізу специфіки речень із частками; дистрибутивний, за допомогою якого виявлено приховану інформацію в тексті. Матеріалом дослідження слугували українські публіцистичні тексти початку ХХІ століття.

Результати дослідження та їх обговорення. Одним із базових понять функційної граматики є поняття функційно-семантичного поля (ФСП). ФСП – це «засноване на певній семантичній категорії угруповання різнорівневих засобів мови, що взаємодіють між собою на підставі спільності їхніх семантичних функцій» [5, с. 17]. ФСП здивування має зони перетину як із полем позитивних емоцій, так і з полем негативних емоцій. Тлумачний словник української мови репрезентує здивування як «почуття людини, дуже враженої чимось незвичайним, дивним, незрозумілим» [7, с. 536]. Зазвичай зовнішньою причиною подиву є раптова, несподівана подія.

У межах категорії емоційної інтенсивності на якісній шкалі «здивування» являє собою виразну, одномодальну емоцію, яка, залежно від мовної ситуації, може бути модифікована у варіаціях здивування, подиву і власне здивування. Подібне варіювання подиву, на наш погляд, відбувається в межах однієї базової емоції й зумовлено «зрушеннями» на кількісній шкалі інтенсивності.

Кількісна інтенсивність		
Слабка емоція	середня емоція	сильна емоція
Нерозуміння, збентеженість	→ здивування	→ подив

Поділяємо погляд С. Г. Воркачова, який вважає, що нерозуміння, збентеженість, здивування й подив можна розрізнити з погляду імпліцитно вираженої впевненості мовця в протилежному: «Якщо подив виникає за умови відносно слабкої впевненості суб'єкта в достовірності минулого досвіду, то здивування виникає тоді, коли суб'єкт був абсолютно впевнений у правильності цього досвіду й прогнозував результати, протилежні тим, що мають місце» [3, с. 86].

Щодо темпоральної характеристики подиву, то це відносно нетривала, швидкоплинна емоція, яка зазвичай виявлена одноразово (з однаковою інтенсивністю) щодо тієї самої «причини» подиву. Подив як емоція цікава тим, що однозначно маркувати її знаком (+ / –) не так просто. На нашу думку, здивування посідає місце між позитивними і негативними емоціями, однак більше тяжіє до позитивного полюса. За спостереженнями К. Е. Ізарда, «ситуації, які служать причиною подиву, згадані загалом як менш приємні, ніж ситуації, які ведуть до радості, але значно приємніші, ніж ситуації, що слугують причиною якої-небудь негативної емоції» [4, с. 245]. Проте «сильне враження від чого-небудь незвичайного, дивного» може межувати і з крайнім невдоволенням, обуренням. Причина труднощів в ідентифікації полюса подиву полягає в тому, що здивування – це емоційний стан, отже, воно було сформоване на основі попередньої оцінки об'єкта.

Залежно від того, пейоративною або меліоративною була ця оцінка з боку мовця, і визначений знак подиву.

Проте, згідно з факторною теорією емоції, здивування належить до функційної групи «*прийняття – задоволення – активність*». Проведені психологами опитування засвідчили, що більшість людей оцінює здивування позитивно. Імовірно, найчастіше емоційний стан здивування ґрунтований на меліоративній оцінці. Усі ці обставини вможливили кваліфікувати емоційні висловлення, що репрезентують здивування, як позитивні, схвальні.

Проаналізувавши дібраний мовний матеріал, ми дійшли висновку, що у формуванні модального значення здивування здатні брати участь такі частки: *а, бач / ач, от, так, як, ні, невже, ну, хіба, дивись, тобто, що за, і*. Уважаємо, що в центрі ядра емотивного семантичного поля здивування повинні перебувати три частки: *як, хіба, невже*. Підставами для цього є кілька причин. По-перше, з-поміж багатьох емоційних часток названі одиниці здатні виражати здивування поза поєднанням з іншими службовими одиницями. По-друге, ці частки можуть уживатися окремо від ізольованого висловлення, функціуючи як емоційні репліки. По-третє, як засвідчує мовний матеріал, у висловленнях із частками *як, хіба, невже* емоція здивування є очевиднішою. Непрямим підтвердженням цього є те, що в тлумачних словниках серед значень цих часток обов'язково названо вираження здивування [7, с. 255].

Зафіксовано чимало прикладів з емотивною часткою *як*, що виражають подив, зокрема: – *Але у нас на це зараз нема грошей. – Як нема?* (Високий замок. – 05.10.2009); – *Але ми знайшли спільну мову. І якщо ви пам'ятаєте, ми доволі близько працювали. І я думаю, що... – Як? Та Ви критикували дії прем'єр-міністра!* (Високий замок. – 05.10.2009).

Ці речення ілюструють здатність емоційної частки *як* уживатися окремою реплікою й виражати здивування, не поєднуючись з іншими мовними одиницями. Однак у наведеному контексті частка експлікує не тільки подив, а й невдоволення. Крім того, *як*, на наш погляд, надає висловленню волітивного значення: небажане відбувається для суб'єкта мовлення.

Частка *як* може поєднуватися з іншими службовими словами, надаючи висловленню емотивного характеру: *І тут повідомили, що нашу партію визнали найкращою. «Тобто як таку, яка має найбільшу довіру», – промайнуло в голові* (Світ молоді. – 07.06.2009); – *Правильно ми вчинили. Так я вважаю. – Тобто як правильно?* (Високий замок. – 12.10.2009).

Уважаємо, що в цих прикладах частка *тобто*, взаємодіючи з *як*, змінює квантитативну інтенсивність вияву емоційної ознаки здивування, надаючи йому відтінок подиву (сильного подиву). До того ж питальні репліки, крім вираження подиву, надають аксіологічної й волітивної оцінки повідомлюваному. Службовий комплекс *тобто як* одночасно надає висловленню емотивних, аксіологічних, волітивних модусно-оцінних значень, причому емоційне значення подиву є основним.

Подібну ситуацію простежуємо у висловленнях з емотивним комплексом *та як же*, напр.: *Залізничний транспорт після чергового теракту втратив свій статус найбезпечнішого засобу пересування. <... > Та як же таке могло статися?* (День. – 14.02.2008).

Частка *як* є ядерним засобом експлікації здивування, оскільки, уживаючись з іншими компонентами, вона є виразником основного емоційного навантаження й може функціювати як окрема репліка. Прикметно, що емоційна частка *як* завжди поліфункційна, а тому здатна брати участь у вираженні інших модусно-оцінних значень. Крім того, в емотивних висловленнях із часткою *як* емоція здивування очевидна й не викликає труднощів у розпізнаванні, попри нашарування інших видів оцінок.

Ядро ФСП здивування формують також частки *хіба* та *невже*, виконуючи в реченнях питальної семантики подвійну функцію: 1) підсилюють запитання з відтінком здивування,

недовіри тощо; 2) уживані в риторичному запитанні для вираження впевненості, переконливості в протилежній відповіді. Зокрема, перше значення репрезентовано в реченнях: *Найбільше мені подобається рецепт Партії регіонів: «давайте зробимо мінімальну заробітну плату півтори тисячі, вийдемо з кризи»*. Та **невже** не зрозуміло, що перше, що буде зроблено, – це зрив цін (Українська правда. – 07.09.2009); *Та навіщо нам в 93-й рік повертатися? Я повертаю не в далекий 99-й рік, коли пенсії не виплачувались, пенсії видавали калошами, зерном – чим завгодно. Ну навіщо ми будемо розказувати? **Невже** це люди забули?* (Українська правда. – 07.09.2009); *Для чого створюється штучний ажіотаж, та ще й в такий скрутний час? Що взагалі коїться, якщо у терористів валюта є, а у нас немає? І **хіба** тільки валюта? Війною виправдовується все* (День. – 17.12.2014).

Прикладами риторичних запитань із частками є такі фрагменти: ***Хіба** ви гірші за Януковича?* (Українська правда. – 19.08.2010); ***Хіба** зможе битися серце, розділене навіл?* (Слово Просвіти. – 05.05.2010); *Відкриті списки? Та **невже!*** (Українська правда. – 03.07.2014).

Роль часток *невже* та *хіба* в різних висловленнях можна репрезентувати так: мовець висловлює здивування, подив, викликаний невідповідністю його припущень фактам дійсності; він звертається із запитанням до співрозмовника, чия відповідь підтверджує або спростовує припущення, розвіює сумніви. У цьому тлумаченні відображені складники, що виражають три типи модусно-оцінних варіантів мовного значення часток *невже* та *хіба*:

1) епістемічний компонент (вказівка на наявність у мовця деяких припущень або знань);

2) волітивний компонент (вираження бажання отримати підтвердження або спростувати передбачуване);

3) емотивний компонент (подив або здивування мовця).

Решта емоційних часток, що виражають здивування, є периферійними засобами вираження відповідної емоції. На наш погляд, їх варто диференціювати на дві групи: 1) *так, ну, чи*; 2) *ось, ач, тобто, що за, бач, дивись, і, а*. Уважаємо, що частки, належні до першої групи, перебувають ближче до ядра, а з другої групи – більш віддалені від нього. Такий розподіл емотивних одиниць мотивуємо тим, що частки *так, ну, чи* за особливостями функціонування в емотивних висловленнях дуже близькі до частки *як*. Вони також здатні передавати здивування, уживаючись як окрема репліка, або, поєднуючись з іншими одиницями, перебирають на себе основне емоційне навантаження, напр.:

Куликов: *Я дякую Президенту і кандидату на посаду Президента України Віктору Ющенку за участь у програмі.*

Ющенко: *Я так зрозумів, що я щось повинен сказати. **Так?***

Куликов: *Якщо не хочете – то ні. Але я думаю, що глядачам цікаво.*

Ющенко: *Я дуже хочу, шановні <...>* (Свобода слова. – ICTV. – 07.12.2009);

*– Я з Вами повністю погоджуюся в тому, що не мати бюджет на наступний рік – це неправильно, це погано. І ми повинні його ухвалити. Але ми з вами прекрасно розуміємо, що його не буде. Він не буде прийнятий. – **Так** а що ж тоді буде?* (Свобода слова. – ICTV. – 07.12.2009).

Частка *так*, окрім питальної функції, за умови вживання на початку речення надає йому відтінок сумніву, здивування, недовіри. За даними тлумачного словника, у таких висловленнях вона близька за значенням до *хіба, невже, чи* [9, с. 17).

Особливістю частки *чи* є те, що вона функціонує лише в риторичних запитаннях, наближаючись за значенням до *хіба* [10, с. 321]. Значення припущення, сумніву, невпевненості й здивування вона набуває тоді, коли утворює сполуки з деякими словами (прислівниками, частками та ін.) [10, с. 321]. Порівняймо приклади: *Але ми ледве **чи** знайомі. Не зараз* (Пан та Пані. – 12.04.2009); ***Чи** справді на Донбасі друга Чечня?* (Радіо Свобода. – 14.11.2014); *Моя відповідь буде формуватися із двох частин. Перша частина: **знаєте**, я не сприймаю цього песимізму, коли ми говоримо про п'ять трагічно втрачених*

років, нещасливих років, коли ця країна розвивалася економічними тесами такими, яких не знає українська статистика за попередні п'ятнадцять років. **Чи** я неправду кажу? **Чи** 7,5 % ви колись знали цифру розвитку економіки? **Чи** макрокультура, яка створена за чотири роки, не дала змогу прийти в цю країну 30-ти мільярдам інвестицій? (Радіо Свобода. – 07.12.2009).

Частка *ну* може репрезентувати здивування, якщо вона поєднана з іншими службовими одиницями [8, с. 449]. Але такі випадки поодинокі в публіцистичних текстах, напр.: *Та ну? Про що Ви? Ви вважаєте, що це панацея. А хто добиратиме склад цих комісій?* (Радіо Свобода. – 09.11.2009).

Безперечно, частки *так, ну, чи* в певному контексті виражають емоційне значення «здивування», але, як засвідчує аналіз ілюстративного матеріалу, емотивність не є провідним модусно-оцінним значенням, а поступається першістю епістемічним і волітивним семантичним компонентам.

Частки *так, ну, чи* здатні репрезентувати у висловленні емоцію здивування, однак вони не є ядерними експлікаторами цієї емоції, оскільки емотивне значення підсилене іншими модусно-оцінними семантичними відтінками (епістемічним, волітивним). Ці периферійні засоби вираження подиву, на наш погляд, перебувають ближче до ядра, оскільки вони здатні вживатися як окрема емоційна репліка, а також поєднуватися з іншими частками, перебираючи на себе основне емотивне семантичне навантаження.

Частки *ось / от, ач, тобто, бач, дивись, і, що* за більш віддалені від ядра емотивного поля здивування, оскільки ці слова не здатні висловлювати відповідну емоцію, уживаючись як окрема репліка. Проте ці частки можуть актуалізувати емоційну насиченість речення, а також надати йому відтінку подиву. Наприклад, у висловленнях: 1) *От новина! Приємно чути!* (5 канал. – 09.11.2009); 2) *Ну, знаєте! Ось ще! З якого дива? Як можна погодитись із такими умовами?!* (5 канал. – 16.11.2009) – на перший погляд, не виражене здивування, а є радість (у першому випадку), невдоволення (у другому прикладі). Однак подив як «стан, викликаний сильним враженням від чогось незвичайного, дивного, незрозумілого», в аналогічних висловленнях представлений як відтінок.

Справді, у прикладі (1) виражено емоційну реакцію мовця на отриману від співрозмовника інформацію, яка стала для мовця несподіванкою, викликала сильне враження, тобто певною мірою його здивувала. У прикладі (2) репліка *Ну, знаєте! Ось ще! З якого дива?* являє собою верифікативне висловлення, що виражає незгоду мовця з вимогою співрозмовника. Але очевидно, що ця незгода дуже емоційна. Мовець не тільки не погоджується зі співрозмовником, він висловлює власне незадоволення думкою останнього. Автор верифікативної репліки дає зрозуміти, що не має наміру виконувати дію, до якої його спонукають. Крім того, мовець дещо здивований думкою співрозмовника і вважає його вимогу дивною, незрозумілою.

Частки *тобто, і, бач* здатні брати участь у вираженні подиву, уживаючись зазвичай разом з іншими службовими одиницями. Ці слова не стільки передають здивування, скільки конкретизують його, уточнюють інтенсивність відповідної емоції, напр.:

Москаль: *Хоч раз ви чули заяву Верховного Суду, щоб вони якогось суддю звільнили, чи ви чули заяву Служби безпеки? Коли спіймали Кислинського, вже всі кажуть, і міністр освіти каже, що в нього липовий диплом. Вони всі кажуть, що ні, що це треба ще раз перевірити. Ви бачили, щоб Генеральна прокуратура когось так демонстративно звільняла, як сьогодні Міністерство внутрішніх справ?*

Куликов: *Тобто, все ж таки краще шукати підробні дипломи, ніж наркотики у своїй власній структурі?* («Свобода слова». – ICTV. – 12.10.2009. – 23:00);

Стогній: *А міністр внутрішніх справ у нас має освіту юридичну?*

Куликов: *Тобто, і там диплом не підходить?*

Москаль: *Почекайте, у міністра внутрішніх справ є ціла маса фахівців, які в цьому розбираються.*

Стогній: *Тобто як? Ви не хочете, щоб я сказав статистику людям? Бачите? Не хочуть, щоб я вам назвав статистику. Ви бачите, що робиться?* («Свобода слова». – ICTV. – 12.10.2009).

В останній репліці основне емоційне навантаження припадає на частку *як*, елемент *тобто* інтенсифікує подив, надає йому виразності. Інакше кажучи, частка *тобто* посилює експресивність висловлення.

Частка *і* у висловленні *Ну і справи* є невіддільним складником комплексу *ну і*, але вона не лише виражає здивування, а й робить цю емоцію яскравішою.

Особливих коментарів потребує частка *що за*. У висловленні *Вчора – негода, а сьогодні – що за день!* (Кременчуцький телеграф. – 09.08.2009) суб'єкт мовлення відчуває захоплення. Захоплення і подив – нетотожні емоції, але між ними багато спільного. Захоплення потрактовано як сильне здивування, супроводжуване схваленням, радістю мовця. Емоція захоплення – це результат взаємодії різних емоційних модусів (подиву і радості) у межах одного висловлення. Уважаємо, що в цьому випадку доречно говорити, з одного боку, про якісну зміну емоції, що сталася внаслідок акумулювання квантитативної інтенсивності емоції здивування, з іншого боку, про контамінацію емоцій здивування і радості. Представимо цей діалектичний процес схематично (рис. 1):

Рис. 1. Пересічні прями «Здивування» та «Радість»

Пересічні прями емоційних модусних значень здивування та радості відображають кількісну (квантитативну) інтенсивність відповідних емоцій: шкала А – квантитативна шкала інтенсивності емоційного модусу «здивування»: збентеження – здивування – подив; шкала Б – квантитативна шкала інтенсивності емоційного модусу «радість»: задоволення – радість – блаженство. У центрі – точка перетину якісно різних емоційних модусів «здивування» і «радість»; зародження емоції захоплення.

Унаслідок квантитативної інтенсифікації подиву в перетині його з радістю відбувається якісна зміна емоції: вона набуває значення захоплення. Однак у висловленнях на кшталт: *Що за день!* – відтінок подиву все ж залишається.

Зі схеми видно, що емотивний зміст висловлення охоплює емоційне модусне значення радості, реалізоване на кількісній шкалі «задоволення – блаженство». Уважаємо, що емоційний модус являє собою контамінацію принаймні двох емоцій: радості і здивування, що й зумовлює множинність іменування, репрезентовану у висловленні емоції.

Подібну взаємодію здивування з іншими емоціями (але негативного змісту) можна простежити в таких висловленнях: *Що за диктаторські закони?!* (Ліга. – 02.10.2014); *Що за люди, тільки би вкрасти, там хлопці гинуть, а вони і на цьому наживаються* (Чернівці Таймс. – 27.07.2014).

У подібних мовних ситуаціях перетинаються емотивні значення подиву й невдоволення. Результатом цієї взаємодії стає обурення. У таких випадках варто виокремлювати цілий комплекс емоційних значень, серед яких має місце й подив. Це підтверджує перетин ФСП здивування та ФСП позитивних і негативних емоцій.

Просторічні частки *ач / бач* уживають зазвичай перед питально-відносними займенниками або займенниковими прислівниками для посилення значення подиву, обурення: *О, бач, як старається!* (День. – 06.05.2011); *Ти бач, які бувають!* (<http://www.politclub.org/viewtopic.php?id>).

Експресивні частки *ач / бач* підсилюють здивування, репрезентоване у висловленнях, передусім за допомогою «гібридних слів» (термін П. А. Леканта) *скільки, яке, які*. Те саме можна сказати й про частку *дивись / диви*, напр.: *Ти диви який мужній борець з журналістами!* (Вісник Кременчука. – 06.04.2010); *Ти диви які швидкі. А скільки депутатів <...> притягнуто до відповідальності? Не треба лякати цими інформаційними вкидами* (Українська правда. – 16.08.2014); *Ти диви, скільки в тебе роботи!* (Кременчуцький телеграф. – 12.04.2008).

У прикладах власне-здивування виражене лексемами *скільки, які, як*, а експресивно-емоційні частки тільки увиразнюють здивування, що вможливило зарахувати їх до периферійних засобів вираження емоційного ФСП «подив».

Висновки і перспективи. Отже, репрезентувати в мові емоцію здивування (різної кількісної та якісної інтенсивності) здатні такі частки: *а, бач, ось / от, так, ач / бач, як, невже, ну, хіба, дивись / диви, тобто, що за, і*. Зазвичай «чисте» здивування виражене в питальних висловленнях. У мовця виникає потреба запитати, оскільки те, що спричинило емоційний стан, потребує уточнення, підтвердження. Захоплення або обурення найчастіше реалізовані в окличних реченнях. Спільні семантичні ознаки зближують ФСП негативних емоцій і ФСП позитивних емоцій із ФСП здивування. Це призводить до часткового перетину їхніх ФСП. У межах категорії емоційної інтенсивності «здивування» являє собою виразну, одномодальну емоцію, яка, залежно від мовної ситуації, може бути модифікована у варіаціях здивування, подиву і власне здивування. Здивування має зони перетину як із полем позитивних емоцій, так і з полем негативних емоцій.

Перспективи виконаного дослідження вбачаємо у використанні його положень для вивчення комунікативно-прагматичних функцій часток в інших типах українського дискурсу, засобів експресивізації тексту.

Список використаної літератури

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / за ред. І. Р. Вихованця. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.
2. Вінтонів М. О., Дорошенко М. Н. Функційно-семантичне навантаження часток у вираженні негативних емоцій у політичному дискурсі. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2018. VI (48). Р. 61–63.
3. Воркачев С. Г. К семантическому представлению дезидеративной оценки в естественном языке. *Вопросы языкознания*. 1990. № 4. С. 86–92.
4. Изард К. Э. Эмоции человека. Москва : МГУ, 1980. 440 с.
5. Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков). Москва : Наука, 1985. 186 с.
6. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры / отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик. Санкт-Петербург : Наука, 2005. 480 с.
7. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР ; Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Т. 5. Київ : Наукова думка, 1974. 839 с.
8. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР ; Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Т. 7. Київ : Наукова думка, 1976. 723 с.
9. Словник української мови : в 11 тт. Т. 10. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1979. 658 с.
10. Словник української мови : в 11 тт. Т. 11. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1980. 699 с.

References

1. Vykhovanets, I. R., Horodenska K. H. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy : Akademichna hramatyka ukrainskoi movy. Kyiv : Pulsary, 400 (in Ukr.).
2. Vintoniv, M. O., Doroshenko, M. N. (2018). Funktsiino-semantychne navantazhennia chastok u vyrazhenni nehatyvnykh emotsii u politychnomu dyskursi. In : *Science and Education a New Dimension*. Philology. Budapest. VI (48), 61–63 (in Ukr.).

3. Vorkachev, S. G. (1990). K semanticheskomu predstavleniyu deziderativnoj ocenki v estestvennom yazyke. In : Voprosy yazykoznaniiya. 4, 86–92 (in Russ.).
4. IZARD, K. E. (1980). Emoczii cheloveka. Moskva : MGU, 440 (in Russ.).
5. Bondarko, A. V., Shubik, S. A. (Eds.) (2005). Problemy funkczionalnoj grammatiki. Polevye struktury. Sankt-Peterburg : Nauka, 480 (in Russ.).
6. Nikolaeva, T. M. (1985). Funkczii chasticz v vyskazyvanii (na materiale slavyanskikh yazykov). Moskva : Nauka, 186 (in Russ.).
7. Bilodid, I. K. (Ed.) (1974). Slovnyk ukrainskoi movy : v 11 tt. / AN URSSR ; Instytut movoznavstva. T. 5. Kyiv : Naukova dumka, 839 (in Ukr.).
8. Bilodid, I. K. (Ed.) (1976). Slovnyk ukrainskoi movy : v 11 tt. / AN URSSR ; Instytut movoznavstva. T. 7. Kyiv : Naukova dumka, 723 (in Ukr.).
9. Bilodid, I. K. (Ed.) (1979). Slovnyk ukrainskoi movy : v 11 tt. / AN URSSR ; Instytut movoznavstva. T. 10. Kyiv : Naukova dumka, 658 (in Ukr.).
10. Bilodid, I. K. (Ed.) (1980). Slovnyk ukrainskoi movy : v 11 tt. / AN URSSR ; Instytut movoznavstva. T. 11. Kyiv : Naukova dumka, 699 (in Ukr.).

M. O. VINTONIV, M. H. DOROSHENKO. PARTICLES AS MEANS OF EXPRESSING SURPRISE IN UKRAINIAN POLITICAL DISCOURSE

Summary. Introduction. *The problem of systematic description for parts of speech does not lose its scientific relevance in modern linguistics. The high frequency of use of lexical items, not having their own meaning, functional dynamism and active involvement of new full-meaning words into this class explain the close attention of linguists to these lexical items. The variety of means expressing evaluation of the reported information, which are available in the Ukrainian language, is represented by interjections, means of intonation, and word order in a sentence. Particles occupy a special place among them. They allow to convey the feelings of doubt, surprise, danger, and so on.*

The purpose of the article is to comprehensively analyze the functional load borne by particles as means of expressing surprise emotions in the Ukrainian political discourse.

Methods. *With the purpose to achieve this goal, a descriptive method with the techniques of consistent copying out, comparison and systematization were applied for the selection and interpretation of factual material; structural method – for analyzing the peculiarities of sentences with particles; and distributive method, which allowed us to reveal hidden information in the text.*

Results. *The functional-semantic field of surprise has zones of intersection with both the field of positive emotions and the field of negative emotions. Usually, the external cause of surprise is a sudden, unexpected event. The modal meaning of a surprise can be created by such particles: а, бач / ач, о, так, як, ні, невже, ну, хіба, дивись, тобто, що за, і (oh, see, here it is, so, how, no, really, uhm, seriously, look, which is to say, what the, and). We believe that the following three particles shall be in the nucleus of the emotional semantic field of surprise: як, хіба, невже (but how?, really?, seriously?). The nucleus of the surprise semantic field is shaped by the particles хіба (really?) and невже (seriously?) as well. Other emotion-related particles that express surprise are peripheral means of expressing the corresponding emotion.*

Originality. *The work describes the particles that are both in the center and on the periphery of the functional and semantic field of surprise. The following particles are capable to express the surprise emotions (of various intensity and quantity) in the language: а, бач, ось / о, так, ач / бач, як, невже, ну, хіба, дивись / диву, тобто, що за, і (oh, see, here it is, how, really, uhm, seriously, look, so, what the, and). Usually a “pure” surprise emotion is expressed in question phrases. The speaker normally experiences a need to ask a question since the information that caused the emotion requires to be specified and confirmed. Enthusiasm or indignation are most often expressed in exclamatory sentences. Common semantic features bring near the semantic fields of negative emotions, positive emotions, and surprise which results in a partial overlap of their semantic fields.*

Conclusion. *The communicative-pragmatic functions of particles in journalistic discourse are considered within the theory of the functional-semantic field. The work analyses the surprise semantic field within the frames of the functional-semantic field of subjective modality. We see the prospects of the current research in the use of its theoretical base for the study of particles' communicative and pragmatic functions in other types of Ukrainian discourse, and as means of text expressiveness.*

Key words: *particle, phrasal particle, functional-semantic field, emotion, sentence.*

Надійшла до редакції 17.09.20
Прийнято до друку 25.10.20

ВОСПЕВАНИЕ СОВЕРШЕНСТВА ЛИЧНОСТИ В ПОСЛОВИЦАХ НАРОДОВ МИРА

*П. У. Бакиров, доктор филологических наук, профессор, декан факультета русской филологии Термезского государственного университета
(г. Термез, Республика Узбекистан)*

e-mail: bakirov.pouan@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4008-351X

В настоящей статье подробно рассмотрены пословицы разных народов мира о воспитании всесторонне развитой и совершенной личности. Истолкован смысл и значение паремий данной тематической группы, доказано, что пословицы народов мира тождественны в семантическом отношении, так как этносы планеты являются членами одной большой семьи, называемой человечеством. Указаны место и значение пословиц, являющихся бесценным богатством устного народного творчества и надёжным средством воспитания духовно совершенного молодого поколения.

Ключевые слова: пословица, личность, совершенный человек, народы мира, языки, значение, воспитание, доброта, образованность, знание, наука.

Актуальность. На сегодняшний день вопросы духовности стали важнейшей составляющей гармоничного развития человека. А это, в свою очередь, служит условием воспитания всесторонне развитой и совершенной личности.

Любое государство, любой строй не только стремятся к стабильному развитию, но и обращают особое внимание на становление личности, соответствующей своей сущности, её нравственные, правовые, эстетические и другие духовно-идеологические нормы. Деятельность всех общественных институтов подчиняется этой цели: «Воспитание гармонично развитой, целеустремленной и энергичной молодежи, обладающей современными знаниями и навыками, способной взять на себя ответственность за достойное будущее страны, является важнейшим условием ее устойчивого и динамичного развития» [6, с. 1].

В любом обществе человеческий фактор занимает важное место, ибо, как гласит китайская пословица, «Человек – самое ценное, что есть между небом и землей». Не активизируя этот фактор, не воспитывая в нём созидających потребностей, нельзя достичь обновления общества. Идея совершенного человека является идеей, ведущей за собой не только отдельные личности, но и целые народы к вершинам прогресса, вдохновляющей их к невиданным успехам в сфере духовности и просвещения. Народ и нация обречены, если они не мечтают о совершенстве личности и не заботятся о воспитании и развитии будущего поколения.

Анализ последних исследований и публикаций. Этническое и социокультурное своеобразие видения мира отражено в пословицах и поговорках как одной из форм коллективно-языкового сознания. В настоящее время паремии изучены в: 1) структурно-семантическом аспекте (В. В. Гвоздев, В. П. Жуков, М. Кууси, Н. В. Назарова, Ю. В. Николаев); 2) лингвокультурологическом (В. В. Воробьев, М. Д. Джусупов, В. В. Красных, В. М. Мокиенко, Б. Т. Ташароков); 3) лингвострановедческом и типологическом (С. Н. Аверина, Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров, И. К. Митина, Э. М. Созинова, Е. И. Селиверстова); 4) этносемантическом (С. Г. Воркачев, Ю. Г. Гвоздарев,); 5) когнитивно-прагматическом (Н. Д. Арутюнова, В. И. Карасик, В. А. Маслова, А. А. Свинцова, Е. А. Селиванова, Н. Н. Семенов), 6) функционально-стилистическом (Л. Г. Бабенко, Е. Бартминьский, З. А. Тураева). Нас интересуют особенности пословиц разных народов мира, отражающие духовно-нравственное развитие и воспитание личности.

Цель статьи – проанализировать пословицы разных народов мира о воспитании всесторонне развитой и совершенной личности.

Результаты исследования и их обсуждение. Идея совершенного человека испокон веков являлась благой мечтой узбекского народа и составной частью духовности. В одном из ранних памятников нашего культурного наследия – древней священной книге зороастризма «Авеста» особое внимание уделяется идее совершенного человека. Как отмечается в этом произведении, человек, обладающий принципами «доброе слово», «добрая мысль» и «доброе дело», может стать совершенной личностью. В нем приводится следующий поучительный пример в виде обращения мудреца к своему сыну: *«Будь безгрешен, чтобы не испытывать страха. Будь благодарным, чтобы быть достойным. Будь благоразумным, чтобы быть богатым. Будь довольным и смиренным, чтобы иметь много друзей. Остерегайся людей завистливых. Думай об устройстве своего дома. Будь любезным с друзьями и уступчив с каждым, чтобы тебя не стыдили. Не ссорься ни с кем, не борись за место. <...> Говори правдиво. <...> Злобу в себе не допускай. <...> Будь щедрым за счет твоего имущества, а не за счет чужого, так как тело не вечно, а душа – вечно»* [3, с. 43]. Какие прекрасные наставления для человечества.

В многогранном и богатом духовном наследии народов Востока взгляды и учения о совершенстве человека и его критериях, которые очень почитались, являлись теоретической основой идеи совершенного человека. Духовное наследие наших предков и благие идеи мыслителей являются бесценным источником подражания в воспитании молодёжи.

Одним из видов богатых духовных ценностей всех народов в целом, и узбекского в частности, являются пословицы, которые своим смысловым значением могут заменить целый текст. Пословица – это краткое мудрое изречение, имеющее поучительный смысл, заключающее в себе законченную мысль, житейскую мудрость. Они представляют собой кладёзь премудрости, составляют богатейшее наследие народа.

Пословицы в каждом языке охватывают все сферы жизни человеческого общества. Пожалуй, невозможно назвать какую-либо область материальной и духовной деятельности общества, которая не нашла бы отражение в пословицах. Они характеризуются большой воспитательной силой, поскольку различные явления, поступки человека, его черты характера получают морально-этическую оценку. Такая оценка предполагает соответствующую реакцию со стороны собеседника. Пословица в конкретной ситуации делает вывод, в другом случае является гипотезой, ставящей новые проблемы. Пословицы учат перенимать все лучшее, положительное, они формируют передовые убеждения и идеалы.

На наш взгляд, одним из важнейших требований сегодняшнего дня является плодотворное и действенное использование уникального духовного наследия народа – пословиц – в популяризации его национальных и общечеловеческих приоритетов. Они служат мощным убедительным средством в утверждении основных принципов национальной духовности народа.

В центре многих пословиц содержится мысль о *гармоничной личности* и о *ее духовном благородстве*. Вместе с тем в пословицах резко осуждаются недостойные поступки, негативные качества человека. При этом нередко в них присутствует ирония, доходящая до сарказма.

Совершенство издавна почиталось как олицетворение духовной и нравственной зрелости. В пословицах народов мира возвеличиваются такие качества, как доброта, трудолюбие, гуманизм, толерантность, честность, образованность, вежливость, справедливость. Народные пословицы представляют собой своеобразный нравственный кодекс, в котором «расписаны» нормы поведения человека, передаваемые из поколения в поколение.

Пословица, чаще всего в категорической форме, одобряет положительные нравственные качества человека и сурово осуждает негативные. Пословица наставляет, учит, как нужно поступать и как поступать предосудительно. С предельной ясностью и точностью она разъясняет, что такое хорошо и что такое плохо.

Русские пословицы учат доброму, хорошему и считают, что творящий добро должен быть скромным: «**Добро творить – себя веселить**»; «**Добрые дети – дому венец, злые – дому конец**»; «**Доброму добрая память, жизнь дана на добрые дела**»; «**Добрые умирают да дела их живут**»; «**По добру – добро, а по худу – худо**»; «**Худому делу худая слава, а доброму делу добрая память**»; «**Добро – не лихо, бродит по миру тихо**»; «**Где добро да правда, там и любовь неизменна**»; «**Где правда, там и счастье**»; «**Добро сеять – добро пожинать**». Украинские пословицы о добре не только поучительные – они вобрали мудрость предыдущих поколений: «**До доброї криниці стежка утоптана**»; «**Від добра ніхто не тікає**»; «**Все добре, що добре кінчається**»; «**Добре ім'я краще багатства**»; «**Добре роби – добре й буде**»; «**Хто людям добра бажає, той і собі має**»; «**Як не було добра змалку, то не буде до останку**»; «**Там добре, де нас нема**».

В пословицах народов мира зло осуждается и высмеивается: «**У злой Натальи все люди – каналы**» (русская); «**Следовать злу – значит скользить в пропасть**» (китайская); «**Зло постигает того, кто его делает**» (турецкая); «**Не делай никому зла – и тебе не сделают**» (афганская); «**Гора лошадь мучает, злоба – человека**» (калмыцкая). Шведская пословица о «горе» и «радости» предупреждает: «**Разделённое горе – это половина горя, а разделённая радость – это двойная радость**».

Добро, доброта, хорошее – высокие нравственные категории, и это утверждается в узбекских пословицах, например: «**Яхиини кўрмоқ – жаннат**» (Видеть хорошего человека – рай); «**Яхиини маслаҳат – ярим бахт**» (Хороший совет – половина счастья); «**Яхиини хислат – гўзал фазилат**» (Хорошее качество – прекрасное достоинство).

Во многих пословицах узбекского народа хорошее противопоставляется плохому: «**Яхиининг иши – жаннат, ёмоннинг иши – касофат**» (Дело хорошего человека – рай, дело плохого – беда); «**Яхиининг кўнгли – тоғ, бахилнинг кўнгли – доғ**» (Душа хорошего человека – гора, душа скупого – пятно); «**Яхиини кўшни – ота-она, ёмон кўшни – бошига бало**» (Хороший сосед – отец и мать, плохой сосед – головная боль). К ним примыкает следующая поучительная индийская мудрость: «**Подражай хорошему даже во врагах, не подражай дурному даже в родителях**». Украинские пословицы также демонстрируют противопоставление добра злу: «**Добре чути далеко, а зле ще далі**»; «**Хочеш собі добра – не роби нікому зла**»; «**Робиши добро – не кайся, робиши зло – зла сподівайся**»; «**Лихий доброго псує**»; «**З добрим поживеш – добре й переймеш, з лихим зійдеши – й свого позбудешся**»; «**Буде добре, як мине зле**».

В казахских пословицах добро всегда приятно человеку, а зло наносит вред: «**Жақсы ниет – жарым ырыс**» (Хороший совет – половина счастья); «**Жақсы сөз – көңіл асы, жаман сөз – бас шоқпары**» (Хорошее слово – пища души, дурное слово – кол для головы); «**Өткір пышақ – қынның дұшпаны, өтірік сөз – көңілдің дұшпаны**» (Острый нож – враг ножам, лживое слово – враг души).

Таджикский народ считает: «**Аз бад – касофат, аз нек – шарофат**» (От злого (человека) – беда, от доброго – честь (благодарность)); «**Аз хубон – шарофат, аз бадон – касофат**» (От добрых людей слава, от злых – беда); «**Кори Ҳақ галаба мекунад**» (Правое дело (дело Бога) победит); «**Ҳақиқат хам мешаваду намешиканад**» (Правда гнется, да не ломается).

Доброта является идеалом всех народов мира. «**Добрые дела не погибают**», – восклицают люди из Восточной Африки, говорящие на языке суахили. Индийский народ подтверждает: «**Никакое добро не пропадает даром**» и советует: «**Побеждай гнев мягкостью, зло – добром, жадность – щедростью, ложь – правдой**», а также призывает: «**Все наши дела, мысли и речи следуют за нами – творите же добро**». «**Доброму человеку и небо помогает**», – заявляют китайцы. «**Кто делает добро, тот добро и получает**», – считают вьетнамцы. «**Кто творит добро, тому платят признанием**», – говорят японцы.

Имеются пословицы народов мира, выражающие одну знаковую ситуацию: «хорошее не бывает хотя бы без малого количества плохого». Г. Л. Пермяков отмечает: «По одному и

тому же поводу (т. е. в сходной ситуации) осетин скажет: «*И в хорошем огороде гнилые тыквы находят*», мордвин (эрзя) – «*И на хорошем дереве бывают плохие сучья*». По-сингальски это будет: «*Даже и в пруду с лотосами водятся лягушки*»; по-вьетнамски: «*И на хорошем нефрите есть пятна*»; на языке тамили: «*И в коралле, и в жемчуге можно найти изъян*»; на индонезийском: «*И в слоновой кости есть трещинки*» [4, с. 28].

К названным пословицам близки русские («*И на солнце есть пятна*», «*Конь на четырех ногах, да спотыкается*»); узбекские («*Ҳар тўқисда бир айб*» (В любой вещи есть недостаток); «*Отнинг тўрт оёғи бўлса-да, қоқилади*» (Лошадь о четырех ногах и та спотыкается)); казахские («*Екі аяқты адам түгіл, төрт аяқты тұлпар да сүрінеді*» (Не только двуногий человек, даже конь о четырех ногах и тот спотыкается); «*Ай бетінде де дақ бар*» (И на луне есть пятна)); таджикская («*Аспи нағз ҳам гоҳо пешпо мехӯрад*» (И хорошая лошадь иногда спотыкается)) [5, с. 202]; английские («*Every bean has its black*» (У каждого боба свой черный цвет) или «*No garden without its weeds*» (Нет сада без сорняков)) [2, с. 197]; киргизские («*Без недостатков людей не бывает*»; «*Нет озера без жаб, человека – без недостатка*»); немецкая («*В самом хорошем яблоке сидит червяк*»); еврейские («*Все розы красивы и пахучи, один недостаток – колючи*»; «*Никто не рождается на свет без недостатков*»); украинские («*І на сонці є плями*»; «*І сонце не всі гори освічує, хоча високо ходить*»); венгерская («*В каждой отаре черный ягненок найдется*»); арабские («*Во всякой красоте есть изъян*»; «*И на луне есть веснушки*»; «*У каждого колодца есть щель, через которую утекает его вода*»); сомалийская («*В каждом финике есть косточка*»); кубинские («*И в самом хорошем вине есть осадок*»; «*И на белом полотне бывают пятна*»); мексиканская («*И святые имеют недостатки*»); якутская («*И у аиста на концах крыльев есть черные отметины*»); афганская («*И у посоха есть неровности*»); китайская («*И у сладкой дыни горькая ботва; целиком прекрасного не бывает*»); испанская («*И в меде своя горечь есть*»); норвежская («*И самое красивое имеет свой недостаток*»); румынская («*На большом дереве есть сухие сучья*»); курдские («*Нет розы без шипов*»; «*Снаружи яблоко красно, а внутри могут и черви быть*»); зулу («*Нет красавца без какого-нибудь изъяна*»).

Совершенный человек должен обладать умственными способностями и высокой образованностью. Названные качества, присущие гармонично развитому человеку, их роль и значение нашли свое отражение в народных пословицах. Ум – качество, которое всегда высоко ценилось народами. Умный человек – опора и себе, и другим. Об этом свидетельствуют русские («*Умные руки – помощницы науки*»; «*С умным разговоришься, что меду напитокся*»; «*Умный товарищ – половина дороги*»; «*Умный человек – хозяин деньгам, а глупый – слуга*») и украинские пословицы («*Свій розум май і людей питай*»; «*Хто людей питає, той і розум має*»; «*Розум за гроші не купиши*»; «*Розумного пошли – одне слово скажи, дурня пошли – три скажи та й сам за ним піди*»; «*Розумний не подивує, а дурний не побачить*»; «*Треба розумом надточити, де сила не візьме*»; «*Голова без розуму – як ліхтар без свічки*»; «*Хто розуму не має, тому й коваль не вкує*»; «*Чим розумний стидається, тим дурний величається*»; «*Поки розумний думає, то дурень уже робить*»; «*Не бійся розумного ворога, а бійся дурного приятеля*»; «*Краще з розумним загубити, як з дурнем знайти*»). Древнеиндийское изречение гласит: «*Разум без отваги – свойство женщины; отвага без разума – свойство скотины*». Немцы утверждают: «*Selbst ist der Mann*» (Ум – царь в голове). К этой группе относятся и другие пословицы: «*Ум – это нечто гораздо большее, чем сила. Там, где сила бесполезна, выручит ум*» (египетская); «*Кулаком победишь одного, а умом – тысячи*» (русская); «*Звёзды явятся – небо украсят, знания появятся – ум украсят*» (монгольская); «*Быстрее мысли ничего нет*» (русская); «*Знает не тот, кто много прожил, а тот, кто много постиг*»; «*Ашу – дұшпан, ақыл – дос*» (Гнев – враг, ум – друг) (казахские); «*Во всех изысканиях разума самое трудное – это начало*» (немецкая); «*Ақлли иш – қанотли қуш*» (Умное дело – крылатая птица) (узбекская).

Наука принадлежит всему человечеству, служит всем народам и нациям земного шара. Как верно констатирует великий ученый, профессор, автор серьезных научных работ, мой учитель и наставник Маханбат Джусупов, «наука надиндивидуальна, наднациональна, надгеографична, внеполитична. То есть дважды два – всегда и везде четыре, потому что это наука. Не бывает, чтобы дважды два в России было четыре, в Казахстане – три с половиной, а в США – пять» [1, с. 42]. Стремление к науке, знанию всегда приветствовалось многими народами, и это стремление выражают народные пословицы. Ученость, знание освещают человеку путь в его поисках добра и счастья, мира и справедливости, например: «*Ўқиши – билим ўчоғи, билим – умр булоғи*» (Учение – очаг знания, знание – источник жизни); «*Илм қидирмоқ – бахт қидирмоқ*» (Науку искать – счастье искать); «*Білім – қуат*» (Знание – сила); «*Еңбек ердің – санаты, білім ердің – қанаты*» (Труд – украшение мужчины, знание – крылья мужчины); «*Ученье – свет, а неученье – тьма*»; «*Мир освещается солнцем, а человек знанием*» (русские).

В этом отношении поучительны таджикские пословицы («*Бисёр хонӣ, олим шавӣ, бисёр саёҳат кунӣ, доно шавӣ*» (Много будешь читать, ученым станешь – много будешь путешествовать – умным станешь); «*Донишу илм – нури дида*» (Знание и наука – свет очей)) и украинские («*Вік живи – вік учись*»; «*Вчення в щасті красить, а в нещасті тішить*»; «*Гарно того вчити, хто хоче все знати*»; «*Знання – дерево, а діло – плоди*»; «*Учений іде, а неук слідом спотикається*»; «*Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде знати*»).

Имеется ряд пословиц народов мира, в которых доказывается, что роль и место учения, знания, науки, образования в жизни велики: «*Звезды явятся – небо украсят, знания появятся – ум украсят*» (монгольская); «*В науку нет коротких путей*» (японская); «*Не тот грамотен, кто читать умеет, а тот, кто слушает да понимает*» (русская); «*Знает не тот, кто много прожил, а тот, кто много постиг*» (казахская); «*Хто знання має, той мур зламає*»; «*Від науки міцніють руки*»; «*Наука в ліс не веде, з лісу виводить*»; «*Наука для людини – як сонце для життя*» (украинские); «*Знанием добудешь тысячи мечей, но мечом знания добыть не сможешь*» (персидская); «*Мудрец известен знаниями, а не происхождением*» (ассирийская); «*Кто хочет много знать, тому надо мало спать*» (русская); «*Спросить – минутный стыд, не спросить – стыд на всю жизнь*» (японская); «*Вучыся ззамаладу – пад старасць ня будзеш ведаць голаду*» (белорусская); «*Жизни человека есть предел, учению – нет*» (китайская); «*Знания, которые не пополняются ежедневно, убывают с каждым днём*» (французская).

Выводы и перспективы. В конце хотели бы отметить, что раскрыть своеобразную роль и неповторимое значение пословиц в воспитании подрастающего поколения – дело каждого образованного человека. Без этого не может быть духовного развития представителей любого поколения: и молодого, и старшего. Знание пословиц во все времена считалось необходимым для того, чтобы люди были начитанными, грамотными, образованными и, главное, воспитанными. Современная молодёжь должна знать народную мудрость и пользоваться ею, так как в ней можно найти ответы на многие вопросы многогранной жизни человека и общества.

Перспективным считаем разработку алгоритма лингвокультурологического анализа пословиц, вербализующих высокие морально-нравственные ценности.

Список использованной литературы

1. Джусупов М. Казахская графика: вчера, сегодня, завтра (Кириллица или латиница...)/ под ред. В. П. Синячкина. Москва : РУДН, 2013. 106 с.
2. Митина И. К. Английские пословицы и поговорки и их русские аналоги. Санкт-Петербург : КАРО, 2006. 337 с.
3. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия / Автор-составитель В. Балязин. Москва : ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2006. 848 с.
4. Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). Москва : Наука, 1970. 240 с.
5. Proverbs – Maqollar – Пословицы / Tuzuvchilar K. M. Karamatova, H. S. Karamatov. Toshkent : Mehnat, 2000. 400 с.

6. Указ Президента Республики Узбекистан «О государственной программе “Yoshlar – kelajagimiz” (27.06.2018 г. N УП-5466). *Народное слово*. 2018. 28 июня. № 130. С. 1.

References

1. Dzhusupov, M. (2013). *Kazahskaya grafika: vchera, segodnya, zavtra (Kirillica ili latinica...)* [Kazakh graphics: yesterday, today, tomorrow (Cyrillic or Latin ...)] / pod red. V. P. Sinyachkina. Moskva : RUDN, 106 (in Russ.).
2. Mitina, I. K. (2006). *Anglijskie poslovice i pogovorki i ih russkie analogi* [English proverbs and sayings and their Russian counterparts]. Sankt-Peterburg : KARO, 337 (in Russ.).
3. Balyazin, V. (Compiler) (2006). *Mudrost' tysyacheletij. Enciklopediya* [The wisdom of the millennia. Encyclopedia]. Moskva : OLMA-PRESS ; OAO PF «Krasnyj proletarij», 848 (in Russ.).
4. Permyakov, G. L. (1970). *Ot pogovorki do skazki (Zametki po obshchej teorii klishe)* [From saying to fairy tale (Notes on general cliché theory)]. Moskva : Nauka, 240 (in Russ.).
5. Karamatova, K. M. (Compiler) (2000). *Provebs – Maqollar – Poslovice*. Toshkent : Mehnat, 400 (in Uzbek).
6. Указ Президента Республики Узбекистан «О государственной программе “Yoshlar – kelajagimiz”» [Decree of the President of the Republic of Uzbekistan «On the state program “Youth is our future”»] (27.06.2018 г. N УП-5466) (2018). *Narodnoe slovo* [People's word]. 28 iyunya, 130, 1 (in Russ.).

P. U. BAKIROV. SINGING OF PERFECTION OF PERSONALITY IN PROVERBS OF THE PEOPLES OF THE WORLD

Summary. Introduction. *Today, issues of spirituality have become the most important component of the harmonious development of a person. And this, in turn, serves as a condition for the upbringing of a comprehensively developed and perfect personality. The idea of a perfect person is an idea that leads entire nations to unprecedented successes in the field of spirituality and enlightenment.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze the proverbs of different peoples of the world about the upbringing of a comprehensively developed and perfect personality.*

Results. *This article deals with the proverbs of different peoples of the world about the upbringing of a comprehensively developed and perfect personality. The meaning and significance of the paremias of this thematic group has been interpreted, it has been proved that the proverbs of the peoples of the world are semantically identical, since the population of the planet are members of one large family called humanity. The place and meaning of proverbs, which are invaluable wealth of oral folk art and a reliable means of educating the spiritually perfect young generation, are indicated.*

Originality. *The originality of the scientific research lies in the analysis of the proverbs of different peoples of the world about the upbringing of a comprehensively developed and perfect personality.*

Conclusions. *It is concluded that it is the business of every educated person to reveal the peculiar role and unique meaning of proverbs in the upbringing of the younger generation. Knowledge of proverbs at all times was considered necessary for people to be well-read, literate, educated and well-mannered. Modern youth should know folk wisdom and use it, since it is possible to find answers the questions of the multifaceted life of a person and society.*

Key words: *proverb, personality, perfect person, the people of the world, languages, education, kindness, knowledge, science.*

Надійшла до редакції 04.09.20

Прийнято до друку 15.10.20

**FASHION-КОНТЕНТ
У СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ «ІНСТАГРАМ»**

**Т. Г. Бондаренко, кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського
національного університету імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)**

e-mail: tet_bondarenko@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3261-2883

Статтю присвячено дослідженню fashion-контенту, представленого в соціальній мережі «Інстаграм». З'ясовано термінологічну сутність термінів «fashion-контент», «fashion-блогінг», «fashion-блогер» та суміжних понять. Досліджено сучасні тенденції розвитку fashion-блогінгу на прикладі дописів найбільш популярних в Україні fashion-блогерів. Проаналізовано практику створення модних дописів у соціальному просторі, зосереджено увагу на лінгвальних особливостях функціонування fashion-контенту в інстаграмі. Наголошено, що сучасний fashion-контент у соціальних мережах представлений авторськими роздумами, які поєднують текстові повідомлення, візуальний ряд, коментарі до опублікованих дописів. Основне призначення fashion-блогів – висвітлювати модне й стильне життя, рекламувати товари, послуги, пропонувати користувачам певні дії, як-от відвідування виставок, показів мод, різних івентів, маркетингових заходів, подорожування та ін. Серед тематичних векторів виокремлено інформування про останні події в індустрії моди, рекомендації щодо одягу, косметики, аксесуарів, розповіді про торгові марки, бренди, останні тенденції розвитку світу моди та ін. Схарактеризовано тематичну лексику, що слугує маркером модного дискурсу: назви одягу; взуття; аксесуарів; кольорів; торгових брендів; стилю; особливостей крою; імен кутюр'є, дизайнерів, зірок шоу-бізнесу тощо. Зафіксовано частотну групу слів із розмовного стилю мови, а також сленгові й жаргонні одиниці, що наближають автора блогу до своєї аудиторії. Унаслідок змістового аналізу окреслено узагальнений соціально-демографічний профіль fashion-блогерів.

Ключові слова: *fashion-дискурс, fashion-контент, fashion-журналістика, fashion-media, fashion-блогінг, fashion-блогер, тематична лексика.*

Актуальність. Для сучасної цифрової епохи, у якій живе нинішнє суспільство, характерний симбіоз різних галузей, що, потребує інформаційного фокусу у своїй діяльності, окреслюють різні формати та шляхи співпраці з медіа. Нових обертів набуває економічна, соціальна, воєнна, військова, політична, агропромислова, сільсько-господарська, медична журналістика. Своєрідний конгломерат нині утворює й fashion-індустрія та медіа, що злилися в digital-епоху в одну царину та сміливо проголошують про своє самостійне функціонування. Нині помітна активна взаємодія індустрії моди, що потребує якісного інформаційного супроводу, та модних блогерів, які стають інфлюенсерами, лідерами думок, створюють віртуальні спільноти тощо. Fashion-блогери зазвичай починали свою діяльність із написання особистих щоденників, однак із розвитком комунікаційних технологій стали можливими дописи на різних спеціалізованих майданчиках, що присвячені темі моди.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною базою послуговувалися праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, що присвячені обґрунтуванню особливостей дискурсу моди. У праці К. Чепурової схарактеризовано вектори, за якими відбувається становлення журналістики моди як наукової дисципліни. Порівняльний підхід до книжкових і медійних видань у цифрову епоху застосовано в праці Х. Астапцевої, де вивчено досвід України й англійських країн, доведено альтернативність веб-видань на тему моди. У навчальному посібнику К. Маркелова «Мода і журналістика» схарактеризовано основні етапи історії костюма й моди, подано типологічні ознаки модних медіа, запропоновано тлумачення основних понять. У розвідках Н. Лапик, С. Леон,

К. Маркелова, М. Мельника, А. Тепляшиної, К. Чепурової зроблено спробу витлумачити природу модної журналістики, окреслити основні етапи її еволюційного розвитку. У роботі О. Давидової, Е. Хадирової вивчено лінгвістичні особливості fashion-текстів та потрактовано значення ключового поняття. Проблемі функціонування блогів, зокрема й тематичних, присвячено низку праць, автори яких аналізують блоги в системі масових комунікацій (Д. Богданова), досліджують діяльність блогерів як агентів інформаційних змін та модної індустрії (О. Євчевська, Є. Янке), аналізують структуру, функції й потенціал блогів (Т. Максимова).

Мета статті – дослідити особливості функціонування fashion-контенту в соціальній мережі «Інстаграм», обґрунтувати лінгвальну специфіку fashion-дописів.

Досягнення мети стало можливим завдяки виконанню таких **завдань**:

– з'ясувати сутність термінів «fashion-контент», «fashion-блогінг», «fashion-блогер» та суміжних понять;

– дослідити сучасні тенденції розвитку fashion-блогінгу на прикладі діяльності найбільш популярних в Україні fashion-блогерів;

– проаналізувати практику створення модних дописів у соцмережевому просторі, зосередити увагу на лінгвальних особливостях функціонування fashion-контенту в інстаграмі.

Матеріали й методи дослідження. Для аналізу залучено десять інстаграм-профілів вітчизняних блогерів, що містять 34 844 одиниці інформації. Для виконання окреслених завдань залучено комплекс методів: метод змістового аналізу емпіричної інформації, що вможливив добір фактичних відомостей про стан функціонування модного контенту в соціальній мережі «Інстаграм»; описовий метод із прийомами узагальнення та класифікації досліджуваних явищ.

Результати дослідження та їх обговорення. Аналізуючи глобальні концепції гламуру в соціологічному вимірі, О. Гурова зазначає, що лексема мода (із французької мови «la mode» – манера, смак, образ, спосіб) означає насамперед тимчасове превалювання певного стилю в одній із життєвих сфер [1, с. 120]. Саме мода слугує потужною детермінантою та впливає на норми, правила, поведінку, що здатні постійно змінюватися, залежно від розвитку суспільства, технологій та ін. Характеризуючи феномен моди, німецький дослідник Г. Зиммель зауважує, що завдяки моді людина наслідує той чи той образ, стиль життя, у такий спосіб вона отримує соціальне опертя, водночас задовольняє свої «потреби в диференціації, виокремленні із загальної маси» [2, с. 120]. На ґрунті моди як соціального феномену представники суспільства можуть об'єднуватися або, навпаки, віддалятися один від одного, демонструвати наявність індивідуальних смаків чи постійно перебувати в їх пошуку.

На тлі глобалізаційних процесів у медіагалузі постали такі явища, як «fashion-дискурс», «fashion-контент», «fashion-журналістика», «fashion-медіа», «fashion-блогінг», «fashion-блогер», «fashion-оглядач», «fashion-блог», «fashion-акаунт», «fashion stories», «журналістика моди», «модна журналістика», «глянцева журналістика» та ін. (переважає використання англійської графіки, з уваги на тенденцію до продуктивного вживання іншомовних слів). Розвідку сфокусовано на дослідження fashion-контенту, запропонованого fashion-блогерами в мережі «Інстаграм».

Блог має низку характерних ознак, що дають підстави трактувати його як самостійний формат контенту. Автор, добираючи тему для публікації, керується власними міркуваннями, уподобаннями, а також проектує потенційне зацікавлення своєї аудиторії темою. Дописи в блозі актуальні лише певний час, мають невеликий обсяг. Домінантна особливість блогів – високий ступінь інтерактивності та гіпертекстовості дописів. Користувачі коментують дописи, надсилають особисті повідомлення, комунікують з автором, формуючи своєрідне блогове середовище, об'єднане спільною темою. Оригінальним є й формат публікацій, оскільки це неперервна контентна стрічка дописів, викладених у хронологічному порядку.

Сучасний fashion-контент у соціальних мережах представлений особистими роздумами авторів, що поєднують текстові повідомлення, візуальний ряд, коментарі до опублікованих дописів, які швидко набирають обертів, вирізняються публічним форматом. Fashion-блогінг, спроектований на продукування «модного» контенту, вважають професійною діяльністю та водночас інструментом для формування ідентичності особистості, а також самостійним типом інституційного дискурсу.

Фешн-блоги – різновид блогів, матеріали якого присвячені оглядові подій, явищ, людей, причетних до сфери моди. Варто зазначити, що в англійській мові лексема «fashion» має такі значеннєві відтінки: манера одягатися, поводитися відповідно до ustalених стандартів популярності в певний період; мода, що панує зараз, у цей момент дійсності; популярність, відомість, віяння в моді; бізнес у сфері виробництва, торгівлі й просування одягу, взуття, косметики та ін.

Характеризуючи особливості сучасного fashion-блогінгу, звертають увагу на змістове наповнення і структуру дописів, лінгвальні особливості текстів, візуальний супровід, коментарі. Автори блогів підписують свої профілі здебільшого власним іменем, що сприяє впізнаваності та формуванню персонального бренду як лідера думок. Кожен допис проілюстрований фотографіями, іноді – короткими відеороликами, що привертають увагу користувачів.

Основне призначення fashion-блогів – висвітлювати модне й стильне життя, рекламувати товари, послуги, пропонувати користувачам певні дії, як-от відвідування виставок, показів мод, різних івентів, маркетингових заходів, подорожування та ін. Тематика таких блогів умотивовує й характер контенту – дописи про сучасну моду, інформування про останні події в індустрії моди, рекомендації щодо одягу, косметики, аксесуарів, розповіді про торгові марки, бренди, останні тенденції розвитку світу моди. Передбачено функцію відкритого коментування дописів fashion-блогера, що дає змогу отримати фідбек від аудиторії.

Серед лінгвальних особливостей дописів про моду, що представлені в білоруському fashion-дискурсі, О. Корнеєнко [3] називає такі:

- 1) високий рівень експресивності, чого досягають через використання художніх засобів, як-от епітетів, метафор, прикметників, ужитих у формі ступеня порівняння, окличних і питальних речень, риторичних фігур, а також за допомогою використання невербальних засобів – смайликів, гіф-зображень;
- 2) простий синтаксис, що засвідчує функціонування простих неускладнених речень, уникнення розгорнутих складних синтаксичних конструкцій;
- 3) надання переваги загальноновживаній лексиці, уникнення галузевих термінів;
- 4) активне залучення лексики іншомовного походження, що є маркером сучасної епохи та мовних уподобань аудиторії (*селебриті, бекстейдж, стайлінг, івент, бутик, лук* та ін.).

Про особливості функціонування fashion-контенту можна говорити й на підставі існування тематичної лексики, яка слугує маркером модного дискурсу, де поширеними є лексеми на позначення: одягу (*майка, топ, светр, спідниця, шорти, брюки, худі, світшоти*); взуття (*ботильйони, уги, підбори, лабутени*); аксесуарів (*браслети, корали, намисто, ланцюжки, сережки*); кольорів (*синій, червоний, чорно-білий, блек-вайт*); торгових брендів («*CalvineClein*», «*DiGlow*», нерідко – у вигляді лінків); стилю (*вінтажний, класичний*); особливостей крою (*об'ємні, оверсайз*); імен кутюр'є, дизайнерів, зірок шоу-бізнесу тощо.

Частотну групу становлять слова з розмовного стилю мови, а також сленгові й жаргонні одиниці, що наближають автора блогу до своєї аудиторії (*вау, бомбезний, жесть, шпильяки, кроси* та ін.). Нерідко можна помітити різнотипні мовні помилки (орфографічні, лексичні, граматичні). Синтаксис сучасного fashion-дискурсу простий. Замість розділових знаків автор нерідко вибирає смайлики, що передають емоційний

складник допису. Автори постійно прагнуть привернути увагу, тому використовують слогани, заклики, порівняння, іронію, оцінні вислови та ін.

Для fashion-контенту, представленого в соцмережі «Інстаграм», характерне яскраво виражене авторське «Я». Блогери не лише розповідають про товари, послуги, тенденції, а й обов'язково інформують про власний досвід, відчуття, практику. Так користувач дізнається про вподобання автора, його смаки, стильову прихильність. На фото до допису зображені автори текстів про моду, це дає змогу переконати аудиторію в правдивості слів, довести актуальність та справжність демонстрованих речей.

Відповідно до логічного викладу теми дослідницького пошуку, варто докладно проаналізувати fashion-контент, що продукують українські блогери в соціальній мережі «Інстаграм». Для виконання сформульованого завдання використано один із наукових методів, а саме метод змістового аналізу. Суть цього методу викладено в розвідках І. Михайлина, В. Різуна, Т. Скотнікової [4] та ін.

Для проведення змістового аналізу залучено десять інстаграм-профілів вітчизняних блогерів, які визнані інтернет-виданням «ELLE» одними з найкращих авторів, що пишуть на модну тематику (грудень 2019 р.) [5]. Змістовим аналізом охоплені десять профілів, що містять 34 844 одиниці інформації. Тематичні дописи підготовлені у вигляді текстової частини та фотографій. Згідно з кількістю підписників, вибудовано рейтинг fashion-блогерів (див. таблицю 1).

Таблиця 1

**Рейтинг десяти українських fashion-блогерів у соцмережі «Інстаграм»
(за версією видання «ELLE»)**

№ з/п	Прізвище та ім'я блогера	Нікнейм профілю	Кількість фоловерів	Кількість дописів
1.	Аліна Френдій	alina_frendiy	1,1 млн	3794
2.	Маша Тимошенко	tim_masha	689 тис.	2295
3.	Діана Глостер	dianagloster	307 тис.	4228
4.	Олена Галант	ellena_galant_girl	293 тис.	3705
5.	Маргарита Мурадова	greenteanosugar	278 тис.	4570
6.	Даша Харченко	hard_chenko	144 тис.	1448
7.	Леонід Мартинчик	leonid.martynchyk	104 тис.	6104
8.	Анна Погребняк	anna.pogribnyak	78,3 тис.	2596
9.	Настя Побережна	nastiapoberezhna	69,6 тис.	4699
10.	Тіна Сизонова	tina_sizonova	34,7 тис.	1405

Першу позицію в рейтингу посідає *Аліна Френдій (alina_frendiy)*. Кількість її підписників сягає 1,1 млн осіб. У профілі розміщено 3794 дописи. Авторка підписана на 164 сторінки інших користувачів. Серед сфер своїх зацікавлень називає інфлюенсерів, моду, сім'ю. У шапці профілю зазначає, що є амбасадором бренду «CalvineClein». Особливість полягає насамперед у продукуванні українськомовного контенту та в рекламуванні багатьох українських компаній. Наприклад: *«Я відкрила для себе Київстар ТБ від @kyivstar.official і тепер можу дивитись все, що мені потрібно у телефоні у будь-якому темпі життя: у дорозі, поїзді, на роботі і всі телеканали, відео, шоу у моєму кармані»*. Блогерка розповідає про власний досвід вибору одягу, кольорів, брендів. Наприклад: *«Цього сезону я знову закохалась в сірий. Pantone, ти потрапив прямо в серце. Як і пальто від @hukh.official»*.

Структура допису типова: текст і фото зазвичай подані в слайдері, пропонують кілька проекцій і ракурсів, наявні смайлики, що передають емоції. Авторка постійно спілкується зі своєю аудиторією в коментарях, відповідає своїм користувачам простою мовою, щиро, добираючи нескладну лексику. Одна з характерних рис контенту, що продукує блогерка, – наявність мотиваційних дописів, роздумів, міркувань про справжні

людські цінності. Наприклад: *«Одна з найпопулярніших проблем, з якими люди звертаються зараз до психолога – багатозадачність, неможливість сфокусуватись на одній справі, невміння відпочивати і проживати момент в цю секунду. Хтось впізнав себе? Серед цих людей і я»*. Такий підхід дає змогу залучити аудиторію, налаштувати її на відверту комунікацію, продемонструвати схожість і близькість міркувань, роздумів, відволікти на певний час від рекламного контенту.

Цікавий контент представлений на сторінці в *Маші Тимошенко (tim_masha)*, у якій 689 тис. фоловерів. Авторкою підготовлені 2295 дописів, вона має 549 підписок на інших користувачів. Позиціонує себе як fashion- та lifestyle-блогерка. Тексти російськомовні, великі за обсягом. Крім контенту, представленого в інстаграмі, у шапці профілю поданий лінк на ютуб-канал, де викладені відеоматеріали. Як і в попередньої блогерки, у Маші Тимошенко запропоновані для аудиторії міркування, власний досвід, досягнення. Авторка закликає користувачів розповідати свої історії, ділитися враженнями. Вдалим прийомом уважаємо використання хештегів, що об'єднують дописи тематичним напрямом. Наприклад: *«Продовжуючи попередній допис, хочу поділитися з вами найбільш значущими моментами й досягненнями 2020 року. А ще сильно чекаю від вас таких самих «відгуків» за хештегом #ЯКажуСпасибі2020, адже потрібно вміти помічати свої успіхи»* (тут і далі дописи перекладені нами українською мовою).

З-поміж змістових особливостей контенту варто назвати рекомендації блогерки, які вона окреслює для своєї аудиторії, порушуючи певну тему. Наприклад, Маша Тимошенко розповідає, як можна отримати задоволення від справ, що їх людина не хоче виконувати. Такі ситуації банальні, типові, трапляються в кожній людині, однак простий і життєво правдоподібний виклад зацікавлює фоловерів, які можуть перевірити дієвість сформульованих рекомендацій на собі. Зазвичай, у таких дописах наявні й психологічні моменти. Маша Тимошенко ретельно ставиться до збереження своїх історій, які об'єднує за рубриками «Відпочинок», «Син», «Розваги», «Спорт» та ін. Фотоконтент – яскравий, переважають сонячні кольори. Зазвичай, на світлинах Маша усміхнена, фотографується одна або з членами своєї сім'ї.

Діана Глостер (dianagloster) – експерт зі селфмейду, актриса-співачка, знавець етикету, що є стилем життя. У блогерки 397 тисяч підписників, підготовлено 4228 дописів. Дівчина цікавиться 91 користувачем. Контент – російськомовний. Тематична відмінність від інших блогерів – наявність б'юті-контенту. Авторка описує власний досвід догляду свого тіла за своїм тілом. *«Я вже півтора місяця використовую гель навколо очей Vichy Mineral 89, який сама знайшла в б'юті-боксі, і вирішила залишити для себе»* А тижень тому самі @vichylaboratoires надіслали мені це Бустер Мінерал 89». Далі блогерка ділиться своїми враженнями, що мають як рекламно-переконувальну мету, так й інформаційну, оскільки розповідають про новий товар: *«Мої враження: Гелем із кофеїном для зони навколо очей продовжую користуватися однозначно, бо він зволожує та зменшує видимість темних кіл під очима. Працює на ура! Що важливо – не липкий, без запахів...»*. Простий виклад, застосування емоційної лексики привертають увагу фоловерів, що засвідчують коментарі.

Олена Галант (ellena_galant_girl) охоплює 293 тисячі користувачів, пропонуючи їм 3705 дописів, сама є фоловеркою 632 користувачів. Контент – російськомовний. Дівчина розпочинала свою соцмережеву діяльність як авторка блогу в друкованому виданні, однак на тлі інтенсивного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій почала створювати ролики на fashion-тематику в ютубі. Наразі є власницею бренду одягу. Її називають гуру кольору, оскільки всі фото оригінальні, яскраві, відображають гармонійне поєднання кольорів. Слоганом у житті Олени Галант є вислів *«Пробувати кольори – це моє життя»*. Нерідко авторка відволікається від теми моди й зосереджує увагу на інтелектуальному складнику своїх дописів. *«...я не лише про шмоточки, хоч усе одно цей гештальт у мене очевидно «не закритий» і від цього мені дуже тепло на душі, але все ж БІЛЬШУ ЧАСТИНУ свого життя я проводжу читаючи книги і слухаючи лекції на*

абсолютно РІЗНІ теми». Далі авторка формує цікаву добірку інформаційних ресурсів, що стали для неї інтелектуальними фаворитами цього річ: ютуб-канал «RedRoom», ютуб-канал Тамари Ейдельман; подкаст «Чай із психологом»; книга В. Пономаренка «Практична характерологія. Методика 7-ми радикалів»; матеріали кінокритика Антона Доліна та ін. Закликаючи до комунікації своїх підписників, блогерка зазначає: «? Цікаво дізнатися вашу думку, чи варто писати такі дописи й ДІЛИТИСЯ СВОЇМИ ЗНАХІДКАМИ».

Маргарита Мурадова (greenteanosugar), у якої 278 тис. підписників і 4570 дописів, представляє себе як стиліста та співзасновницю освітнього середовища, що пропонує здобуття освіти від лідерів модної індустрії (modeis.me). Підготовлений контент – російськомовний. Нерідко дописи перекладені англійською мовою, переважно короткі та стислі. Наприклад: «*Мій стиль узимку – витончена капусточка*» (далі поданий переклад англійською мовою). Блог Рити створений у 2010 році, відтоді вона почала працювати і як стиліст під час знімань, персональним шопером, консультанткою з питань формування іміджу. Наразі веде власний ютуб-канал, де розповідає про нові тенденції в моді, нові колекції. Викладаючи власні фото, демонструє модні й трендові образи. Таке захоплення призвело до створення авторської школи стилю «Stylist». Нині контент Маргарити запотребований і цікавий, його можна прочитати не лише в соцмережі, а й у глянцевиx журналах. Відомі бренди співпрацюють із блогеркою для промоції своїх товарів.

Даша Харченко (hard_chenko), або «дівчинка з вашого двору», веселий естет, – 144 тис., 1448 дописи, 277 підписок. У профілі авторки переважають дописи рекламного характеру, що представляють різні товари – від одягу, аксесуарів до предметів, які допомагають у щоденному догляді. Тексти привертають увагу, оскільки побудовані на власних відчуттях, власному досвіді використання. Наприклад: «*Я не люблю чистити зуби! Особливо перед сном постійно так складно себе змусити ((і зараз мені дуже хочеться подякувати @philipsua, що вибрали мене для тестування своєї звукової зубної щітки Sonicare DiamondClean 9000 і щиро закохали мене в цей продукт*».

Дописи супроводжуються численними хештегами, що полегшують пошук тематично об'єднаної інформації, як-от: «*#УмноеРешение#PhilipsSonicare#SmileLikeNeverBefore*», а також лінками на бренди, торгових представників тощо, за якими користувач може відразу перейти на їхню сторінку для більш докладного ознайомлення. Секрет її популярності – не лише в розповідях про модні тренди, а й у власних міркуваннях, роздумах, активній комунікації з користувачами.

Леонід Мартинчик (leonid.martynchuk) – єдиний чоловік у переліку відомих вітчизняних інстаграм-блогерів. На нього підписані 104 тис. осіб, для яких він пропонує 6104 дописи. Натомість сам цікавиться 789 підписниками. Представляє себе як інфлюенсера, телеведучого, спікера, серед сфер зацікавлення називає любов, естетику, проведення майстер-класів про психологію стилю й особистий бренд. Своєрідність його дописів засвідчує насамперед бездоганне володіння українською мовою, усі дописи написані добірною, колоритною мовою. Леонід народився на Львівщині, тому йому властиво вдаватися до тонкого львівського гумору.

У профілі багато мотиваційних речей, роздумів про сенс життя, розповідей про різні сфери зацікавлення. Звичайно, вагому частку становлять пости рекламного характеру та спеціально створені для цього авторські фото. Наприклад: «*За своїм одягом я доглядаю дуже ретельно, особливо зараз, в час усвідомленого споживання та свідомого формування гардеробу. Коли я купляю якусь річ – то хочу, аби вона мені служила кілька сезонів чи навіть років, я на неї розраховую, як на хорошого друга, який завжди прийде на допомогу, тільки з шафи. Відкрив для себе гель для прання WOOLITE® PREMIUM – це засіб, який дозволяє не просто прати, а доглядати за одягом так само, як за волоссям*». Одна з найцікавіших добірок історій Леоніда присвячена гардеробу мами. Жінці 58 років, син вирішив зробити ретельну ревізію одягу та покомбінувати можливі луки.

Переважають відеоісторії, що зображують життя пересічної жінки, яка може адекватно відчувати свій вік та мати гарний вигляд.

Анна Погребняк (anna.pogribnyak) – 78,3 тис. фоловерів, 2596 дописів, цікавиться 329 користувачами. Має різнобічні інтереси – стиль, мода, подорожі, ІТ-сфера. Для дівчини fashion-блогерство є хобі, оскільки основне її місце роботи – саме в галузі інформаційних технологій. Має власний ютуб-канал, де викладає відеоматеріали, що являють собою розповіді про тренди в моді, цікаві лайфхаки. Основне спрямування – демонстрування стильних і модних образів. Контент – російськомовний, надає перевагу коротких дописам, оскільки вважає, що інстаграм перенавантажений текстом. Наприклад: *«Трохи про ідеальні маленькі чорні сукні @oliatwins»*.

Настя Побережна (nastiapoberezhna) – 69,6 тис., 4699 дописів, підписана на 514 користувачів, має власний ютуб-канал. Шапка профілю блогерки оригінально структурована: авторка добирає до кожної зі сфер своїх зацікавлень власний хештег, об'єднуючи матеріали та спрощуючи пошук інформації для користувача: луки #outfit_nastiapoberezhna; тексти – #колинастяпише; роздуми – #думкивголос_nastiapoberezhna; співпраця – @pr_nastiapoberezhna. Заслуговує на увагу українськомовний контент, якого бракує в соціальній мережі «Інстаграм». Блогерка проводить низку конкурсів, розіграшів, активно комунікує з користувачами, які коментують дописи. Варто зауважити, що авторка пропонує комбінований контент не лише на тему моди, а й на ресторанну проблематику, розповідає про відкриття нових закладів, їхнє меню, ціни тощо.

Тіна Сизонова (tina_sizonova) – 34,7 тис. фоловерів, 1405 дописів, підписана на 571 особу. Позиціонує себе як блогера та стиліста, цікавиться модою, стилем життя, доглядом себе. Продукує російськомовний контент. Дописи вирізняються актуальністю, подієвістю, стислістю, наявністю лінків на торгові марки, бренди. Дописи супроводжувани авторськими фотографіями. Наприклад: *«У мене приготовано для Новорічної ночі як сукня для вечірки, так і піжама від @shade_of_pioni для афтерпати. Просто додаю до неї масивні сережки і буде в мене яскравий образ для домашнього свята. А накинувши зверху пухнасту шубку tedді та взуття аггі, можу збігати в магазин ще разок по пляшку ігристого. Так круто, коли речі такі універсальні – і в пир, і в мир»*. Авторка рекламує не лише модні речі, а й косметику, автомобілі, напої та страви, побутову техніку. Усі дописи, незалежно від рекламowanego об'єкта, базовані на власних відчуттях та досвіді використання певних предметів тощо.

Змістовий аналіз дає змогу окреслити узагальнений соціально-демографічний профіль fashion-блогера, проаналізувати стиль життя, мотиви рекламування модних речей, дізнатися історії, що мотивують до ведення блогу на модну тематику. У профілі блогерів зазначено презентаційні відомості, які також допомагають сформуванню уявлення про автора: нікнейм, сфера зацікавлень, уподобання, лінки на інші платформи, де запропонований інший контент блогера, тощо. У мережі «Інстаграм» блогери розміщують інформацію не лише про модні тенденції, а й про особисте життя, викладають свої міркування, закликають до обговорення, обміну досвідом, застосовують ігрові елементи.

Висновки й перспективи. Аналіз характеру дописів, що підготовлені десятима вітчизняними блогерами, переконує в тому, що вони мають численну аудиторію, застосовують різні прийоми привернення уваги, користувачі нерідко асоціюють себе, услід за автором, із брендом, світлиною, способом чи стилем життя. Характерна ознака дописів – наявність мотиваційних висловів, рекомендацій, порад, прикладів із власного досвіду тощо. Унаслідок такої взаємодії з аудиторією, fashion-блогери формують численну кількість фоловерів, що дає змогу заробляти кошти на рекламуванні різних видів товарів. Fashion-блогери продукують здебільшого розважальний контент, оминають увагою гострі політичні теми, пишуть простою мовою, використовуючи просторічні елементи, сленг, а також невербальні засоби. Із проаналізованих десяти блогерів лише три особи пропонують українськомовний контент. Профіль fashion-блогера в інстаграмі являє

собою особистий майданчик автора, де він може яскраво презентувати власний внутрішній світ, передати своє ставлення, поділитися враженнями. У гендерному вимірі серед fashion-блогерів переважають жінки.

Перспективними напрямками наукового продовження порушеної теми вважаємо аналіз особливостей залучення аудиторії до інтерактивного сприйняття відомостей про моду, інтеграції користувачького контенту та ін.

Список використаної літератури

1. Гурова О. Ю. Социология моды: обзор классических концепций. URL : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/12/19/1270386284/Gurova.pdf> (дата звернення : 26.11.2020).
2. Зиммель Г. Мода. Избранное. Москва : Юрист, 1996. Т. 1. 320 с.
3. Корнеевко О. Дискурс fashion-блогеров (на примере деятельности белорусских fashion-блогеров). URL : <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/193644/1/54-58.pdf> (дата звернення : 20.11.2020).
4. Різун В., Скотнікова Т. Методи наукових досліджень у журналістикознавстві. Київ : Преса України, 2008. 144 с.
5. 10 українських fashion-блогерів, на яких варто підписатися в Instagram. URL : https://elle.ua/stil-zhizni/blog_stil_zhizni/10-ukrainskih-fashion-blogerv-na-yakih-var-to-pdpisatisya-v-instagram/ (дата звернення: 22.11.2020).

References

1. Gurov, O. Y. Sotsiologiya mody: obzor klassicheskikh kontseptsiy [Sociology of fashion: a review of classical concepts]. Available at : <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/12/19/1270386284/Gurova.pdf> (last accessed : 26.11.2020) (in Russ.).
2. Simmel, G. (1996). Moda. Izbrannoie [Fashion. Selected]. Moscow : Yurist. 1, 320 (in Russ.).
3. Korneienko, O. Diskurs fashion-blogov (na primere deiatelnosti belorusskikh fashion-blogerov) [The discourse of fashion blogs (evidence from the activities of Belarussian fashion bloggers)]. Available at : <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/193644/1/54-58.pdf> (last accessed : 20.11.2020) (in Russ.).
4. Rizun, V., Skotnikova, T. (2008). Metody naukovykh doslidzhen u zhurnalistykoznavstvi [Research methods in journalism]. Kyiv : Presa Ukrainy, 144 (in Ukr.).
5. 10 Ukrainiyskykh fashion-blogeriv, na iakyyh var-to pidpysatysia v Instagram [10 Ukrainian fashion bloggers worth subscribing to on Instagram]. Available at : https://elle.ua/stil-zhizni/blog_stil_zhizni/10-ukrainskih-fashion-blogerv-na-yakih-var-to-pdpisatisya-v-instagram/ (last accessed : 22.11.2020) (in Ukr.).

T. G. BONDARENKO. FASHION CONTENT ON INSTAGRAM, A SOCIAL NETWORKING SITE

Summary. Introduction. *Currently, there is an active interaction between the fashion industry, which requires quality information support, and fashion bloggers, who are becoming influencers, thought leaders, creating virtual communities. Modern fashion content on social networks is represented by authors' personal thoughts that combine text messages, visual series, and comments on published posts. These types of thought expression are rapidly gaining momentum, standing out in the public format. Fashion blogging, designed to produce «fashionable» content, is considered a professional activity, a tool for shaping the individual identity, as well as an independent type of discourse.*

Purpose. *The purpose of the article is to investigate the peculiarities that explain how the fashion content functions on the Instagram, a social networking site and to substantiate the linguistic features of fashion-posts.*

Methods. *Various data collection methods are applied to provide answers to the outlined tasks: the content analysis is used to draw out argument and empirical evidence about how the fashion content functions on the “Instagram”; a descriptive method is applied with generalization and classification techniques to research the phenomena.*

Results. *Modern fashion journalism that produces fashion content should be interpreted as a problem-thematic area as well as an independent industry that focuses on fashion in general, investigates the ways the fashion trends emerge, the domestic and international designers work, and what stories circulate in various fashion houses. The modern fashion industry needs competent media professionals who can present interesting news from the fashion world, who can reflect brands, style of famous people, and present the processed information to the reader, accompanying the text with a visual line. Furthermore, there are reasons to consider fashion journalism a scientific field, as its characteristics, development patterns, functioning mechanisms and production tools make it unique. The efficiency of modern fashion blogs depends on the number of parameters, including but not limited to the number of subscribers, views, unique visitors, reposts, comments, the nature of these comments, cooperation with*

sales representatives, brands, other publications, and citations. In addition, the selection and production of quality content, the frequency of updates, the use of SEO-tools, compliance with technical rules of posting, language literacy, quality of photos and video content are also of great importance.

Originality. *The originality of the research is explained through the comprehensive analysis of the fashion content produced by Ukrainian bloggers on Instagram when ten profiles containing 34,844 items of information were studied. The research focuses on the content format including text, video, photo, as well as the structure of the post, its thematic content, linguistic features, for instance thematic vocabulary and motivational syntaxes.*

Conclusion. *Fashion bloggers have a large audience and use different language techniques to attract audience's attention. Following the author, users often associate themselves with the brand, photo, and lifestyle. A characteristic feature of the posts includes motivational statements, recommendations, advice, personal experience, etc. Entertaining content dominates Instagram while the authors ignore sharp political topics, write in simple language, using spatial elements, slang, and nonverbal means. Of the ten bloggers analyzed, only three offer Ukrainian-language content. The profile of a fashion blogger on Instagram is like a personal platform, where writers can vividly present their own inner world, convey their attitude, and share impressions. In terms of gender, women predominate among fashion bloggers. We consider that the further research has to tackle the ways in which the audience is involved in the fashion interaction and integration of user content.*

Key words: *fashion-discourse, fashion-content, fashion-journalism, fashion-media, fashion-blogging, fashion-blogger, thematic vocabulary.*

Надійшла до редакції 27.08.20

Прийнято до друку 05.10.20

МОВНА ГРА ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ
*А. А. Таран, кандидат філологічних наук, доцент,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
(м. Черкаси, Україна)
e-mail: alla_taran@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8091-1477*

*У статті проаналізовано виникнення в українській мові нової (вторинної) номінації особливого різновиду. Вона фонетично близька до первинної й водночас збігається з уже наявним у лексиконі словом, значення якого зазвичай не пов'язане із зафіксованим, наприклад, **батон** (кнопка миші; клавіша на клавіатурі), **баунті** (самогон із цукрового буряку) тощо. Досліджено словотвірні, семантичні різновиди вторинної номінації, а також комунікативну сферу їх уживання.*

*Значну увагу приділено графодеривації – творенню оказіонального слова через зміну його узуального написання й значення. До графодериватів зараховано лише ті випадки, коли графічні маніпуляції зі словом зумовлюють появу нового значення, а нове написання старого слова несе додатковий зміст, наприклад, «Серйо**ЗНО** боя**ЗНО**? Готуйся, поки не пі**ЗНО**» або бре(н)довий мер.*

***Ключові слова:** номінація, вторинна номінація, мовна гра, графодериват, жаргон, сленг.*

Актуальність. Гра – це універсальний елемент лінгвокультури, а мовна гра – це сукупність спеціально відібраних мовних засобів, використовуваних мовцем для створення ефекту, причому не тільки іронічного або комічного. Людина, яка комунікує мовою сленгу, ніби свідомо грає словами, створюючи «свіжі» конструкції. Ще Платон доводив цінність гри, уважаючи, що людина – одночасно гравець й іграшка, вона приречена й повинна грати: «Треба жити граючи» [8, с. 283]. Цей прийом пожвавлення викладу характерний для статей, що висвітлюють суспільно-політичні події, розкривають гостросоціальні теми. Автори в такий спосіб посилюють виражену думку, надають їй завдяки незвичній, іноді навіть епатажній, формі особливої значущості та переконливості для адресата.

У мовній грі актуалізовано установку й на норму (систему), і на усвідомлене відтворення мовних аномалій. Щодо реалізації запрограмованого ефекту мовної гри, то можна розглядати цю її особливість і крізь призму потенційності мовних явищ, бо в багатьох випадках інновація – це усвідомлена або ще не усвідомлена до кінця закономірність. Мовна гра розмиває межу між кодифікованою літературною мовою й розмовною мовою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню різних аспектів вторинної номінації й мовної гри присвячено праці відомих вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема Д. В. Гугунави, О. А. Земської, В. П. Ізотова, С. В. Ільясової, Є. А. Карпіловської, М. О. Кронгауза, В. З. Санникова, В. М. Телія та ін. Проблеми семантичної деривації є предметом наукових дискусій російських учених, зокрема, спроектовано «Каталог семантичних переходів» та розроблено теоретичні основи семантичної деривації (Г. А. Залізник, Г. І. Кустова, О. В. Падучева, Р. І. Розіна та ін).

Мета статті – проаналізувати механізм творення ігрової вторинної номінації.

Результати дослідження та їх обговорення. Одним із найпомітніших засобів гри зі словом є переосмислення відомих слів, що підпорядковані виконанню певного комунікативного завдання автора, створюють особливу формальну й змістову структуру всього тексту, задають його експресивно-оцінну тональність, а отже, і сприяють його сприйняттю читачем. Вторинну номінацію кваліфікують як надання об'єкту ще однієї назви з іншою мотивованістю і з спеціальною метою (метонімічна або метафорична

номінація, перифрази, евфемізми та ін.; повторне використання тієї самої назви для іншого об'єкта, пор. *вірус* у медицині і *вірус* в інформатиці). Нам імпонує думка В. М. Телія про те, що вторинна лексична номінація – це використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції називання [13]. В. Г. Гак кваліфікував її саме з погляду парадигматики та синтагматики [2]; із позицій парадигматики запропонував розрізняти *ідентичну* вторинну номінацію, якщо в другому випадку денотат отримує те саме найменування, що і в першому; та *варіативну*, коли нове найменування за змістом відрізняється від попереднього. За синтагматичним аспектом – *дистантні* та *з'єднані* вторинні номінації, а залежно від функції – *нейтральні* та *експресивні* вторинні номінації [2, с. 123].

Інновації, що являють собою вторинні, зокрема й незузальні, позначення реалій, зазвичай створені з метою експресії, мовної гри, ефекту незвичності й новизни. Такі лексеми можуть не мати розбіжностей з мотивованим словом: у них новим є лише план вираження. Їх зазвичай кваліфікують як наслідок графодеривації, тобто лінійної деривації, коли «графічна оболонка відтворює певну лексему» [3, с. 43].

Графодеривацією можна вважати лише ті випадки, коли графічні маніпуляції зі словом зумовлюють появу нового значення, а нове написання старого слова несе додатковий зміст. Графодеривація – це створення оказіонального слова через зміну його узуального написання й значення. В. П. Ізотов кваліфікує графіксацію як «такий спосіб творення слів, коли словотвірним сегментом є графічні й орфографічні засоби (графічні виділення, розділові знаки тощо)» [5, с. 76]. Незважаючи на те, що цей спосіб уперше виокремив В. П. Ізотов, на словотвірний і художньо-експресивний потенціал графіки й орфографії звертали увагу в науковій літературі й раніше.

Поширення графодеривації можна пояснити комунікативно-прагматичними настановами неологічних метатекстів: незвичність, яскравість, візуальна привабливість, лаконічність привертають увагу потенційних покупців, клієнтів, користувачів тощо. Графічні оказіоналізми є вербалізаторами незвичних значень, спрямованих на переосмислення навколишнього світу за причинами, що їх породжують. Крім того, на сьогодні цей термін використовують як родовий, оскільки графодеривація репрезентована низкою різновидів, зокрема, сюди зараховують голофразис, або зрощення чи інтеграцію – написання словосполучення або речення без пробілів, капіталізацію – графічне виділення сегмента слова, графогібридизацію – оформлення інновацій за допомогою графічних засобів різних мов, дефісацію – поділ слова дефісами на частини або склади для надання йому іншого значення та ін.

Поширеним прийомом мовної гри в мові ЗМІ є парантезис, або гра з дужками, що вносять у зміст слова цілковито відмінні значення, напр.: «*На (про)західному фронті без змін. Що думають про об'єднання Садовий, Гриценко, Заліщук та Гацько*» (Українська правда, 17.08.2020); «*Вічні 80 %. 8 фактів про найскладніші (пере)вибори Лукашенка в Білорусі*» (УП, 10.08.2020); «*Цифрова (анти)утопія*» (Українська правда, 14.08.2020); «*Батьки і діти та теорія (РО)змови*» (ЛітАкцент, 06.02.2014); «*Очевидно, наш бре(н)довий мер трохи заблукав у часі й думав, що йому знову доведеться бігати наввипередки з Луценком*» (пор. брендовий + бредовий) (Україна молода, 11.12. 2008); «*Президент від б(л)ога. Система влади часів Зеленського*» (пор. Бог + блог) (Українська правда, 23.12.2019). Такий графодериват – інструмент заниження зображуваного об'єкта, його знецінення. У статті йдеться про те, що Україною керує блог Президента – його найближче оточення.

Парантезис зазвичай використовують для надання вислову іншого (протилежного) значення, створення інтриги, напр.: «*Донор (не)безпеки. Чому погіршилися українсько-білоруські відносини*» (Zaxid.Net, 12.08.2020); «*Екологічна (не)безпека України: Європарламент б'є на сполох через ситуацію в Рівному*» (Українська правда, 12.07.2020); «*У нерівних умовах: як держава (не) рятує малий бізнес на карантині*» (Українська правда, 23.04.2020). «*Що (не) треба казати клієнтам і як гасити конфлікти: алгоритм*»

(Zaxid.Net, 18.02.2020); «**(Не)культурна література: що робити книжкам з матюками?**» (www.radiosvoboda.org/); «**Євробляхи** в законі: місія **(не)можлива** (day.kyiv.ua); **(Не)доброчесний Верховний суд. Яким буде оновлений Верховний суд?** (blogs.pravda.com.ua/); **Відкритість і **(не)безпека**** (day.kyiv.ua); **Втекти **(не)поміченим**: як дані мобільного зв'язку допомагають розслідувати злочини** (https://texty.org.ua); «**Знести систему**». Як влаштоване управління Україною та як **(не)працюють держaparат і політичні домовленості** (https://texty.org.ua).

Використання графічної мовної гри фіксуємо в заголовках «**(Не)залежний від Орбана: що думає про Україну та РФ угорський комісар з питань сусідства**» (Zaxid.Net, 22.07.2020), «**Визнання **(не)легітимного Лукашенка: які варіанти лишаються для України****» (Українська правда, 24.08.2020).

Ще одним поширеним різновидом графічної мовної гри є капіталізація. Чим більша відповідність або, навпаки, невідповідність між власне значенням виділеної абрєвіатури і приписуваною їй шляхом «розшифровування» або «зашифровування» семантикою, тим повнішим, виразнішим є прагматичний і стилістичний ефект, напр.: **Чесним бути виГІДНО** (реклама Альфа-Банку); **Нова шТУКа від голоду** (реклама печива «Тук»); «**Тут працюють далЕКОглядні**» (УП, 29.12.2019); **Нова Доба. Газета ваших упоДОБАНь**; «**СерйозНО бояЗНО? Готуйся, поки не піЗНО**»; **Покращення життя вже сьоГОДнІ**.

Досить часто в слові в такий спосіб виділяють власну назву – назву організації, фірми, марки виробу тощо, завдяки чому в межах однієї мовної одиниці читач бачить тісний взаємозв'язок між об'єктом позначення цього оніма і тим поняттям, яке виражає слово загалом, тобто відповідною загальною назвою, напр.: «**Пташине молоко — справжня ЖАКОханість**» (реклама цукерок кондитерської фабрики «Жако»), «**Хочеш ЕКОномити?**» (магазин «Екомаркет»); «**АБСОЛЮТна якість**» (реклама мережі продуктивих супермаркетів «Абсолют»); **ВІННИЦІАнський фестиваль**; **відоКРИМлення**. Графічні okazіоналізми є вербалізаторами незвичних значень, спрямованих на переосмислення навколишнього світу, засобом вираження гостроти й дотепності думки з ефектом несподіваності.

Гра слів на морфемному рівні супроводжується графічними видозмінами семантично акцентованих і переосмислюваних компонентів, завдяки чому вони стають увиразненішими й отримують більше шансів привернути до себе увагу читачів та глядачів.

О. А. Земська в праці про ігрове словотворення наводить приклад *полкан* як назва *полковника* в армійському жаргоні. Таке сприйняття значення слова тільки через його форму ґрунтується на явищі «народної етимології» – «фактах хибного розуміння походження або значення мовної одиниці, коли їй на основі випадкової формальної подібності або тотожності з іншою одиницею, знайомішою мовцеві, помилково приписуються й значення чи мотивація, аналогічні цій останній» [4, с. 76]. «Народна етимологія» виростає зі спонтанного, не усвідомлюваного самим мовцем співвіднесення більш знайомої форми з менш знайомим або й зовсім не знайомим змістом.

Поява ігрової вторинної номінації відбувається в різних жаргонах і сленгах, зокрема в комп'ютерному, напр.: **батон** (*button* ['batən]) 1. Кнопка миші. 2. Клавіша на клавіатурі [11]; **вагон** (*Video Graphic Array*) 1. Стандарт VGA, відеографічна матриця). 2. Відеоадаптер VGA [11]; **вата** Компілятор фірми «Вейтком» (Watcom) [11]; **лінолеум комп.** Операційна система Windows Millenium [9]; **Васік** 1. Мова програмування BASIC (Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code) [11; 9]. 2. Будь-яка застаріла мова програмування [9]; **Вася** (*busy* – зайнято, зайнятий) Сигнал «зайнято» на лінії [11]; у молодіжному: **ліжко** (гра слів *bad-* поганий і *bed-* ліжко) *шк.*, *жарт.* Погана оцінка [11]; **баунті** («*Bounty*») – торгова марка шоколадних батончиків, від *bounty* – щедрість, щедрий подарунок) Самогон із цукрового буряку [9]; **манка** Гроші [11]; в автомобілістиці (*Борис* (Volkswagen Bora), *Вітьок* (Mercedes-Benz Vito), *Вова* (Volvo), *Колюня* (Renault Koleos), *Субарик*. *Субариня* (Subaru), *Беха*, *Бімер*, *Бумер* (BMW), *Бобик* (УАЗ-469).

Механізм вторинної номінації передбачає наявність двох номінацій, причому для первинної номінації характерна «семантична непрозорість»: це або незрозуміле іншомовне слово, або власна назва (топонім, прізвище), або «буквений номер» (буква, що позначає маршрут, чи аббревіатура), або складна номенклатурна назва. Вторинна номінація, навпаки, семантично надзвичайно конкретна, зазвичай емоційно забарвлена. Це можуть бути назви тварин, пестливі власні назви, звичні назви, що належать до розмовного стилю. Між первинною і вторинною номінацією є фонетична схожість, а семантична схожість зазвичай відсутня. Такий механізм вторинної номінації можна потрактувати як заміну чужої, незвичної, абстрактної незрозумілої номінації на номінацію звичну, конкретну. Важливим аспектом є й належність до жаргону, й ігрова природа вторинної номінації, що надають особливої фамільярності й об'єкту мовлення, і співбесідникові.

Результатом мовної гри може бути виникнення іншого, додаткового смислу, що контрастує з першим. Випадки додаткового смислового навантаження трактуємо як *гіперсемантизацію*. Комічну гіперсемантизацію слова розуміємо як створення в стилістично нейтральному слові додаткового значення для передавання гумористичної, іронічної чи сатиричної експресії: «**Язык** подав у суд на мову, а мова виграла **язык**» (Zaxid.net, 10.09.2020).

Висновки та перспективи дослідження. Ігрові інновації підпорядковані виконанню певного комунікативного завдання автора, створюють особливу формальну і змістову структуру всього тексту, задають його експресивно-оцінну тональність, а отже, і сприяють сприйняттю читачем. Мовна гра органічно вплітається в процеси сучасного українського мовомислення, надає йому гнучкості, виразності й індивідуальності, доводить дедалі активнішу тенденцію «розкріпачення» української мови, творення широкого й багатого спектру її нових стильових, стилістичних і смакових реєстрів.

Перспективу наукового пошуку вбачаємо в дослідженні інших механізмів творення вторинної номінації.

Список використаної літератури

1. Вплив суспільних змін на розвиток української мови : монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.
2. Гак В. Г. Беседы о французском слове. Москва : Международные отношения, 1966. 351 с.
3. Гуцунава Д. В. Особенности словотворчества в современной публицистике. Нижний Новгород : НГПУ, 2003. 56 с.
4. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Москва : Языки русской культуры, 2000. 2-е изд. С. 90–141.
5. Изотов В. П. Параметры описания системы способов русского словообразования. Орел, 1998. 149 с.
6. Ильясова С. В., Амири Л. П. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы. Москва : Флинта, 2009. 296 с.
7. Кронгауз М. Русский язык на грани нервного срыва. Москва : Языки славянских культур, 2008. 320 с.
8. Платон. Законы : Сочинения в 3 т. Москва, 1982. Т. 3. Ч. 2. 721 с.
9. Словник сучасного українського сленгу / уклад. Т. Кондратюк. Харків : Фоліо, 2006. 349 с.
10. Словник української мови : В 11-и т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
11. Ставицька Л. О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ : Критика, 2003. 334 с.
12. Сучасний словник іншомовних слів / укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 790 с.
13. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.

References

1. Karpilovska, Ye. A. (Ed.) (2017). *Vplyv suspil'nykh zmin na rozvytok ukrayins'koyi movy [Influence of social changes on the development of the Ukrainian language]*. Kyiv : Vidavnychiy Dim Demetra Burago, 444 (in Ukr.).

2. Gak, V. G. (1966). Besedy o frantsuzskom slove [Conversations about the French word]. Moskva : Mezhdunarodnyye otnosheniya, 351 (in Russ.).
3. Gugunava, D. V. (2003). Osobennosti slovtvorchestva v sovremennoy publitsistike [Features of word creation in modern journalism]. N. Novgorod : NGPU, 56 (in Russ.).
4. Zemskaya, E. A. (2000). Aktivnyye protsessy sovremennoogo slovoпроизводства [Active processes of modern words production]. In : *Russkij yazyk konca HKH stoletiya (1985–1995) [Russian language of the late twentieth century (1985–1995)]*. Moscow : Languages of Russian Culture, 90–141 (in Russ.).
5. Izotov, V. P. (1998). Parametry opisaniya sistemy sposobov russkogo slovoobrazovaniya [Parameters of the description of the methods system of Russian word formation]. Orel, 149 (in Russ.).
6. Il'yasova, S. V., Amiri L. P. (2009). Yazykovaya igra v kommunikativnom prostranstve SMI i reklamy [Language game in the communicative space of media and advertising]. Moskva : Flinta, 296 (in Russ.).
7. Krohnhaus, M. (2008). Russkij yazyk na grani nervnogo sryva [*Russian on the verge of a nervous breakdown*]. Moscow : Languages of Slavic cultures, 320 (in Russ.).
8. Platon. (1982). Zakony [Laws] : Tvory v 3 t. T. 3. Ch. 2. Moskva, 721 (in Russ.).
9. Kondratyuk, T. (2006). Slovar' sovremennoogo ukrainskogo slenga [Dictionary of modern Ukrainian slang]. Khar'kov : Folio, 349 (In Ukr.).
10. Bilodid, I. K. (Ed.) (1970–1980). Slovnyk ukrayins'koyi movy : V 11-y t. [Dictionary of the Ukrainian language: In the 11th volumes]. Kyiv : Scientific Thought (In Ukr.).
11. Stavitskaya, L. A. (2003). Kratkiy slovar' zhargonnoy leksiki ukrainskogo yazyka [A short dictionary of slang vocabulary of the Ukrainian language]. Kyiv : Krytyka, 334 (In Ukr.).
12. Skopnenko, O. I., Tsymbalyuk T. V. (Eds.) (2006). Suchasnyy slovnyk inshomovnykh sliv [Modern Dictionary of Foreign Words]. Kyiv : Dovira, 790 (in Ukr.).
13. Teliya, V. N. (1966). Rosiys'ka frazeolohiya. Semantychnyy, prahmatychnyy i linhvokul'turolohichnyy aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. Moskva : Shkola «Movy rosiys'koyi kul'tury» (in Russ.).

A. A. TARAN. LANGUAGE GAME AS MEANS OF CREATING A SECONDARY NOMINATION

Summary. Introduction. *Innovations, which are secondary, including non-casual, notation of realities, are usually created for the purpose of expression, language game, the effect of unusualness and novelty. Such lexical tokens may not differ from the motivated word: they have only a new plan of expression. Graph derivatives include only those cases when graphic manipulations with the word cause the appearance of a new meaning, and the new spelling of the old word has an additional meaning.*

Purpose. *The purpose of the study is to analyze the game nature of the secondary nomination.*

Methods. *According to research material in the scientific studies, the following methods are used: descriptive (linguistic techniques of observation and generalization), component analysis method (including analysis of dictionary definitions), method of contextual analysis and method of comparative analysis.*

Results. *Word play at the morpheme level is accompanied by graphic modifications of semantically accentuated and rethought components, thanks to which they are more pronounced and get more chances to attract the attention of readers and viewers. Perception of the word meaning only through its form is based on the phenomenon of “folk etymology” – “facts of misunderstanding the origin or meaning of a language unit, when it is based on random formal similarity or identity with another unit familiar to the speaker, mistakenly attributed meaning or motivation last”.*

Originality. *The mechanism of secondary nomination provides for the presence of two nominations. In this case, the primary nomination is characterized by “semantic opacity”: it is either an incomprehensible word of a foreign word, or a proper name (toponym, surname), or “letter number” (a letter denoting a route or abbreviation), or a complex nomenclature name. The secondary nomination, on the other hand, is semantically extremely specific, usually emotionally colored.*

Conclusion. *The mechanism of the secondary nomination is characteristic of jargon and colloquial speech. Graphic occasionalisms are verbalizers of unusual meanings aimed at rethinking the world around us, means of expressing the sharpness and wit of thought with the effect of surprise and refinement of style.*

Key words: *nomination, secondary nomination, language game, graph derivative, jargon, slang.*

Надійшла до редакції 22.09.20

Прийнято до друку 27.10.20

СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО ВТІЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ У ТВОРАХ ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА

*В. Ю. Голуб, аспірантка кафедри українського мовознавства
і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)*

e-mail: pyshytobi@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3470-4498

Статтю присвячено аналізу особливостей передавання внутрішнього мовлення у художніх творах для дітей і юнацтва. Витлумачено сутність поняття «внутрішнє мовлення», з'ясовано основні підходи до визначення способів утілення внутрішнього мовлення в художньому тексті. З'ясовано, що внутрішнє мовлення в аналізованій повісті передано за допомогою конструкцій із прямою мовою та невласне-прямою мовою. Акцентовано увагу на залежності вибору способів утілення внутрішнього мовлення від віку адресата художнього тексту.

Ключові слова: внутрішнє мовлення, способи передавання внутрішнього мовлення, невласне-пряма мова, пряма мова, література для дітей і юнацтва.

Актуальність. Суспільство зазнало глобальних змін, вступивши в цифрову епоху розвитку. Потоки інформації стали настільки великими, що не кожна доросла людина здатна з ними впоратися, не кажучи вже про дитину. Відомий російський психолог Л. С. Виготський наголошує на залежності розвитку мислення від мовлення. Зіставляючи розвиток внутрішнього мовлення і мовомислення з розвитком мовлення й інтелекту, учений зазначає, що наслідком розвитку перших двох категорій є не просто відповідний розвиток двох інших, а й те, що змінився сам тип цього розвитку – з біологічного на суспільно-історичний [4, с. 101].

Література для дітей та юнацтва є особливим типом комунікації дорослого і дитини, завдяки якій у ненав'язливій формі особистість засвоює усталені в конкретному суспільстві соціальні норми поведінки, етичні ідеали й особливості національного менталітету. Мислення дитини розвивається поступово, що зумовлено дозріванням мозку як біологічного організму. Внутрішнє мовлення – це засіб мислення людини, нормальне функціонування якого забезпечує психічне здоров'я особистості.

На сприйняття інформації впливає вікова зрілість відповідних відділів мозку. Ці аспекти автори творів для дітей і юнацтва враховують, добираючи мовно-стилістичні засоби втілення художніх текстів. Особливої письменницької майстерності потребує художнє зображення внутрішнього світу дитини, у якому важливу роль відіграють способи передавання внутрішнього мовлення.

Визначення й характеристика способів передавання внутрішнього мовлення набуває особливої актуальності у зв'язку з необхідністю пізнання особливостей розвитку мислення та мовомислення дитини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Внутрішнє мовлення як складне й багатоаспектне поняття неодноразово було об'єктом наукового дослідження. Психологічний аспект зазначеного явища досліджували Л. С. Виготський, Б. Г. Ананьєв, П. Я. Гальперін, Б. Ф. Баєв. Психолінгвістичні особливості описали О. О. Леонтьєв, Т. В. Ахутіна, О. С. Кубрякова. У лінгвістиці проблему внутрішнього мовлення вивчають щодо способів його втілення у художньому тексті, зокрема зосереджують увагу на внутрішньому мовленні як специфічній моделі комунікації (З. І. Лещишин [6]; Ю. М. Сергеева [8]), на виокремленні різних способів його втілення в художньому тексті (І. В. Артюшков [1]; Г. О. Матковська [7]; Л. В. Шитик, А. О. Акімова [9]). Значний науковий інтерес привертає дослідження специфіки художньої реалізації внутрішнього мовлення в творах окремих письменників, зокрема в ідіостилях М. Стельмаха (Н. М. Герета [5]), М. Коцюбинського (Т. В. Вавринюк [2]), В. Вульф (Г. О. Матковська [7]), С. Процюка (Л. В. Шитик [10]).

Варто зауважити, що бракує студій, присвячених способам та особливостям утілення досліджуваного психолінгвістичного явища на матеріалі літератури для дітей і юнацтва, хоч, на нашу думку, це потрібно для ґрунтовного осмислення зазначеного феномену.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні специфіки художнього втілення внутрішнього мовлення в пригодницькій повісті Зірки Мензатюк «Таємниці козацької шаблі».

Матеріали і методи дослідження. Джерелом фактичного матеріалу слугувала пригодницька повість Зірки Мензатюк «Таємниці козацької шаблі».

Основним методом дослідження є описовий, що вможливив визначення способів передавання внутрішнього мовлення, характеристику їхньої специфіки.

Результати дослідження та їх обговорення. Внутрішнє мовлення є особливим психічним явищем, специфічним видом мовленнєвої діяльності, «це мовлення для себе» [4, с. 278–279]. Воно максимально згорнуте, скорочене, стенографічне, переважно предикативне, оскільки «самим собі ми ніколи не пояснюємо, про що йде мова». Це завжди зрозуміло, ми постійно актуалізуємо відповідні фонові знання [4, с. 211].

І. В. Артюшков визначає породження мовлення як складний динамічний процес, що передбачає шість етапів: мотив, задум, внутрішнє програмування, лексико-семантичне розгортання, граматичне структурування та реалізація у зовнішньому мовленні [1, с. 7]. Дослідник вважає, що внутрішнє мовлення в художній літературі має умовний характер, оскільки природне внутрішнє мовлення протікає в прихованій формі, є недоступним для спостереження та реєстрації, утворене за допомогою суб'єктного предметно-зображального коду та не придатне для перекладу на загальну мову, тому доцільніше говорити про художнє зображення внутрішнього мовлення. Однак варто зазначити, що маємо справу не з внутрішнім мовленням, а з внутрішнім говорінням як кінцевою і найбільш подібною до зовнішнього мовлення стадією формування висловлення [1, с. 11–12].

Ю. М. Сергеева вважає внутрішнє мовлення засобом інтраперсонального спілкування та виокремлює три його форми: внутрішній діалог, внутрішній монолог та просте реплікування [8, с. 11]. Розглядаючи внутрішнє мовлення як одиницю структури художнього тексту, науковецьких формах, що кваліфіковані як «диктема-розповідь», «диктема-опис» та «диктема-роздум». Дослідниця констатує, що внутрішнє мовлення переважно вживане в «диктемі-роздумі» [8, с. 21].

Текст має два різні плани мовлення – авторське та персонажа. Фактичним способом відтворення внутрішнього мовлення є конструкції з чужою мовою. На думку Л. В. Шитик, вони є синкретичними утвореннями, для яких характерне поєднання різних способів передавання чужої мови, чи способів її втілення в літературному творі, чи обох водночас [9, с. 369]. Із цього погляду невласне-пряма мова є двоплановою категорією, яку варто розглядати у двох площинах: у межах опозиції «мова персонажа // мова автора» – як спосіб викладу, за якого мова героя зливається з мовою автора, що виникає внаслідок поєднання суб'єктивних планів автора й персонажа в однаковому співвідношенні; у рамках протиставлення «пряма мова // непряма мова» – як синкретичний спосіб передавання чужої мови, що синтезує особливості прямої мови (за змістом) і непрямой мови (за формою) [11, с. 391].

На підставі фактичного матеріалу констатуємо, що основним способом художнього втілення внутрішнього мовлення в повісті «Таємниці козацької шаблі» є невласне-пряма мова. Залежно від ступеня наближення невласне-прямої мови до прямої Т. В. Вавринюк розмежовую дві різновиди: «літературний» і «характерологічний» [3, с. 45–47]. Літературний відображає повне чи часткове перевтілення оповідача у свого персонажа [3, с. 45]. Форма викладу в таких уривках має своєрідний узагальнювальний характер, ніби автор розмірковує одночасно на самоті й веде діалог як із персонажами, так і з читачем, налаштовуючи останнього на певний хід думок чи передбачаючи, мотивуючи подальше розгортання подій у творі. Названі конструкції побудовані переважно в питальній формі, напр.: *Чи, бува, не про такі випадки кажуть: шелеп щастя в хату?* (с. 14); *У це було важко повірити. Бо про що, скажіть на милість, може попереджати пляшка без дна? Або косий хрест, наче в апостола Андрія Первозванного?* (с. 24); *Он воно що. Напевно, привид просто перестрашувався. З'явився не тільки до пана Богдана, а й до цих людей. От і вся розгадка. Трохи прикро, але що вдієш. Може, Руснаки видалися йому не дуже тямущими?* (с. 27); *Ех,*

яка досада! А найголовніше, що Руснаки просто й легко з'ясували б усе про шаблю. Тепер же шанс утрачено (с. 66); Наталочка промовчала. Бувають роздуми, які вголос краще не висловлювати. Коли мама називає тебе порося, то це, якщо поміркувати, зовсім не образливо, а навіть дотепно. Бо ким виявляється мама поросяти? (с. 107).

Характерологічна невласне-пряма мова має елементи, які вказують на належність роздумів, переживань, спогадів конкретному героєві, хоч використано оповідь від третьої особи, характерне вживання особових займенників (вона, імені героя), дієслів на позначення почуттів, вставних (на позначення послідовності викладу інформації, вказівки на джерело її походження чи достовірність), вигуків конструкторів, питальних форм речення (надають експресивності мовленню, наближаючи його до прямого), напр.: **Оце так! Фортеці, замки, а на додачу зустріч з привидами. Наталочка торжествувала** (с. 13); **Ох ти ж! Наталочка облизалася. Відколи вона живе на світі, проте ні фортеці, ні замку не бачила жодного разу. Щоправда, в Києві збереглася фортеця-тюрма, яку збудували за наказом російського царя. Але вона понура. Тепер у ній музей, там на кожному кроці музейні тітоньки, а хто знає, яке з ними лихо. Вони кажуть тобі щохвилини: дівчинко, не скачи, дівчинко, не заходь за загородження, дівчинко, не чіпай руками експонатів. Невже ще десь є інакші, тасмнічі фортеці, де серед замушених мурів у глибоких підземеллях чекають несподіванки й дива?** (с. 13); **Наталочка відчула розчарування і... полегкість. Ні-ні, вона не боялася, і все ж їй сиділося якось муляко** (с. 15); **Наталочка зняковіла. Схоже, хлопець казав правду. В Берестечку буде тлумовище. Можливо, ці люди знають про шаблю більше? Може, привид пояснив їм зрозуміліше?** (с. 29); **Від крику вона охрипла. Що далі? Головне – не впадати у відчай. Наталочка знов обмацала стіни. Ні, не вилізеши, марно пробувати. Вона сіла, обнявши обдерті коліна. Мабуть, тато з мамою в форт не потрапили. Бо надто довго їх нема. Загубивши дитину, в Берестечко вони не пойдуть. Може, вернуться в Дубно в міліцію, щоб оголосити розшук? Це було б найкраще. Міліціонери напевно здогадаються заглянути в колодязь. Але де вони досі? На всяк випадок треба придумати, як вибратися без міліціонерів** (с. 49–50); **Наталочка знизала плечима. Невже він не розуміє? Вона ніколи собі не простить, якщо шабля пропаде з її вини** (с. 85).

Вкраплення невласне-прямої мови до канви художнього тексту є незначними. Якщо використовувати термінологію Ю. М. Сергєєвої, то їх можна зарахувати до простого внутрішнього реплікування, що передбачає «окремі, відносно короткі висловлення, які виникають переважно в немовленневих ситуаціях, або містять внутрішній коментар особи щодо мовлення, яке він сприймає. Основна прагматична функція цієї форми автокомунікації – вираження широкого спектра емоційної оцінки людини» [8, с. 12].

Варто зауважити, що відмінність «літературної» та «характерологічної» невласне-прямої мови полягає в тому, що «літературна» частково зупиняє розвиток дії, вона являє собою своєрідний авторський короткий ліричний відступ, а «характерологічна», навпаки, додає динамізму, рухає розгортання оповіді, створює ефект занурення в художній часопростір повісті.

Іншою формою втілення внутрішнього мовлення в аналізованому творі є пряма мова, яка застосована переважно в моменти опису інтер'єру чи ситуації, напр.: **«Хоч визирну, що там», – вирішила вона й, піднявши запиало, вибралася надвір. Розквітлі липи, мов далекі галактики, тьмяно ясніли в п'тьмі. Вікна замку світилися. Що в ньому діялося пізно серед ночі? Здригаючись від прохолоди, Наталочка попрошикувала по росі на пагорб, з якого можна було заглянути за мур. Із замку лилася музика, часом її заглушував сміх і веселі вигуки. У вікнах з'являлися танцюючі пари, і вона встигала помітити то блискуче плаття, то пишну перуку. «Чи бува не знімають кіно? – подумала вона. – Тільки чому так пізно?»** (с. 93).

Художньо втілене внутрішнє мовлення відіграє важливу роль у відображенні характеру персонажа, мотивації його вчинків, поясненні емоційних реакцій та дій. Зважаючи на те, що обраний для аналізу твір є обов'язковим для вивчення в школі учнями п'ятого класу (молодший підлітковий вік – 10–12 років), засоби втілення внутрішнього мовлення персонажа не передбачають розлогих монологів-роздумів чи складних діалогів інтраперсональної комунікації, які властиві творам старших вікових груп (починаючи з 14

років) та літературі для дорослих. Це можна пояснити особливостями психологічного розвитку дитини, яка тільки переходить до етапу формування абстрактного мислення та аналізу власних дій і вчинків.

Зірка Мензатюк майстерно, використовуючи обмежений віковими можливостями сприйняття інформації арсенал художніх засобів передавання внутрішніх переживань, роздумів та мотивів людини, зобразила неповторний внутрішній світ героїні.

Висновки і перспективи. У творах для дітей і юнацтва за допомогою внутрішнього мовлення передано почуття, переживання, роздуми та мотиви вчинків персонажів. Пряма мова та невласне-пряма мова є художнім втіленням внутрішнього мовлення персонажів.

Невласне-пряма мова посідає проміжну ланку між мовою автора та персонажа, оскільки демонструє злиття двох планів викладу, а також між прямою й непрямою, що можна пояснити використанням форми втілення непрямої мови з характерними для прямої засобами вираження змісту (окличні, питальні речення, оцінна та емоційно забарвлена лексика). Обсяг фрагментів зображеного внутрішнього мовлення зумовлений віковими особливостями сприйняття адресата (учні молодшої середньої школи).

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні способів художнього втілення внутрішнього мовлення в літературі для дітей та юнацтва різного вікового діапазону – від середнього молодшого до старшого шкільного віку.

Список використаної літератури

1. Артюшков И. В. Внутренняя речь и ее изображение в художественной литературе (на материале романов Ф. М. Достоевского и Л. Н. Толстого): автореф. дисс. ...доктора филол. наук: 10.02.01 / Московский педагог. гос. ун-т. Москва, 2004. 48 с.
2. Вавринюк Т. В. Невласне пряма мова в новелах М. Коцюбинського. *Філологічні студії. Лінгвістика і поетика тексту*. 2014. Вип. 11. С. 157–164.
3. Вавринюк Т. В. Невласне-пряма мова як засіб суб'єктизації тексту. *Мандрівець*. 2004. № 2. С. 45–47.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь (психологические исследования). Москва; Ленинград: Огиз-Соцэкгиз, 1934. 362 с.
5. Герета Н. М. Невласне-пряма мова в ідіостилі М. Стельмаха. *Мовознавчий вісник*. 2006. Вип. 3. С. 255–261.
6. Лещинин З. І. Внутрішній монолог як модель комунікації. *Наукові записки*. 2010. Вип. 16. С. 148–161.
7. Матковська Г. О. Композиційно-мовленнєві форми фіксації внутрішнього мовлення в художніх творах В. Вульф. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2014. Вип. 19. С. 328–333.
8. Сергеева Ю. М. Внутренняя речь как особая форма языкового общения (на материале англоязычной художественной литературы): автореф. дисс. ...доктора филол. наук: 10.02.04 / Московский педагог. гос. ун-т. Москва, 2009. 35 с.
9. Шитик Л. В., Акімова А. О. Способи передавання внутрішнього мовлення персонажів: психолінгвістична проєкція. *Психолінгвістика*. 2020. Вип. 27 (2). С. 361–384.
10. Шитик Л. В. Синкретизм способів передавання чужої мови в ідіостилі Степана Процюка. *Мовознавчий вісник*. 2017. Вип. 22–23. С. 15–23.
11. Шитик Л. В. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові: монографія. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.

Список використаних джерел

1. Мензатюк Зірка. Таємниці козацької шаблі: пригодницька повість. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. 158 с.

References

1. Artyushkov, I. V. (2004). Vnutrennyaya rech i ee izobrazhenie v hudozhstvennoy literature: na material romanov F. M. Dostoevskogo i L. N. Tolstogo [Inner speech and its image in fiction: based on the novels by F. M. Dostoevsky and L. N. Tolstoy]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moscow, 48 (in Russ.).
2. Vavrynyuk, T. V. (2014). Nevlasne pryama mova v novelah M. Kotsyubynskogo [Non-proper direct speech in stories by M. Kotsyubynsky]. In: *Philologichni studii. Lingvistyka i poetyka tekstu* [Philological studies. Linguistic and poetic of the text] (11), 157–164 (in Ukr.).
3. Vavrynyuk, T. V. (2004). Nevlasne-priama mova yak zasib subiektyvatsii tekstu [as a means of text subjection]. In: *Mandrivets* [Mandrivets] (2), 45–47 (in Ukr.).
4. Vyigotskiy, L. S. (1934). Myishlenie i rech (psihologicheskie issledovsniya) [Thinking and Speaking (Psychological studies)]. Moskva; Leningrad: Ogiz-Sotsekgiz, 362 (in Russ.).
5. Gereta, N. M. (2006). Nevlasne priama mova v idiostyli M. Stelmaha [Non-proper direct speech in idiostyle of M. Stelmah]. In: *Movoznavchyi visnyk* [Linguistics Bulletin] (3), 255–261 (in Ukr.).

6. Leshchyshyn, Z. I. (2010). Vnutrishnii monoloh yak model komunikatsii [Internal monologue as a model of communication]. In : *Naukovi zapysky* [Scientific records] (16), 148–161 (in Ukr.).
7. Matkovska, H. O. (2014). Kompozytsiino-movlennievi formy fiksatsii vnutrishnoho movlennia v khudozhnikh tvorakh V. Vulf [Compositional-speech forms of fixation of internal speech in literary works of V. Vulf]. In : *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Filolohiia (Movoznavstvo)* [Scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University. Series : Philology (Linguistics)] (19), 328–333 (in Ukr.).
8. Sergeeva, Yu. M. (2009). Vnutrennyaya rech kak osobaya forma yazykovogo obscheniya : na materiale anglyazyichnoy hudozhestvennoy literatury [Inner speech as a special form of linguistic communication : based on the material of English fiction]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 35 (in Russ.).
9. Shytyk, L. V., Akimova, A. O. (2020). Sposoby peredavannya vnutrishnogo movlennya personazhiv: psyholingvistychna proektsia [Ways of transferring the internal speech of characters: psycholinguistic projection]. In : *Psycholinguistics* [Psycholinguistics] (27 (2)), 361–384 (in Ukr.).
10. Shytyk, L. V. (2017). Synkretyzm sposobiv peredavannya chuzhoyi movy v idiostyli Stepana Procyuka [Syncretism of ways of transferring another's speech in the idiostyle of Stepan Protsyuk]. In : *Movoznavchyi visnyk* [Linguistics Bulletin] (22–23), 15–23 (in Ukr.).
11. Shytyk, L. V. (2014). Synchronna perehidnist syntaksychnykh odynyts v ukrainskii literaturnii movi [Synchronous transitivity of syntactic units in the Ukrainian literary language]. Cherkassy : vydavets Chabanenko Yu. A., 474 (in Ukr.).

List of used sources

1. Menzatyuk Zirka. (2015). *Secrets of the Cossack sword*. Lviv : Vydavnytstvo Starogo Leva, 158 (in Ukr.).

V. Yu. HOLUB. SPECIFICS OF ARTISTIC EMBODIMENT OF INTERNAL SPEECH IN WORKS FOR CHILDREN AND YOUTH

Summary. Introduction. *Changing the type of thinking development to socio-historical necessitates the study of literature for children and youth, since it is a special type of communication between adult and child, in which individual learns social rules, ethical ideals and features of the national mentality.*

The age of the child influences on the perception of information. This aspect is taken into consideration by the author of the works for children and youth when writer chooses the linguistic and stylistic means of artistic text embodiment. The image of the child's inner world requires special skills from the writer. The ways of transmitting inner speech play an important role in this process.

The identification and characterization of the way of transmitting of internal speech becomes especially necessary in connection with the need to investigate the peculiarities of the child's thinking development.

Purpose. *Purpose is to find out the specifics of artistic image of inner speech in the adventure story «Secrets of the Cossack Sword» written by Zirka Menzatyuk.*

Methods. *To achieve this goal involved the method of linguistic description.*

Results. *Internal speech is a special mental phenomenon, a specific type of speech activity. It is stenographic, mostly predicative. Natural inner speech takes place in the latent form, it is inaccessible for observation or registration, formed with the help of subjective code and is unsuitable for translation into a common language, so it is more appropriate to talk about the artistic image of inner speech.*

There are two speech plans in the text. They are author's speech and character's speech. The way of transmitting of internal speech is the use of the constructions with another's speech. The main way of transmitting of internal speech in analyzed story is non-proper direct speech, which has two variants according to the degree of approaching the direct speech. They are called «literary» and «character's» non-proper direct speech.

Another form of transmitting of internal speech, found in the story, is direct speech, which is manly used in describing the interior or situation.

Originality. *The scientific research is the first attempt to analyze the ways of transmitting of internal speech on the materials of works for children and youth.*

Conclusion. *The main function of inner speech in fiction is to create character's inner world. Direct speech and non-proper direct speech are the artistic image of character's inner speech. Non-proper direct speech occupies an intermediate link between the author's and character's speech, as it demonstrates the merging of two plans of representation, as well as between direct and indirect speech, that can be explained by the use of indirect speech with direct means of expression.*

Key words: *internal speech, ways of transmitting of internal speech, non-proper direct speech, direct speech, works for children and youth.*

Надійшла до редакції 27.08.20
Прийнято до друку 30.09.20

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА. СОЦІОЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.3'25=161.1:811.161.3'373.7]:821.161.3.0(092)
DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29-97-102

АВТОРСКИЕ ПЕРЕВОДЫ В. БЫКОВА С БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ

*Л. В. Прохоренко, кандидат филологических наук, доцент кафедры белорусской и русской филологии УО «Мозырьский государственный педагогический университет им. И. П. Шамякина»
(Мозырь, Беларусь)*

e-mail: lydmilavaleriavna@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5828-6289

Статья посвящена одной из важных проблем в филологии – анализу особенностей перевода на близкородственные языки. Рассмотрены основные аспекты перевода: адекватность, общие требования к художественному переводу; вопросы, касающиеся особенностей профессионального перевода; вопросы языкового билингвизма авторских переводов повестей «Сотников», «Знак беды», «Круглянский мост», «Обелиск» В. Быкова.

Выявлены и проанализированы некоторые недостатки переведённых текстов. Близость белорусского и русского языков порождает явление двуязычной полисемии и синонимии. Кроме того, билингвизм писателя и окружения, в котором он живет, иногда приводит к смешению элементов родного языка и языка перевода. Помимо жизненных реалий, которые отражаются писателем, законов художественного творчества, наблюдается использование средств другого языка или диалекта. Проанализирована интерференция в повести В. Быкова «Обелиск», которая проявляется на различных уровнях: фонетическом, грамматическом, графическом и орфографическом.

Сделан вывод о том, что авторизованные переводы повестей В. Быкова близки к оригиналу, они характеризуются тщательным подбором каждого слова, глубоко передают душевные переживания героев. В целом авторские переводы достаточно органичны.

Ключевые слова: перевод, оригинал, адекватность, стиль, билингвизм.

Актуальность. Имя В. Быкова известно во всём мире. Его произведения опубликованы более чем на пятидесяти языках и в первую очередь – на русском. Раннюю повесть «Журавлиный крик» (1960) перевела на русский язык Вера Рудова, повесть «Третья ракета» (1962) – Николай Горбачев, «Обелиск» (1971) – Геннадий Куренев. Вскоре писатель сам взялся за перевод своих произведений, и в авторизованном варианте вышли такие повести: «Круглянский мост» (1969), «Сотников» (1970), «Дожить до рассвета» (1973), «Волчья стая» (1974), «Его батальон» (1975), «Пойти и не вернуться» (1978), «Знак беды» (1982), «В тумане» (1987), «Карьер» (1986) и др. Иногда случалось так, что повесть сначала публиковалась на русском языке, а потом уже на белорусском. Например, произведение «Сотников» впервые вышло в журнале «Новый мир», а через полгода было напечатано в журнале «Полымя». Таким образом, можно сказать, что Василь Быков в равной степени владеет мастерством писателя и мастерством переводчика.

Почему Василь Быков обратился к авторизованному переводу? На этот вопрос в одном из своих интервью он ответил следующим образом: «Мой личный опыт достаточно убедил меня в том, что переводить на русский язык должен по возможности сам автор. И дело здесь не в степени литературного мастерства автора или переводчика – как правило, последний владеет русским языком более умело, – но в недостаточности ещё изученных особенностях перевода на русский язык с близких ему языков» [1, с. 100].

Анализ последних исследований и публикаций. Большинство работ, посвященных творчеству В. Быкова, написано в советское время (Д. Бугаев, В. Буран, И. Дедков, Л. Лазарев, А. Шагалов и др.). Заслуживает особого внимания монография З. Гимпелевич – первое вышедшее на Западе серьезное исследование творчества всемирно известного белорусского писателя [3]. Двухязычная специфика произведений В. Быкова исследована А. В. Востровым. Рассматривая исторические предпосылки возникновения многоязычности в белорусской литературе, он анализирует белорусский и русский тексты писателя с позиции исторических и культурных тенденций советского времени [2]. Приёмам передачи белорусских культуронимов на английский язык при вторичном переводе (на материале повести В. Быкова «Знак беды») посвящена работа Т. Пузевич и А. Ивановой [5].

Цель статьи – проанализировать особенности перевода на близкородственные языки, рассмотрев переводческие манеры В. Быкова.

Результаты исследования и их обсуждение. Повесть «Сотников» – одно из самых глубоких и совершенных произведений писателя, которое дорого ему. Возможно, по этой причине в авторизованном переводе, который близок оригиналу, можно отметить тщательный подбор каждого слова.

Для наглядного примера сопоставим отрывки:

Яны ішлі моўчкі па ранейшых сваіх слядах – цераз прыгуменне, уздоўж плота, выйшлі на касагорыну ля хмызняку. У вёсцы ўсё было ціха, нідзе з вокнаў не выбівалася ні плямкі святла, па-начному сонна шарэлі ў прыцемку заснежаныя стрэхі, сцены, платы, дрэвы ў садках (1, с. 35);

Они шли молча по прежним своим следам – через гумно, вдоль проволочной ограды, вышли на склон с кустарником. В деревне все было тихо, нигде не проглянуло ни пятнышка света из окон; в сумерках по-ночному сонно серели заснеженные крыши, стены, ограды, деревья в садах (2, с. 338).

Не всегда В. Быков переводил с белорусского на русский столь буквально, да это и невозможно, если пересозданием произведения занимается сам автор, поскольку «... в переводе изначально, временами совсем неожиданно, проявляются различные стилевые несовершенства оригинала, уточняется психология героев, некоторые мотивировки их поступков» [1, с. 100]. И действительно, в самых напряженных эпизодах произведения, когда герои переживают сильные душевные муки, писатель в значительной степени изменяет, корректирует текст, совершенствует его художественную сторону.

Например:

У ім усё нервова затрэслася ад гневу, які, аднак, вярнуў рэшту ягонае сілы, і Сотнікаў неяк узгробся пад сцяной на адну нагу і павярнуўся да таго Стася. Ён, можа, толькі цяпер адчуў, якая яна, гэта Дзёмчыха, і міжвольна памкнуўся абараніць яе (1, с. 76);

Взрыв гнева, однако, вернул часть его сил. Сотников как-то вскарабкался под стеной и, весь трясясь, повернулся к Стасю. В этот момент он не подумал даже, что его крик может оказаться последним, что полицей может пристрелить его. Он не мог не вступить за эту несчастную Демчиху, перед которой оказался безмерно виноват сам (2, с. 381).

В авторизованном переводе текст значительно расширяется за счёт мотивировки поступка Сотникова. Писатель раскрывает его мысли и тем самым усиливает психологизм.

Кульминационный момент – сцена казни Сотникова – пересоздан В. Быковым очень основательно и скрупулезно:

Падстаўка яго кіўнулася ў раптам аслабленых руках Рыбака, які нязграбна курчыўся ўнізе, баючыся і, мабыць, не могучы наважыцца на апошнюю і самую страшную цяпер справу. Недзе ззаду мацюкнуўся Будзіла, і Сотнікаў, каб апярэдзіць непазбежнае, здаровай нагой штурхануў ад сябе цурбан (1, с. 140);

Подставка его опять пошатнулась в неожиданно ослабевших руках Рыбака, который неловко скорчился внизу, боясь и, наверное, не решаясь на последнее и самое страшное теперь для него дело. Но вот сзади матерно выругался Будила, и Сотников, вдруг потеряв опору, задохнувшись, тяжело провалился в черную, удушливую бездну (2, с. 447).

Смерть Сотникова – «агитационная». Своим мужеством он стремится поддержать людей, согнанных к месту казни. Кроме того – и это самое важное, – опередив Рыбака, он сам выталкивает из-под своих ног чурбан и таким образом даёт Рыбаку возможность не превратиться окончательно в чудовище, остаться человеком, выбраться из жуткой трясины предательства или хотя бы остановиться. Эта сцена очень важна для понимания характера Сотникова. В ней – идея произведения.

В авторском переводе кардинально меняется психологический рисунок. Сотников не отталкивает от себя подставку, а просто теряет опору, это значит, позволяет Рыбаку осуществить казнь, не даёт ему возможности «реабилитироваться». Таким образом, несколько строк изменяют идейную направленность повести и её первоначальный замысел, что позволяет говорить о новой редакции произведения. Повесть «Сотников», пожалуй, единственное произведение, в котором автор сделал достаточно важные смысловые и идейные правки.

Другие его переводы также оригинальны. При внимательном исследовании выявляется богатство мыслей и чувств Петрока и Степаниды, очевидное и в авторском переводе «Знака беды». Вот пример:

Было ёй да гаркоты крыўдна ў душы і боязна, і чула яна: магчымасці яе людскага жыцця ўсё вузелі – змяніліся. З кожным днём на свеце ўсё горшала, вайна ўчэпістай лапаю падбіралася ўсё бліжэй, а цяпер ды і зусім улезла ў хату на самы покуць, пад абразы. І што было рабіць апроч як бедаваць, лямантаваць, плакаць? Але слязьмі ды крывёю і так набрыняла зямля, што з таго шкоды вайне? Тады што ж – трываць усё моўчкі, чакаць лепшай часіны? Чула яна сваім сэрцам: за меншай бядой заўсёды дбае большая, тады заякочаш, але хто табе паможжа? (3, с. 47);

На душе было тревожно и горестно, чувствовала она: возможности человеческой жизни сходили на нет. Война ухватистой лапой подбиралась под иконы, в застолье. Но слезами и кровью и без того переполнилась нынче земля. Тогда что ж остается – терпеть всё и ждать лучших времен? Вряд ли дождёшься. Чувствовала она своим сердцем: за малой бедой последует беда большая, вот тогда заревешь и никто тебе не поможет (4, с. 48).

Из этих отрывков видно, что авторский перевод очень близок к оригиналу и хорошо передает душевные переживания героини. Каждая линия, каждый штрих ложатся на задуманный писателем эпизод внутреннего состояния Степаниды. Этот совершенный рисунок ничего не утратил и при авторском переводе, в котором талантливому прозаику удалось сохранить свой стиль.

Подобная манера авторского перевода характерна и для повести «Круглянский мост»:

Разам з абуджэннем на хлопца хлынула плойма самых непрыемных думак і адчуванняў – учарашняе абрынулася ўсё адразу, і ён з тужлівай самотай адзначыў гэты пераход з санлявага забыцця ў надта турботны, нярадасны цяпер для яго свет (5, с. 5);

С пробуждением на него хлынул поток самых неприятных воспоминаний: перепутанные картины вчерашнего ожили все сразу, и он со щемящею болью в душе

ощутил этот переход из сонного забытья в слишком беспокойную и нерадостную теперь для него действительность (6, с. 122).

Следует отметить, что при авторском переводе возникает ряд проблем. На некоторых из них следует остановиться подробнее. Близость белорусского и русского языков порождает явление двуязычной полисемии и синонимии. Кроме того, билингвизм писателя и окружения, в котором он живет, иногда приводит к смешению элементов родного языка и языка перевода.

Например, в авторском переводе повести «Знак беды» В. Быков использует транскрипцию отдельных белорусских слов вместо их перевода на русский язык: *сцежка* – *стежка*, *спаліць* – *спалить*, *сваячок* – *своечок* и т. п. Иногда писатель использует кальки: *вяскоўцы* – *деревенцы*, *местачкоўцы* – *местечковцы*, *свінчо* – *свинёнок*. Есть в повести случай транскрибирования белорусскоязычного выражения, которое абсолютно искусственно и стилистически неправильно звучит по-русски: *зіма паварочвала на вясну* (3, с. 132), *зіма паварачивала на весну* (4, с. 131).

В. А. Мясникова выделяет четыре типологических группы писателей по способу проявления билингвизма в творчестве: «Даследчыкі вызначылі некалькі тыпалагічных груп білінгвізму: 1. Творчасць на беларускай мове і аўтарскі / пераклад на рускую мову і наадварот; 2. Паралельная творчасць на рускай і беларускай мовах; 3. Часовы ці пастаянны пераход з двухмоў'я на аднамоў'е; 4. Творчасць толькі на рускай мове, пры якой пісьменнік адносіцца да беларускай літаратуры» [4, с. 59].

В. Быков относится к той типологической группе двуязычных писателей, которые, создавая то или иное произведение, публикуют его в авторском переводе на русский язык, что позволяет отнести автора к первой группе.

Помимо жизненных реалий, которые отражаются писателем, законов художественного творчества, наблюдается использование средств другого языка или диалекта, снижающее идейную и эстетическую ценность произведения. В этом случае мы можем говорить об интерференции в художественном тексте. Применительно к русско-белорусскому художественно-литературному двуязычию интерференция может быть охарактеризована как функционально не обусловленное употребление элементов русского языка в белорусских текстах в результате контакта языков. Она определяется как языковой компетенцией автора, так и его пониманием речевой культуры, отношением к кодификации языка, к взаимосвязям национального и русского языков и т. д.

Общенаучный термин «интерференция» обычно рассматривается как отклонение от языковой нормы в результате использования двух языков. В таком случае постоянно допускаются произвольные нарушения родного или русского языков.

Изучение проблемы интерференции составляет неотъемлемую часть современной теории языковых взаимодействий. Термин «языковой контакт» определяется как поочередное использование двух или более языков одними и теми же участниками, которых именуют языковыми носителями. Главной задачей при исследовании языковых контактов является изучение и описание интерференции, суть которой лингвистически можно обозначить как изменение формы контактирующих языков. Это значит, что интерференция чрезвычайно тесно связана с языковой структурой. Как двуязычие, так и результаты взаимодействия языков, в значительной степени зависят от уровня их функционального развития. Чем шире и универсальнее функции того или иного языка, тем менее поддается он проникновению.

Интерференция в повести В. Быкова «Обелиск» проявляется на различных уровнях: фонетическом (*рабяты*, *патрэбавалі*) – твёрдое произнесение сонорного [р]; (*пачотна*, *бясчысленыя*) – твёрдое произнесение [ч]; грамматическом (*проці жанчын*); графическом и орфографическом (*астаноўка*, *трудна*, *харошая*, *абшчэственнік*). Однако факты интерференции не всегда можно относить к языковым ошибкам: это особенно характерно для взаимодействия языков на лексическом уровне.

Повесть «Обелиск» построена в основном на монологах и диалогах героев. Контактнуясь между собой, эти люди, конечно же, не могут не использовать в своём языке слова и обороты, характерные для местности, в которой они родились и выросли. Сам автор, как известно, родом с Витебщины, поэтому не случайно его персонажи очень часто употребляют слова, характерные для разговорной речи тех мест:

1. *Усе ж мяне тут кругом ведаюць, памагаюць.*
2. *Вось забыўся таго пісацеля.*
3. *Я цёмны чалавек, тры класы абразаванія.*
4. *А прападацеляў розных прадметаў яны і ў грош не цэняць.*
5. *Лаўчэня быў маладзец, хоць і паліцай.*

Такие случаи употребления русизмов не являются фактами интерференции относительно языка автора, поскольку писатель создает речевую характеристику персонажей, в которой стремится отразить свои наблюдения над речью реальных носителей белорусско-русского двуязычия. Будучи включенными в текст, русизмы индивидуализируют речевые характеристики быковских героев.

Выводы и перспективы. В целом авторизованные переводы повестей В. Быкова близки к оригиналу, они характеризуются тщательным подбором каждого слова, глубоко передают душевные переживания героев. Перечисленные недостатки авторских переводов не портят общего впечатления от текстов. Они остаются философски глубокими, отличаются выразительностью композиционного построения, строгостью и уверенностью жанровой формы, ёмкостью и совершенством каждой детали.

Кроме того, использование русизмов в произведениях В. Быкова обусловлено различными причинами: создание дополнительной смысловой, эмоциональной, экспрессивной, речевой и других характеристик образов; выявление специфического колорита – национального, бытового и др. Нередко русизмы выполняют несколько функций одновременно. Следовательно, можно отметить, что в целом авторские переводы достаточно органичны. В перспективе планируем рассмотреть вопросы языкового билингвизма авторских переводов на примере других произведений В. Быкова.

Список использованной литературы

1. Быкаў В. Праўдай адзінай: літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв’ю. Мінск : Мастацкая літаратура, 1984. 262 с.
2. Востров А. В. На границе двух языков. Василь Быков. *Вопросы литературы*. 2017. № 2. С. 221–228.
3. Гимпелевич З. Василь Быков. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 396 с.
4. Мяснікова В. А. Білінгвізм: практыка вырашэння ў мастацкім творы. *Веснік БДУ. Сер. : Філалогія*. 1995. № 1. С. 59–61.
5. Пузевіч Т. В., Іванова А. В. Приёмы передачи белорусских культуронимов на английский язык при вторичном переводе (на материале повести В. Быкова «Знак беды»). *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна. Філалагічныя навукі*. 2011. № 4. С. 87–92.

Список использованных источников

1. Быкаў В. Збор твораў : у 6 т. Т. 2: Аповесці. Мінск : Мастацкая літаратура, 1992. 463 с.
2. Быков В. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 2: Повести. Москва : Молодая гвардия, 1985. 495 с.
3. Быкаў В. Збор твораў : у 6 т. Т. 4 : Аповесці. Мінск : Мастацкая літаратура, 1994. 410 с.
4. Быков В. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 4 : Повести. Москва : Молодая гвардия, 1985. 448 с.
5. Быкаў В. Збор твораў : у 6 т. Т. 3 : Аповесці. Мінск : Мастацкая літаратура, 1993. 431 с.
6. Быков В. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 3 : Рассказы и публицистика. Москва : Молодая гвардия, 1985. 452 с.

References

1. Bykaŭ, V. (1984). Praŭdaj adzinaj : litaraturnaja krytyka, publicystyka, intervju [The only truth: literary criticism, journalism, interviews]. Minsk : Mastackaja litaratura, 262 (in Belarus.).
2. Vostrov, A. V. (2017). Na granice dvuh yazykov. Vasil’ Bykov [On the border of two languages. Vasil Bykov.]. In : *Voprosy literatury* [Literature questions]. 2, 221–228 (in Russ.).
3. Gimpelevich, Z. (2011). Vasil’ Bykov [Vasil Bykov]. Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 396 (in Russ.).
4. Puzevich, T. V., Ivanova A. V. (2011). Priyomy peredachi belorusskikh kul’turonimov na anglijskij yazyk pri vtorichnom perevode (na materiale povesti V. Bykova «Znak bedy») [Methods of transferring Belarusian

cultural names into English during secondary translation (based on the story of V. Bykov «The Sign of Trouble»)]. In : *Vesnik Mazyrskaga dzyarzhajna pedagagichnaga ŭniversiteta imya I. P. Shemyakina. Filalagichnyya navuki* [Bulletin of the Mozyr I. P. Shemyakin's State Pedagogical University. Philological Sciences]. 4, 87–92 (in Russ.).

5. Miałnikova, V. A. (1995). Bilinhvizm: praktyka vyrashennia ŭ mastackim tvory [Bilingualism: the practice of solving in a work of art]. *Viesnik BDU. Sier.* : Filalohija, 1, 59–61 (in Belarus.).

List of used sources

6. Bykaŭ, V. (1992). Zbor tvoraŭ [Collection of works] : u 6 t. T. 2 : Apoviesci. Minsk : Mastackaja litaratura, 463 (in Belarus.).

7. Bykov, V. (1985). Sobranie sochinenij [Collection of works] : v 4 t. T. 2 : Povesti. Moskva : Molodaya gvardiya, 495 (in Russ.).

8. Bykaŭ, V. (1994). Zbor tvoraŭ [Collection of works] : u 6 t. T. 4 : Apoviesci. Minsk : Mastackaja litaratura, 410 (in Belarus.).

9. Bykov, V. (1985). Sobranie sochinenij [Collection of works] : v 4 t. T. 4 : Povesti. Moskva : Molodaya gvardiya, 448 (in Russ.).

10. Bykaŭ, V. (1993). Zbor tvoraŭ [Collection of works] : u 6 t. T. 3 : Apoviesci. Minsk : Mastackaja litaratura, 431 (in Belarus.).

11. Bykov, V. (1985). Sobranie sochinenij [Collection of works] : v 4 t. T. 3 : Rasskazy i publicistika. Moskva : Molodaya gvardiya, 452 (in Russ.).

L. V. PROKHORENKO. V. BYKOV'S AUTHOR'S TRANSLATIONS FROM BELARUSIAN TO RUSSIAN

Summary. Introduction. *The article is devoted to one of the important problems in philology – the analysis of the features of translation into closely related languages. Vasil Bykov was equally proficient in the skill of a writer and the skill of a translator, so the study of his translation techniques deserves special attention.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze the features of translation into closely related languages considering V. Bykov's translation manners.*

Results. *The main aspects of translation are considered: adequacy, general requirements for literary translation; questions concerning the features of professional translation; questions of linguistic bilingualism of the author's translations of some works by V. Bykov – novels "Sotnikov", "Sign of Trouble", "Kruglyansky Bridge" and "Obelisk".*

In accordance with the classification of V. A. Myasnikov who distinguishes four typological groups of writers by the way bilingualism is manifested in creativity V. Bykov belongs to the first typological group of bilingual writers who creating a particular work publish it in the author's translation into Russian.

Some shortcomings of the translated texts were identified and analyzed. The closeness of the Belarusian and Russian languages gives rise to the phenomenon of bilingual polysemy and synonymy. In addition, the bilingualism of the writer and the environment in which he lives sometimes leads to a mixture of elements of the native language and the target language. In addition to the realities of life, which are reflected by the writer, the laws of artistic creation, the use of means of another language or dialect is observed. The article analyzes the interference in V. Bykov's story "Obelisk", which manifests itself at different levels: phonetic, grammatical, graphic and spelling.

Originality. *The originality of the article lies in the study of the main aspects of the translation of V. Bykov's stories "Sotnikov", "The Sign of Trouble", "Kruglyanskiy Bridge" and "Obelisk" characterization of the writer's translation manner and identification of some of the shortcomings of translation.*

Conclusion. *It is concluded that the authorized translations of V. Bykov's stories are close to the original. They are characterized by a careful selection of each word and deeply convey the emotional experiences of the characters. These shortcomings do not spoil the overall impression of the translated texts. They remain philosophically deep and distinguished by the expressiveness of compositional construction, the rigor and confidence of the genre form and the capacity and perfection of every detail. In general, the author's translations are quite organic.*

Key words: *translation, original, adequacy, style, bilingualism.*

Надійшла до редакції 14.06.20

Прийнято до друку 25.07.20

**ВОСПРИЯТИЕ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА
(НА МАТЕРИАЛЕ СТИХОТВОРЕНИЯ В ПРОЗЕ «КАК ХОРОШИ,
КАК СВЕЖИ БЫЛИ РОЗЫ...» И. С. ТУРГЕНЕВА)**

*Л. В. Корновенко, кандидат филологических наук, доцент,
заведующий кафедрой русского языка, зарубежной литературы и методики
обучения Черкасского национального университета имени Богдана Хмельницкого
(г. Черкассы, Украина)*

e-mail: lkornovenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2587-6995

*Н. П. Иванова, кандидат филологических наук, старший
преподаватель кафедры русского языка, зарубежной литературы и методики
обучения Черкасского национального университета имени Богдана Хмельницкого
(г. Черкассы, Украина)*

e-mail: ivnathal@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9558-9764

В статье представлены результаты комплексного лингвистического анализа текста «Как хороши, как свежи были розы...» И. С. Тургенева с применением психолингвистического эксперимента и фоносемантической экспертизы, что позволяет изучить понимание жанра и восприятие стихотворения в прозе современными украиноязычными читателями. Были использованы несколько методик: 1) лингвистический анализ текста, включающий изучение семантического пространства произведения И. С. Тургенева, а также способы воплощения художественного времени; 2) метод субъективной дефиниции, с помощью которого было определено знание жанра реципиентами; 3) направленный ассоциативный эксперимент, позволивший проанализировать особенности восприятия и интерпретации данного текста; 4) фоносемантическая экспертиза текста, произведенная при помощи упрощенной версии психолингвистической экспертной программы – ВААЛ-мини для изучения фонетического воздействия текста на потенциального читателя.

Установлено, что большая часть информантов, изучавших зарубежную литературу в школе или в университете, знают произведения И. С. Тургенева, а также считают их актуальными. Те же студенты, которые только знают имя автора или хотя бы слышали о нем, подтверждают предположение В. Мусиенко о «герменевтическом разрыве», возникшем вследствие «дистанции между текстом и интерпретатором».

Анализ иллюстративного материала на основе компьютерного фоносемантического и психолингвистического исследования дал частично совпадающие результаты. Доказано, что проведение комплексного лингвистического анализа текста с опорой на психолингвистический эксперимент и фоносемантическую экспертизу является эффективным способом изучения воздействия текста на читающую языковую личность.

Ключевые слова: лингвистический анализ текста, стихотворение в прозе, жанр, И. С. Тургенев, психолингвистический эксперимент, фоносемантическая экспертиза текста.

Актуальность темы обусловлена тем, что «Стихотворения в прозе» (1877–1882 гг.) И. С. Тургенева были исследованы в основном с литературоведческой точки зрения. Нами произведен комплексный лингвистический анализ текста стихотворения «Как хороши, как свежи были розы...» (сборник «Стихотворения в прозе») И. С. Тургенева, выявлены особенности его восприятия украинскими читателями с использованием экспериментальных процедур. Изучение современной языковой личности на материале восприятия и интерпретации художественного текста с помощью экспериментальной методики представляется нам эффективным и продолжает выполнение исследований в данном направлении [12].

Анализ последних исследований. Современные исследователи предлагают различные подходы к изучению проблемы восприятия, понимания и интерпретации художественного текста. Среди основных можно назвать лингвистический (Н. Болотнова, И. Гальперин, Л. Тарасов, Н. Шанский), стилистический (А. Гвоздев, А. Гулак), литературоведческий (М. Бахтин, В. Вацура, А. Есин, Д. Лихачев, Ю. Лотман, Т. Клеофастова, Ю. Манн, Ю. Тынянов), герменевтический (И. Арнольд, В. Мусиенко, П. Рикёр), психолингвистический (В. Белянин, И. Горелов, Т. Дридзе, А. Залевская, А. Леонтьев, Ю. Сорокин), лингвоимагологический (Л. Иванова, М. Брик, Т. Кожевникова, А. Мороз), когнитивно-дискурсивный (М. Голованева, О. Сахарова, Е. Селиванова, Е. Шустрова), фоносемантический (С. Воронин, А. Журавлев, В. Левицкий, И. Черепанова) и др. Важным является и учет многолетнего интереса лингвистов и литературоведов к творчеству И. С. Тургенева (В. Апевалов, Н. Арват, А. Астахова, Н. Балашов, Е. Геймбух, В. Маркович, А. Чичерин, Н. Шанский, С. Шаталов и др.) [1; 2; 21; 22].

Указанные подходы нацелены на осмысление художественного замысла и отражают разную степень интерпретации содержания. «Глубина понимания любого текста, – отмечает В. Мусиенко, – зависит от цели, которая поставлена перед реципиентом, – от ознакомительного или поискового чтения до проникновения в подтекст, от типа языковой личности интерпретатора: ее способностей, жизненного, дискурсивного и герменевтического опыта, дистанции между текстом и интерпретатором» [14, с. 220–221].

Цель статьи – произвести комплексный лингвистический анализ текста «Как хороши, как свежи были розы...» И. С. Тургенева, включающий психолингвистическую интерпретацию, а также фоносемантический и направленный ассоциативный эксперименты, позволяющие изучить понимание жанра и восприятие стихотворения в прозе современными украиноязычными читателями.

Материалы и методы исследования. Нами были использованы следующие методики: лингвистический анализ текста (ЛАТ), метод субъективной дефиниции, направленный ассоциативный эксперимент, фоносемантическая экспертиза текста.

Материал «Стихотворений в прозе» И. С. Тургенева многообразен, его содержание составляют: философская миниатюра («Истина и правда») и бытовые зарисовки («Деревня»), сказка («Старуха») и легенда («Восточная легенда»), сатира («Довольный человек»), «Житейское правило») и некролог («Памяти Ю. П. Вревской»), философская и публицистическая интерпретация строк А. С. Пушкина («Услышь суд глупца...»), Н. В. Гоголя («О моя молодость! О моя свежесть!»), И. П. Мятлева («Как хороши, как свежи были розы...») [19].

Результаты исследования и их обсуждение. Как известно, И. С. Тургенев считал «Стихотворения в прозе» эскизами будущих произведений. Рукопись писателя состояла из разрозненных листков, на каждом из которых было по одному законченному стихотворению в прозе. Автор предпослал им свое слово «К читателю», гласившее: *«Добрый мой читатель, не пробегай этих стихотворений сподряд: тебе, вероятно, скучно станет – и книга вывалится у тебя из рук. Но читай их враздробь: сегодня одно, завтра другое; и – которое-нибудь из них, может быть, заронит тебе что-нибудь в душу»* [19, с. 75].

Тургеневские миниатюры были написаны в период 1877–1882 гг., в пору предсмертной болезни автора (детально об этом см.: [17, с. 5–14]). Отсюда и другое название, придуманное писателем для них – «Senilia» («Старческое»). Это название редактор журнала «Вестник Европы» М. Стасюлевич заменил другим, оставшимся навсегда, – «Стихотворения в прозе». Исследователи полагают, что оно могло быть подсказано аналогичным названием соответствующих произведений Шарля Бодлера (фр. *Le Spleen de Paris* или «Petits Poèmes en prose») – «Маленькие поэмы в прозе», сборник из 50 небольших стихотворений) (А. Грузинский, Н. Левина, Л. Пумпянский). Таким образом, «Senilia» («Senilia I» и «Senilia II») выразило всю жизнь И. С. Тургенева. Всё его творчество отобразилось в этой книге, как на поверхности выпуклого стекла.

В настоящее время существует масса определений промежуточного жанра – стихотворения в прозе (Р. Громьяк, Ю. Ковалив, В. Теремок) [7; 10]. В классическом литературоведении принято считать, что это – «лирическое произведение в прозаической форме». При этом текст обладает такими признаками лирического стихотворения: «небольшой объем, повышенная эмоциональность, обычно бессюжетная композиция, общая установка на выражение субъективного впечатления или переживания, но не такими, как метр, ритм, рифма. Поэтому литературоведы призывают не путать стихотворения в прозе с формами, *промежуточными между поэзией и прозой* именно по метрическим признакам, с ритмической прозой и свободным стихом» [7, с. 190]. А. Квятковский считает, что стихотворение в прозе – «произведение поэтическое по содержанию и прозаическое по форме» [11, с. 287]. Больше оснований согласиться с тем, что стихотворение в прозе является совершенно особым жанром, в котором характерные черты прозы и поэзии сочетаются гораздо более органично и сложно. Примем за исходное следующее определение: «Стихотворения в прозе» – небольшое прозаическое произведение лирического характера, графически предоставлено как проза [10, с. 133].

Настоящее исследование проводилось в **несколько этапов**. На *первом этапе* комплексным лингвистическим анализом был охвачен текст стихотворения в прозе «Как хороши, как свежи были розы...» И. С. Тургенева. На *втором* – *психолингвистическая интерпретация* с использованием метода субъективной дефиниции; далее проведен направленный ассоциативный эксперимент для определения существования «герменевтического разрыва» [14, с. 220–221], возникающего между автором текста и интерпретатором, исследование завершает фоносемантическая экспертиза.

1. Комплексный лингвистический анализ. Семантическое пространство текста.

Опираясь на методику лингвистического анализа текста, предложенную Л. Бабенко, Н. Болотновой, Ю. Казариновым, Н. Николиной, Л. Новиковой Н. Шанским [4; 5; 8; 15; 16; 21, с. 7–8], нами был проанализирован текст стихотворения из сборника «Стихотворения в прозе» И. С. Тургенева, а именно «Как хороши, как свежи были розы...». Данный текст принадлежит к художественному стилю (воспоминание о своей жизни). Анализ семантического пространства текста позволил выявить *ключевые слова* стихотворения: *свеча* (3), *руки* (3), *мороз* (2), *глаза* (2), *голова* (2). Основной концепт текста – «Свеча», условно олицетворяющая «Жизнь». Главными компонентами когнитивно-пропозициональной структуры данного концепта являются: S – Pr – Место (locus) – Проявления – Следствие (результат, итог). Рассмотрим **лексические репрезентации этой структуры**: **субъект** (нагоревшая свеча – жизнь лирического героя); **предикат** (мне холодно); **место** (темная комната с низким потолком); **проявления** (лирический герой одинок, живет одними воспоминаниями); **итог** (жизненный путь лирического героя подходит к концу: *Свеча меркнет и гаснет...*). **Ближайшая периферия**: *Беглые тени*. **Дальнейшая периферия**: *Встают передо мною другие образы...* Все это дает возможность так интерпретировать пространство: *в темной комнате всего лишь одна свеча и все темней да темней... Нагоревшая свеча трещит, беглые тени колеблются на низком потолке, мороз скрипит и злится за стеною – и чудится скучный, старческий шепот... Свеча меркнет и гаснет, так и жизнь героя меркнет и гаснет...*

Художественное время представлено двумя видами, а именно: прошедшим и настоящим временем. Прошедшее время выражено неопределенными наречиями: *где-то, когда-то, давно-давно тому назад*. Во-вторых, прошедшее время представлено глаголами несовершенного вида, которым присуща транспозиция времени – настоящее время используется в значении прошедшего: *«И вижу я себя перед низким окном загородного русского дома. Летний вечер тихо таит и переходит в ночь, в теплом воздухе пахнет резедой и липой; а на окне, опершись на выпрямленную руку и склонив голову к плечу, сидит девушка – и безмолвно и пристально смотрит на небо, как бы выжидая появления первых звезд. Как простодушно-вдохновенны задумчивые глаза, как трогательно-невинны*

раскрытые, вопрошающие губы, как ровно дышит еще не вполне расцветшая, еще ничем не взволнованная грудь, как чист и нежен облик юного лица! Я не дерзаю заговорить с нею, но как она мне дорога, как бьется мое сердце!» [19].

Настоящее время выражено при помощи форм настоящего времени несовершенного вида: «А в комнате все темней да темней... Нагоревшая свеча **трещит**, беглые тени **колеблются** на низком потолке, мороз **скрипит** и **злится** за стеною – и **чудится** скучный, старческий шепот... Свеча **меркнет** и **гаснет**... Кто это **кашляет** там так хрипло и глухо? **Свернувшись** в калачик, **жметя** и **вздрагивает** у ног моих старый пес, мой единственный товарищ... Мне холодно... Я **зябну**...». Также характерна транспозиция времени – прошедшее время используется в значении настоящего, отмечаем три употребления: «Мороз **запустил** стекла окон. И все они **умерли... умерли...**». Настоящее время репрезентируется при помощи местоименного наречия времени: «**Теперь** зима».

Время друг другу противопоставляется, но одновременно объединяет все образы в единую картину. Картины из прошлого не менее осязаемы, чем картины унылого настоящего. Перед нами главный герой – некий старичок. Он сидит в темной комнате перед свечой, старый пес лежит у его ног. Герой вспоминает свою молодость, друзей, юное радостное чувство наслаждения жизнью. И вместе с картинами прошедшего вспоминается строка из стихотворения «Как хороши, как свежи были розы...». Она вспоминается вновь и вновь почти назойливо; а свеча горит, оплывает, догорает и гаснет. И за окном кто-то будто бы шепчет глухо или хрипло, кашляет кто-то...

Пространство данного стихотворения делится на две части: пространство настоящего времени с транспозицией в прошлую жизнь: «И **вижу** я себя перед низким окном загородного русского дома. Летний вечер тихо **тает** и **переходит** в ночь, в теплом воздухе **пахнет** резедой и липой» и пространство прошедшего времени с посылком в настоящее: «**Теперь** зима; мороз **запустил** стекла окон; в темной комнате горит одна свеча. Я **сижу**, забившись в угол. А в комнате все темней да темней... Нагоревшая свеча **трещит**, беглые тени **колеблются** на низком потолке, мороз **скрипит** и **злится** за стеною – и **чудится** скучный, старческий шепот...» [19].

Пространство, как и время, друг другу противопоставляется, но одновременно объединяет все образы в единую картину. Лирический герой видит себя в прошлом, в загородном доме, в обществе возлюбленной девушки и друзей. Изображен летний вечер, тихо тающий и переходящий в ночь, в теплом воздухе пахнет резедой и липой, а в настоящее время – он одинок. Теперь зима, скрипучий мороз. Темная комната с низким потолком, где горит одна свеча. Он сидит, забившись в угол. А в комнате все темней да темней... Свеча меркнет и гаснет. Его единственный товарищ – верный пес. Он мерзнет и жалуется на то, что все его родные, близкие или знакомые умерли.

Использованы приемы экспрессивного синтаксиса: **многоточие** («Нагоревшая свеча **трещит**, беглые тени **колеблются** на низком потолке, мороз **скрипит** и **злится** за стеною – и **чудится** скучный, старческий шепот...»); «Свернувшись в калачик, **жметя** и **вздрагивает** у ног моих старый пес, мой единственный товарищ... **Мне холодно... Я зябну... И все они умерли... умерли...**»); **градация** («Свеча **меркнет** и **гаснет**...»); **эллипс** («Я не дерзаю заговорить с нею – но как она мне дорога, как бьется мое сердце!» – фрагментарность, пропуск, демонстрирующий волнение, стремительность мысли).

Данное стихотворение насыщено сложными окказионализмами, например: «Как **простодушно-вдохновенны** задумчивые глаза, как **трогательно-невинны** раскрытые, вопрошающие губы, как ровно дышит еще не вполне **расцветшая**, еще ничем не **взволнованная** грудь, как чист и нежен облик юного лица!»

Для современного читателя текст нуждается в лингвистическом комментировании затемненных мест, таких как «ланнеровский вальс» и «воркотня патриархального самовара».

«Ланнеровский вальс» – это о вальсах И. Ф. К. Ланнера (1780–1843), дирижера, скрипача и композитора, которые по манере исполнения были близки к вальсам Штрауса-старшего и завоевали популярность благодаря мелодичной выразительности и изяществу;

воркотня – ворчание, ворчливость [20, с. 96]. *Патриархальный* – относящийся к глубокой древности; верный старым традициям [20, с. 665]. *Самовар* – металлический прибор для кипячения воды с топкой внутри, наполняемый угольями или электрический [20, с. 928]. Иными словами, «*воркотня патриархального самовара*» – это символ домашнего очага и уюта.

Проделанный нами анализ позволяет сделать вывод о том, что данное стихотворение в прозе построено на антитезе: основные его мотивы противоположны – мотив молодости и старости, жизни и смерти, времени и пространства. Композиция стихотворения кольцевая.

Удивителен интонационный и ритмический рисунок стихотворения: он похож на мелодию, которая звучит то тихо, то звонко, то скорбно, то нежно, то трагически и постепенно затихает, уходит в небытие. Этому способствует звукопись. Трагическое звучание создается с помощью повторов.

Строка «Как хороши, как свежи были розы...» является одновременно и названием произведения, и финальной фразой, гармонически завершающей ее, что образует внутренние паузы, она же делит стихотворение на своеобразные строки; выступает рефреном, сигнализирующем о смене картины – определенного этапа жизни. Однако, как отмечает Л. Крюкова, «всякая локальная интерпретация текста относительна в силу того, что каждое отдельное лишь частично отражает общее. Она нуждается в последующем подтверждении или опровержении выдвигаемых по мере развертывания текста гипотез. Микроструктуры текста репрезентируют поверхностный смысл соответствующих фрагментов текста» [8, с. 146]. Психолингвистический анализ может дать основу для последующей интерпретации, что позволит выявить специфические свойства организации и его функционирования как текста особого рода.

2. Психолингвистический эксперимент.

А. Метод субъективной дефиниции. Реципиентам было предложено принять участие в психолингвистическом эксперименте и закончить фразу: «Стихотворение в прозе – это ...». Материал исследования был получен в результате анкетирования студентов 1–4 курсов Черкасского национального университета имени Богдана Хмельницкого (35 человек) института иностранных языков. Получено 78 реакций, 4 отказа. Не интерпретируются как когнитивные признаки синонимические реакции (14): *это стих, стихи, стишки, стихи и проза* и ответы (7): *имеет неизвестное мне значение, ни с чем не ассоциируется, не встречала раньше* и под. Отмечено 60 % подобных ответов. Остальные (40 %) реципиентов приводили следующие определения: «*литературный жанр, использующий для выражения замысла автора возможности поэзии и прозы*»; «*Тургенев. Стихотворения в прозе*»; «*Стихотворение, в котором нет формальных признаков поэзии*»; «*лирическая миниатюра в прозе*»; «*среднее между стихотворением и прозой*»; «*философское эссе*» и под. Анализ ответов позволяет утверждать, что информанты, обладая в целом способностью ориентироваться в разных литературоведческих направлениях и школах, недостаточно осведомлены о жанре стихотворение в прозе и недостаточно знакомы с творчеством И. С. Тургенева.

Б. Направленный ассоциативный эксперимент. Далее испытуемым был предложен для прочтения текст стихотворения в прозе «Как хороши, как свежи были розы...» И. С. Тургенева. Лингвист Н. Шанский указывает, что «любой из видов анализа всегда начинается с замедленного чтения литературного произведения под «лингвистическим микроскопом» [21, с. 31], который позволит сделать выводы об особенностях восприятия и интерпретации данного текста. Каждый информант, имея перед глазами напечатанный текст, должен был ответить на вопросы анкеты.

Описание материала и результатов эксперимента.

Показательно, что произведения И. С. Тургенева считают актуальными и в настоящее время, однако 6 из 35 информантов вообще не читали раньше и ничего не слышали о писателе. Результаты ответов остальных респондентов следующие: *что-то слышала* (6 чел.), *знаю другие произведения* (7 чел.), *знаю автора* (16 чел.).

Таким образом, большая часть студентов, изучавших зарубежную литературу в школе или в университете, знают автора или хотя бы слышали о нем. Подтверждается предположение В. Мусиенко о «герменевтическом разрыве» поколений, возникающем вследствие «дистанции между текстом и интерпретатором» в условиях кардинального социо-политического слома» [14, с. 220–221; с. 254].

Все информанты охотно отвечали на вопросы и выделяли художественные средства, дали собственную эмоциональную оценку текста описательно и одним (ключевым) словом. Также стоит отметить, что некоторым информантам было тяжело писать на русском языке, хотя в общении с интервьюером они использовали русский язык (несколько анкет заполнены на украинском языке).

Опрос показал, что 83 % информантов знают творчество И. С. Тургенева, при этом информанты называли разные произведения автора. Большая часть информантов читали «Стихотворения в прозе» и назвали запомнившиеся рассказы цикла; 46 % информантов были знакомы с текстом «Как хороши, как свежи были розы...» ранее; все описали свои эмоции от прочтения и восприятия текста. Так, 24 (68 %) информантов увидели в тексте такую символику: «свеча – это символ жизни лирического героя», 11 (32 %) информантов выделили розу как: а) «символ молодости, любви, всего хорошего, что было в жизни героя»; б) «символ неумолимого времени»; в) «символ возлюбленной девушки»; г) «девушка – это символ искренней любви лирического героя»; д) «девушка – это роза, которой можно любоваться, но нельзя трогать».

Кроме того, информанты отметили также такие эмоциональные ассоциации: «старческий шепот – это символ умерших родителей»; «старый пес – это символ верности»; «мотив одиночества».

Основную мысль текста информанты описательно определили так: «Картины юности, молодости, зрелости, старости – это фон для раскрытия авторской души этих строк из стихотворения»; «Произведение вызывает смешанные чувства, но основными являются нежность, трогательность, а также грусть, безнадежность, уныние, страх и тревога»; «поздняя любовь к жизни – осознание ее ушедшей полноты»; «передать эмоции и мысли человека, который думает о приближении смерти»; «Стихотворение полно грусти, безнадеги и уныния. По существу, жизнь героя – это свеча, догорающая во мгле уныния и воспоминаний былого времени»; «Двойкие чувства: холод, пустота, одиночество, но в тоже время присуще чувство теплоты» и под. фрагменты.

Эмоциональное впечатление от прочитанного текста реципиенты выразили таким ключевым словом: 1) *грусть (светлая)* (16), *любовь* (5), *жalousь* (4), что дает основание охарактеризовать эти эмоции как положительные (25 информантов); 2) *печаль* (2) *уныние* (2), *безнадега*, *безнадежность* (2), *негативные эмоции* (2), что дает основание охарактеризовать эти эмоции как отрицательные (8 информантов); 2 информанта не сумели передать доминантную эмоцию: *двойкие чувства, смешанные чувства*. В целом, можно говорить о доминировании позитивного психоощущения информантов после прочтения текста.

В. Фоносемантический анализ. План выражения содержания «Стихотворений в прозе» может быть исследован с помощью различного инструментария, в том числе и компьютерного. Опираясь на справочные материалы, укажем, что формализованные методы изучения текста, воплощенные в прикладных компьютерных программах анализа текста на уровне фоносемантики VAAL, DIATON, PSYLINE и др., содержат основные принципы, примененные на практике учеными С. Ворониным, А. Журавлевым, И. Черепановой и В. Левицким [6; 9; 13; 18]. При фоносемантическом анализе текста или слова выдается список качеств, с которым ассоциируется данный текст (слово), с указанием степени ассоциаций, а также словесный комментарий. Для нашего анализа была использована упрощенная версия психолингвистической экспертной программы – ВААЛ-мини [18]. Ее можно применять для проведения фоносемантической экспертизы текста, цель которой – изучение фонетического воздействия текста на потенциального

читателя. Показательно, что были проанализированы все 83 текста сборника «Стихотворений в прозе» и определена их фоносемантическая характеристика. Далее был проведен сравнительный анализ текстов по тем критериям, которые указывает разработчик компьютерной программы. Установлено, что из 83 текстов, проверенных по алгоритмам В. Левицкого и А. Журавлева, общей выраженной фонохарактеристикой обладают 32 текста. В частности, под определение «*данный текст не обладает выраженными фоносемантическими характеристиками*» подпадают 2 текста, а список «качеств» и словесный комментарий совпадает для 30 текстов. Обобщив список качеств, с которыми ассоциируется весь текст, мы получили возможность, на основе алгоритмов А. Журавлева и В. Левицкого охарактеризовать фоносемантику сборника «Стихотворений в прозе» И. С. Тургенева, а также выделить «золотое сечение» текста. Авторы программы утверждают, что точка «золотого сечения» указывает на то место в тексте, которое будет содержать информацию, обращенную к бессознательному. Анализ перечисленных общих параметров исследуемых текстов позволяет ранжировать качественные характеристики по убыванию: *сильный* (9 употреблений), *громкий* (6 употреблений), *мужественный* (5 употреблений), *большой* (4 употребления), *могучий* (3 употребления), *грубый* (2 употребления), *медленный* (2 употребления), *гладкий* (1 употребление), *злой* (1 употребление), *низменный* (1 употребление), *безопасный* (1 употребление), *холодный* (1 употребление), *храбрый* (1 употребление).

Установлено, что фоносемантическая оценка текста стихотворения в прозе «Как хороши, как свежи были розы...» И. С. Тургенева у А. Журавлева и В. Левицкого не совпадает. Согласно данным алгоритма А. Журавлева, «*данный текст производит впечатление чего-то отталкивающего, страшного, шероховатого, угловатого, злого, грубого, мужественного, сильного и холодного*»; по В. Левицкому «*данный текст не обладает выраженными фоносемантическими характеристиками*». Полагаем, это можно объяснить тем, что алгоритм А. Журавлева больше нацелен на учет колоративной семантики, а данный текст не содержит цветовых соответствий.

Выводы и перспективы исследования. Подытожив выше сказанное, следует заметить, что проведение комплексного лингвистического анализа текста с опорой на психолингвистический эксперимент и фоносемантическую экспертизу является эффективным способом изучения воздействия текста на читающую языковую личность. Установлено, что данная группа реципиентов мало знакома с жанром стихотворения в прозе и недостаточно хорошо знает творчество И. С. Тургенева. Именно поэтому на все вопросы они отвечали интуитивно, полагаясь на свой чувственный и жизненный опыт. Содержание текста стихотворения в прозе «Как хороши, как свежи были розы...» И. С. Тургенева было понятно всем реципиентам. Доминирующей эмоцией стали позитивные психоощущения. Считаем, что рассогласования между авторским замыслом и представлением современных читателей о содержании предложенного стихотворения не произошло. Анализ иллюстративного материала на основе компьютерного фоносемантического и психолингвистического исследования дал частично совпадающие результаты.

Исходя из этих сведений, можно сказать, что вариативность восприятия одного и того же текста реципиентами объясняется разными психологическими причинами. Прежде всего это проявления мотивационной, когнитивной и эмоциональной сфер личности, эмоциональный настрой в момент восприятия текста и т. д. Полагаем, что в перспективе с помощью данной методики и с привлечением более широкого круга реципиентов возможно изучение всего сборника «Стихотворения в прозе» И. С. Тургенева для исследования восприятия и интерпретации классической художественной литературы современными читателями.

Список использованной литературы

1. Апевалов В. А. «Как хороши, как свежи были розы...» И. С. Тургенева. *Литература в школе*. 2006. № 2. С. 40.
2. Арват Н. Н. Лингвистическая интерпретация ритма прозы (И. С. Тургенева «Разговор»). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми менталінгвістики»*. Черкаси, 2003. С. 182–185.
3. Астахова А. А. «Как хороши, как свежи были розы...» И. С. Тургенева. *Русский язык и литература в учебных заведениях*. 2008. № 5. С. 30–36.
4. Бабенко Л. Г., Ю. В. Казарин. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика : учебник для вузов; Практикум. Москва : Флинта, Наука, 2003. 496 с.
5. Болотнова Н. С. Филологический анализ текста : учебное пособие. Томск : ТГПУ, 2006. 631 с.
6. Воронин С. В. Основы фоносемантики. Ленинград : URSS. 2009. 248 с.
7. Гаспаров М. Л. Стихотворение в прозе. *Литературный энциклопедический словарь*. Москва : Советская энциклопедия, 1987. 425 с.
8. Демешкина Т. А., Верхотурова Н. А., Крюкова Л. Б., Курикова Н. В. Лингвистическое моделирование ситуации восприятия в региональном и общероссийском дискурсе. Томск : Изд-во Том. ун-та, 2006. 194 с. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/287409627.pdf> (дата обращения 04.04.2020).
9. Журавлев А. П. Звук и смысл [Электронный ресурс]. URL : http://svitk.ru/004_book_book/14b/3142_juravlevzvuk_i_smysl.php (дата обращения 14.02.2020).
10. Літературознавчий словник-довідник: літературознавча енциклопедія / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ. : Видавничий центр «Академія». 2007. 751 с.
11. Квятковский А. П. Поэтический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1966. С. 287. URL : <http://feb-web.ru/feb/kps/kps-abc/kps/kps-2871.htm> (дата обращения 17.03.2020).
12. Корновенко Л. В. Психолінгвістический анализ поэмы «Демон» М. Ю. Лермонтова. *Мовознавчий вісник*. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 20. С. 158–163.
13. Левицкий В. В. Квантитативные методы в лингвистике : научное издание. Черновцы : Рута, 2004. 189 с.
14. Мусиенко В. П., Дуйкин В. Р. Герменевтика : учебное пособие для студентов специальности Филология. Черкасы : ФОРД Гордиенко Е. Н., 2019. 340 с.
15. Николина Н. А. Филологический анализ текста : учебное пособие. Москва : Академия. 2003. 256 с.
16. Новиков Л. А. Художественный текст и его анализ. Москва : Русский язык, 1988. 300 с.
17. Озеров Л. А. Заповедное слово И. С. Тургенева. *И. С. Тургенев. Стихотворения в прозе*. Москва : Детская литература, 2001. С. 5–14.
18. Про систему ВААЛ [Электронный ресурс]. URL : <http://www.vaal.ru/prog/free.php> (дата обращения 14.08.2020).
19. Тургенев И. С. Стихотворения в прозе : полное собрание сочинений и писем в тридцати томах [Электронный ресурс]. Москва : Наука, 1982. Т. 10. URL : <http://ilibrary.ru/text/1378/index.html> (дата обращения 10.02.2020).
20. Ушаков Д. Н. Большой толковый словарь современного русского языка. Москва : Альфа-Принт. 2007. 1239 с.
21. Шанский Н. М. Лингвистический анализ художественного текста : учебное пособие. 2-е изд., дораб. Ленинград : Просвещение ; Ленинградское отделение, 1990. 415 с.
22. Шаталов С. Е. «Стихотворения в прозе» И. С. Тургенева. Арзамас : Арзамасский гос. пед. ин-т, 1961. 230 с.

References

1. Apevalov, V. A. (2006). «Kak khoroshi, kak svezhi byli rozy...» I. S. Turgeneva [“How fair, how fresh were the roses...” by I. S. Turgenev]. In : *Literatura v shkole [Literature at school]*. 2, 40 (in Russ.).
2. Arvat, N. N. (2003). Lingvisticheskaya intepretatsiya ritma prozy (I. S. Turgeneva «Razgovor») [Linguistic interpretation of the rhythm of prose ("Conversation" by I. Turgenev)]. In : *Materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Aktualni problemy mentalinhvistyky» [Materials of the International Science Conference “Actual problems of mentalinguistics”]*. Cherkasy, 182–185 (in Russ.).
3. Astakhova, A. A. (2008). «Kak khoroshi, kak svezhi byli rozy...» I. S. Turgeneva [“How fair, how fresh were the roses...” by I. S. Turgenev]. In : *Russkiy yazyk i literatura v uchebnykh zavedeniyakh [Russian language and literature in educational institutions]*. 5, 30–36 (in Russ.).
4. Babenko, L. G., Kazarin, Yu. V. (2003). Lingvisticheskiy analiz khudozhestvennogo teksta [Linguistic analysis of literary text.]. In : *Teoriya i praktika [Theory and practice]* : uchebnik dlya vuzov. Praktikum. Moskva : Flinta, Nauka, 496 (in Russ.).
5. Bolotnova, N. S. (2006). Filologicheskii analiz teksta : uchebnoye posobiye [Philological analysis of the text: a tutorial]. Tomsk : TGPU, 631 (in Russ.).
6. Voronin, S. V. (2009). Osnovy fonosemantiki [Fundamentals of phonosemantics]. Leningrad : URSS. 248 (in Russ.).

7. Gasparov, M. L. (1987). Stikhotvoreniye v proze [A prose poem]. In : *Literaturnyy entsiklopedicheskiy slovar'* [Literary encyclopedic dictionary]. Moskva : Sovetskaya entsiklopediya, 425 (in Russ.).
8. Demeshkina, T. A., Verkhoturova, N. A., Kryukova, L. B., Kurikova, N. V. (2006). Lingvisticheskoye modelirovaniye situatsii vospriyatiya v regional'nom i obshcherossiyskom diskurse [Linguistic modeling of the situation of perception in regional and all-Russian discourse]. Tomsk : Izd-vo Tom. un-ta, 194. Available at : <http://core.ac.uk/download/pdf/287409627.pdf> (in Russ.).
9. Zhuravlev, A. P. Zvuk i smysl [Sound and meaning]. Available at : http://svitk.ru/004_book_book/14b/3142_juravlevzvuk_i_smysl.php (in Russ.).
10. Kovaliv, Yu. I. (Compiler) (2007). Literaturoznachnyi slovnyk-dovidnyk: literaturoznachna entsyklopediia [Literary dictionary-reference book: literary encyclopedia]. Kyiv : Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 751 (in Ukr.).
11. Kvyatkovskiy, A. P. (1966). Poeticheskii slovar' [Poetic dictionary]. Moskva : Sovetskaya entsiklopediya, 287. Available at : <http://feb-web.ru/feb/kps/kps-abc/kps/kps-2871.htm> (in Russ.).
12. Kornovenko, L. V. (2015). Psikholingvisticheskii analiz poemy «Demon» M. Yu. Lermontova [Psycholinguistic analysis of the poem “The Demon” by M. Yu. Lermontov]. In : *Movoznavchyyi visnyk [Linguistic Bulletin]*. Cherkasy : Cherkaskyyi nats. un-t im. B. Khmelnytskoho. 20, 158–163 (in Russ.).
13. Levitskiy, V. V. (2004). Kvantitativnyye metody v lingvistike : nauchnoye izdaniye [Quantitative methods in linguistics: scientific publication]. Chernovtsy : Ruta, 189 (in Russ.).
14. Musiyenko, V. P., Duykin, V. R. (2019). Germenevtika [Hermeneutics]: uchebnoye posobiye dlya studentov spetsial'nosti Filologiya. Cherkassy : FOP Gordiyenko Ye. N., 340 (in Russ.).
15. Nikolina, N. A. (2003). Filologicheskii analiz teksta [Philological analysis of the text]. uchebnoye posobiye. Moskva : Akademiya, 256 (in Russ.).
16. Novikov, L. A. (1988). Khudozhestvennyy tekst i yego analiz [Fictional text and its analysis]. Moskva : Russkiy yazyk, 300 (in Russ.).
17. Ozerov, L. A. (2001). Zapovednoye slovo I. S. Turgeneva [I. S. Turgenev's commandment word]. In : *I. S. Turgenev. Stikhotvoreniya v proze [I. S. Turgenev. A prose poem]*. Moskva : Detskaya literatura, 5–14 (in Russ.).
18. Pro sistemu VAAL [About the VAAL system]. Available at : <http://www.vaal.ru/prog/free.php> (in Russ.).
19. Turgenev, I. S. (1982). Stikhotvoreniya v proze: polnoye sobraniye sochineniy i pisem v tridsati tomakh [A prose poem : complete works and letters in thirty volumes]. Moskva : Nauka. T. 10. Available at : <http://ilibrary.ru/text/1378/index.html> (in Russ.).
20. Ushakov, D. N. (2007). Bol'shoy tolkovyy slovar' sovremennogo russkogo yazyka [Comprehensive Explanatory Dictionary of the Modern Russian language]. Moskva : Al'ta-Print, 1239 (in Russ.).
21. Shanskiy, N. M. (1990). Lingvisticheskii analiz khudozhestvennogo teksta [Linguistic analysis of literary text]. uchebnoye posobiye. 2-e izd. dorab. Leningrad : Prosveshcheniye ; Leningradskoye otdeleniye, 415 (in Russ.).
22. Shatalov, S. Ye. (1961). «Stikhotvoreniya v proze» I. S. Turgeneva [«A prose poem» by I. S. Turgenev]. Arzamas : Arzamasskiy gos. ped. in-t, 230 (in Russ.).

L. V. KORNOVENKO, N. P. IVANOVA. LITERARY TEXT PERCEPTION AND INTERPRETATION (IN A PROSE POEM BY I. S. TURGENEV “HOW FAIR, HOW FRESH WERE THE ROSES...”)

Summary. Introduction. *Prose poems by Ivan Turgenev have mainly been a research object of literary studies. Thus, the paper contains a comprehensive linguistic analysis of the text “How fair, how fresh the roses were...”*

Purpose. *The purpose of the paper is to make a psycholinguistic interpretation of the text “How fair, how fresh were the roses...” by I. S. Turgenev and to conduct phonosemantic and directed associative experiments, allowing of studying the understanding of the genre and the perception of prose poems by modern Ukrainian-speaking readers.*

Methods. *Several techniques were used in the work:*

1) linguistic analysis of the text, which included the study of the semantic space of Turgenev's literary piece and the ways in which artistic time is represented;

2) the method of subjective definition, in which the recipients were asked to finish the phrase: “A prose poem is...”. The material of the research was obtained and analyzed as a result of a survey of 1st – 4th year students (35 persons) of the Institute of Foreign Languages of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy;

3) a directed associative experiment made it possible to analyze specific characteristics of perceiving and interpreting this text;

4) the phonosemantic examination of the text was carried out using a simplified version of the psycholinguistic expert program – VAAL-mini, which enabled the study of the phonetic effect of the text on a potential reader.

Results. Through the agency of the method of subjective definition, we received 78 reactions and 4 refusals. Synonymic reactions (14): verses, poems, rhymes, poems and prose and answers (7): has an unknown meaning to me, is not associated with anything, I have not met before and under have not been interpreted as cognitive signs. Total: 60 % of responses. The rest (40 %) of the recipients gave more meaningful definitions.

A directed associative experiment showed that most of the students who had studied foreign literature at school or at the university know I. S. Turgenev's literary works and find them topical. Those students who only know the name of the author, or at least have heard about him, confirm V. Musienko's assumption about the "hermeneutic gap" as a result of the "distance between the text and the interpreter".

The phonosemantic examination showed that the texts of the anthology "Poems in Prose" by I. S. Turgenev (those 83 of them that have been studied) are represented in the following brightest categories: strong (strength), loud (loudness), courageous (courage), big, and mighty (power). Other categories, also found in the collection, namely – safe (safeness), smooth (volubility), rude (rudeness), acerbate (ill), slow (slowness), low (lowland), cold (cold), and brave (bravery) are not that pronounced.

Originality. The study pioneered an integrated linguistic analysis of a prose poem by I. S. Turgenev "How fair, how fresh were the roses...".

Conclusions. A comprehensive linguistic analysis of I. S. Turgenev's literary piece "How fair, how fresh were the roses ..." gives grounds to assert that regardless of whether or not this text is familiar to a person, it is relevant and understandable to the modern reader. The research methods used for data collection reveal that A. Zhuravlev's and V. Levitsky's text assessments do not coincide. According to Zhuravlev's algorithm, this text gives the impression of something repulsive, scary, rough, angular, acerbate, rude, brave, strong, and cold.

The computer-based phonosemantic and psycholinguistic illustrative material analysis has yielded overlapping results.

Key words: genre, I. S. Turgenev, linguistic analysis of the text, phonosemantic examination of the text, psycholinguistic experiment, a prose poem.

Надійшла до редакції 07.09.20
Прийнято до друку 15.10.20

**АМБИВАЛЕНТНОСТЬ КОНЦЕПТА ДЕНЬГИ
В РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА
(НА МАТЕРИАЛЕ ПАРЕМИЙ И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ДАННЫХ)**

О. Е. Синявская, кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Киевского национального лингвистического университета

(г. Киев, Украина)

e-mail: olga.sinyavskaya1989@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3241-1854

*Агаджумаева Шасенем, магистрантка второго курса
Киевского национального лингвистического университета*

(г. Киев, Украина; Туркменистан)

e-mail: agadzumaevasasenem@gmail.com

В данной статье рассматривается концепт деньги на материале русских паремий и данных экспериментального анализа: ассоциативного эксперимента и верификации паремий современными носителями русского языка. Характеристика пословиц и поговорок демонстрирует амбивалентность в отношении русских к концепту деньги. Семантика многих паремий представляет собой сложную цепь оппозиций и взаимоисключающих суждений: деньги – необходимый компонент хорошей жизни / источник забот и проблем; деньги делают человека лучше / деньги могут негативно влиять на моральный облик человека; необходимость быть экономным и бережливым / порицание скупости и жадности; отсутствие денег – не порок, отсутствие денег – лень и глупость и т. д. Ассоциативный эксперимент продемонстрировал, что ответы русскоязычных респондентов характеризуются достаточно большой вариативностью: периферийная зона составила 65 %. Реакции русскоязычных испытуемых являются довольно абстрактными, отвлеченными, зачастую носят определенную коннотативную окрашенность: передают положительные или негативные оценки концепта деньги. Эксперимент на верификацию пословиц и поговорок современными носителями русского языка демонстрирует перемены в ценностных установках общества в процессе исторического и социального развития общества в пользу полной власти денег.

***Ключевые слова:** концепт, языковая картина мира, паремия, ассоциативный эксперимент.*

Актуальность. Пословицы и поговорки включаются в паремиологический фонд языка. Они представляют собой «малые» формы фольклорных жанров, которые обладают высокой выразительностью и широким спектром экспрессивных значений. Пословица определяется как «жанр устного народного творчества, афористическое изречение, обычно состоящее из двух частей, ритмичное по форме, выражающее собой народную мудрость и имеющее назидательный смысл» [1]. Поговорка – «это образное выражение, метко определяющее и оценивающее то или иное жизненное явление» [1].

Паремиология, объектом изучения которой являются пословицы и поговорки, находится на пересечении интересов фольклористики и лингвистики. Исследование концепта на материале паремий позволяет выявить специфическую информацию, содержащуюся в концепте, определить типичные социальные и когнитивные ситуации и отношения, при которых функционирует данный концепт в различных языковых картинах мира.

Анализ последних исследований и публикаций. Понятие концепта, его структура, средства и способы вербализации, а также особенности национально-культурной реализации выступают объектом исследования в работах многих философов, логиков, психологов, культурологов и, в первую очередь, лингвистов (А. П. Бабушкин, С. Г. Воркачев, А. Я. Гуревич, В. И. Карасик, Е. С. Кубрякова, З. Д. Попова, И. А. Стернин, Ю. С. Степанов и др.). Лексемы с семантикой «денежные единицы» выступают центральным объектом исследования в работах многих современных лингвистов: Н. Э. Агаркова [2], М. П. Клименко [3], И. А. Майоренко [4], Н. С. Макеева [5] и др.

Цель статьи – проанализировать амбивалентность концепта *деньги* в составе паремий и в языковом сознании носителей русского языка.

Материалы и методы исследования. Материал исследования составил более 400 паремий на русском языке, объективирующих концепт *деньги*, которые были выбраны из словарей русского языка [10; 11; 12; 13; 14]. В работе используются сопоставительный и описательный методы при анализе паремий, репрезентирующих концепт *деньги* в русском языке. Дополнительно в исследовании проводятся ассоциативный эксперимент и верификация паремий в русском пословично-поговорочном фонде современными носителями языка. Экспериментальное исследование дает возможность проследить динамические процессы в восприятии концепта говорящими, поскольку паремии фиксируют его устоявшиеся репрезентации, а эксперимент – их изменения, которые происходят со временем.

Результаты исследования и их обсуждение. Анализ паремиологического фонда русского языка, который относится к концепту *деньги*, даёт возможность проследить вербально зафиксированные когнитивные признаки концепта, поскольку в паремиях передается отношение носителей языка к исследуемому концепту.

В русском языке представлено большое количество паремий, содержащих лексему *деньги*. Это свидетельствует о том, что данный концепт играет важную роль в языковой картине мира русских и имеет давнюю историю бытования в сознании носителей языка. Анализ паремиологического фонда русского языка помогает воссоздать полную картину функционирования концепта в определенной национальной картине мира, поскольку паремии – это «застывшие осмысления того или иного концепта, складывавшиеся на протяжении длительного времени» [6, с. 183].

Характеристика паремий позволяет выделить когнитивные признаки концепта *деньги*, которые передают амбивалентное отношение носителей русского языка к данному понятию.

Деньги, согласно пословично-поговорочному фонду русского языка, дают человеку возможность хорошо жить (например: *Живётся, у кого денежка ведётся*). Однако наличие больших *денег*, как правило, воспринимается негативно, оно ассоциируется с заботами, проблемами, тяготами, хлопотами (например: *Больше денег – больше забот; Лишние деньги – лишние заботы; Деньги – временем хлопоты*).

Амбивалентность концепта проявляется также по отношению к влиянию *денег* на человека: его черты характера, способности, отношение к нему других людей. С помощью *денег* человек может стать умным (например: *Деньга – ум родит; Рубль есть – и ум есть, нет рубля – нет и ума*), добрым и милым (например: *Добр Мартын, коли есть алтын; При деньгах Панфил всем людям мил*), родным и близким (например: *В полном мешке – брат родной; в полумешке – двоюродный; на дне мешка – в сватовстве; а нет в мешке – нет и родни*). При этом, отмечается, что настоящие чувства, такие как любовь, не зависят от количества *денег* (например: *Не с богатством жить, с человеком*).

Неоднозначное отношение также проявляется к силе и всемогуществу *денег*. Так, с одной стороны, *деньги* сопровождают человека на всех этапах его жизни (например: *Родись, крестись, женись, умирай – за всё денежки подай*), помогают достичь разных благ (например: *Стоит крикнуть да денежкой брякнуть – всё будет*) и даже дают возможность перекрыть все грехи (например: *Деньга пона купит и бога обманет*). Силой *денег* можно победить даже правду (например: *Сильна правда, а деньги сильнее; Когда деньги говорят, тогда правда молчит*).

Однако существуют понятия, которые являются значительно важнее *денег* и противопоставлены им: ум (например: *Только ума на деньги не купить; но: Рубль есть – и ум есть, нет рубля – нет и ума*), время (например: *Время деньги даёт, а на деньги время не купишь*), здоровье (например: *Здоровье – дороже денег*), уважение (например: *На деньги не купишь почёт*), друзья (например: *Друг – дороже денег*) и т. п.

В русских пословицах отмечается необходимость быть экономным и бережливым (например: *Без нужды живёт, кто деньги бережёт*). Однако такая черта характера, как скупость, осуждается (например: *Скупой платит дважды; Будешь богат, будешь и скуп*).

В пословицах передается негативное отношение к тому, чтобы давать деньги в долг, поскольку это отрицательно влияет на отношения между людьми (например: *В долг давать – дружбу терять; Долги с бедой соседи; В займы денег давать, что волка накормить*).

В пословицах и поговорках часто отмечается, что заработать большое количество денег возможно лишь обманом, нечестным путём (например: *Богатому черти деньги куют*). При этом способ заработка не влияет на качество денег (например, *На деньгах нет знака; Деньги не пахнут*).

Согласно пословицам и поговоркам русского языка, бедность и отсутствие денег не являются пороком, наоборот, бедный человек обладает положительными чертами характера (например: *Богатство с рогами, бедность с ногами; Богатство гинет, а нищета живет*). При этом бедность и безденежье порицаются (например: *Кто деньгам не знает цены, тому не избежать нужды*). Бедный человек считается ленивым и глупым (например, *Без денег – бездельник; У дурака – в горсти дыра*).

Одной из характерных черт русских пословиц и поговорок является активное обращение к образу Бога (например: *Денежка не бог, а бережёт; Денежка не бог, а полбога есть; После бога – деньги первые*) и религиозным символам (например: *Это грех денежный Святые денежки умолят; Денежка молитва, что острая бритва*). При этом следует отметить негативное отношение в пословицах к фигуре попа, который выступает нечестным и продажным служителем церкви (например: *Родись, крестись, женись, умирай – за всё попу деньги отдавай; Деньга попу купит и бога обманет*).

Амбивалентность по отношению к деньгам можно зафиксировать также в семантической структуре одной отдельной поговорки, например: *Деньги – склока, а без них плохо; Деньги – слина, а без них схима; Денег много – великий грех, денег мало – грешней того; Богатство перед богом великий грех, а бедность – перед людьми*.

Использование ассоциативного эксперимента при анализе концепта *деньги* позволяет не только более широко раскрыть его семантику, но и выявить те вербальные стереотипы, которые передают особенности национально-культурного сознания носителей языка. С помощью ассоциативного эксперимента возможно выявить «фрагмент образа мира того или иного этноса, отраженное в сознании «среднего» носителя той или иной культуры, его мотивов, оценок, и, следовательно, его культурных стереотипов» [7, с. 140].

Свободный ассоциативный эксперимент был проведен на базе 20 носителей русского языка в возрасте от 20 до 40 лет. Участники эксперимента принадлежат к различным возрастным и социальным группам. Информантам предлагалось дать до пяти свободных ассоциаций на слово *деньги* за короткий срок времени.

Ассоциативный эксперимент дал следующие результаты среди русскоязычных испытуемых.

В ядерную зону вошло небольшое количество слов, которые составляют лишь 20 % от всего количества ассоциаций. Ядерную зону представляют слова: *счастье* (8), *возможности* (7), *зло* (6). Данные лексемы наиболее ярко характеризуют представление русских о концепте *деньги*, подчеркивая амбивалентность отношения к данному понятию (*счастье – зло*).

В медиарную зону вошли слова: *власть* (4), *свобода* (4), *работа* (4), *товары* (3). Эта зона составляет лишь 15 % от всех ответов, но демонстрирует важные составляющие концепта *деньги*, которые предоставляют их владельцам более полную реализацию своих возможностей и дают ощущение определенной свободы.

Наибольшее количество ассоциаций (65 %) составило периферийную зону, которая была разделена на ближнюю и дальнюю.

Ближнюю периферию представляют слова: *аренда (2), банк (2), бизнес (2), бюджет (2), время (2), всегда мало (2), долги (2), богатство (2), зарплата (2), коррупция (2), налоги (2), не пахнут (2), покупки (2).*

К **дальней периферии** можно отнести слова: *алчность, билеты, биткоин, будущее, власть, вседозволенность, грязь, девушки, должок, доллары, достаток, жадность, жизнь, зависимость, зарплата, золото, изобилие, имущество, инфляция, информация, капитал, копейки, купюра, курс, материальное благополучие, мечта, отдых, Париж, политики, понты, проблемы, разнообразие, расходы, роскошь, спокойствие, статус, торговля, уверенность, успех, фантики.*

Анализ периферийной зоны ассоциаций позволяет выделить среди них две ярко выраженные группы, отображающие амбивалентные представления русскоязычных носителей о концепте *деньги*:

– ассоциации с позитивной семантикой (*будущее, власть, достаток, жизнь, изобилие, материальное благополучие, мечта, разнообразие, роскошь, спокойствие, статус, уверенность, успех*);

– ассоциации с негативной семантикой (*алчность, вседозволенность, грязь, должок, жадность, зависимость, инфляция, понты, проблемы, расходы*);

– нейтральные ассоциации (*информация, торговля*);

– синонимы слова *деньги* (*биткоин, доллары, зарплата, золото, имущество, капитал, копейки, купюра, курс, фантики*);

– глубоко субъективные ассоциации (*билеты, девушки, отдых, Париж, политики*).

Для более полного анализа реализации концепта *деньги* в сознании современных носителей языка был проведен эксперимент на верификацию паремий, содержащих данный концепт. С его помощью была сделана попытка проверить актуальность предложенных пословиц и поговорок для восприятия современными носителями русского языка, а также выявить возможные варианты интерпретации их содержания респондентами.

С целью проведения данного эксперимента по верификации паремий было взято 10 русских паремий, отобранных путем сплошной выборки и содержащих концепт *деньги*. В качестве испытуемых выступило 20 русскоязычных человек разного возраста и социального статуса.

Респондентам предлагалось без использования вспомогательных средств отметить те пословицы и поговорки, которые они знают, употребляют, со смыслом которых они согласны или не согласны (см. Таблица 1).

Таблица 1

Результаты верификации паремий носителями русского языка

Паремии	Знают (%)	Употребляют (%)	Согласны / не согласны со смыслом (%)
1. <i>Деньги не пахнут</i>	100	90	90/10
2. <i>Не в деньгах счастье</i>	100	90	70/30
3. <i>Деньги смогут много, а правда все</i>	90	5	10/90
4. <i>Без денег, что без рук</i>	90	20	95/5
5. <i>Деньги – оселок</i>	–	–	–
6. <i>Деньгам – нет заговенья</i>	–	–	–
7. <i>Разума много, да денег нет</i>	60	–	75/10
8. <i>Береги денежку про черный день</i>	100	60	90/10
9. <i>Больше денег – больше хлопот</i>	80	20	20/80
10. <i>Денег ни гроша, да слава хороша</i>	30	0	10/90

Все опрошенные носители русского языка (100 %) знают паремии «*Деньги не пахнут*» и «*Не в деньгах счастье*». Они также активно употребляют эти паремии в своей речи (90 %). Большинство из них (90 % и 70 %) согласны со смыслом данных паремий.

Большинству русскоязычных респондентов хорошо известны (60–90 %) паремии со списка: «*Деньги смогут много, а правда всё*», «*Без денег, что без рук*», «*Разума много, да денег нет*», «*Береги денежку на черный день*», «*Больше денег – больше хлопот*».

Несмотря на то, что опрошенные знают о большей части паремий из предоставленного им списка, они активно используют (60 %) в повседневном общении лишь одну из них – «*Береги денежку на черный день*», остальные паремии крайне редко (0–20 %) используются в коммуникации испытуемых. Это свидетельствует о том, что многие пословицы и поговорки не являются актуальными для современных носителей языка.

Однако этот факт совсем не мешает респондентам соглашаться или не соглашаться со смыслом определенных паремий. Так, наибольшее несогласие вызвали пословицы «*Деньги смогут много, а правда все*», «*Денег ни гроша, да слава хороша*» (90 % несогласия), «*Больше денег – больше хлопот*» (80 % несогласия). Это связано прежде всего со сменой ценностных установок в современном обществе, где *деньги* играют ведущую роль.

Ни один из испытуемых не ответил, что знает пословицы «*Деньги – оселок*» и «*Деньгам – нет заговенья*», что объясняется наличием узкоспециальной лексики в этих пословицах, значение которой многим из современных носителей русского языка неизвестно (*оселок* – «точильный камень в виде бруска; камень для испытания драгоценных металлов; переносно: то, что служит средством для испытания чего-либо» [8]; *заговенье* – «последний день, в который разрешается есть мясо, молоко и т. п., перед постом, соблюдаемым верующими» [9]).

Смена ценностных установок в современном обществе находит отражение и в составе паремий. Так, новую интерпретацию получили некоторые широко известные пословицы: *Не имей сто рублей, а имей сто друзей* → *Не имей сто рублей, а имей сто долларов*; *Не в деньгах счастье* → *Не в деньгах счастье, а в их количестве*.

Выводы и перспективы. Итак, паремиологическая вербализация концепта *деньги* в русском языке составляют сложную сеть оппозиций и взаимоисключающих утверждений. Экспериментальные данные позволяют сделать вывод о том, что отношение к концепту *деньги* носителей русской картины мира содержит ценностные характеристики, которые формируются как экономическим положением, так и менталитетом нации. Верификация паремий с концептом *деньги* демонстрирует, что отношение к *деньгам*, а также их соотношение с другими ценностями (правдой, честностью, верой), изменилось в процессе исторического и социального развития общества. Перспективы исследования заключаются в дальнейшем сопоставительном изучении концепта *деньги* на материале других языков. Это позволит выделить общие и отличные черты в семантике, коннотациях и ассоциациях, которые связаны с особенностями отношения к данному концепту представителей разных языковых картин мира.

Список использованной литературы

1. Словарь литературоведческих терминов. URL : <https://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-terminy/?q=456/> (Дата обращения 15.10.2020).
2. Агаркова Н. Э. Концепт «Деньги» как фрагмент английской языковой картины мира (на материале американского варианта английского языка) : дис. ...канд. филол. наук : 10.02.04. Иркутск : Иркут. гос. ун-т, 2001. 171 с.
3. Клименко М. П. Лингвокультурологические, когнитивные и переводческие аспекты тематической группы «Деньги США» : дис. ...канд. филол. наук : 10.02.20. Москва : Моск. гос. обл. ун-т, 2003. 190 с.
4. Майоренко И. А. Концептуализация понятия «деньги» в лексической системе и фонде устойчивых единиц русского, английского и французского языков : дис. ...канд. филол. наук : 10.02.19. Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2005. 258 с.

5. Makeeva N. S. Концепт «Богатство» в русском языковом сознании (на фоне испанского языка) : автореф. дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык». Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербург. гос. ун-та, 2009. 22 с.
6. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Москва : АСТ : Восток – Запад, 2007. 314 с.
7. Уфимцева Н. В. Русские: опыт еще одного самопознания. *Этнокультурная специфика языкового сознания : сборник статей* / отв. ред. Н. В. Уфимцева. Москва, 1996. С. 139–162.
8. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва: Русский язык, 2000. URL : <https://www.efremova.info/> (Дата обращения 10.10.2020).
9. Словарь русского языка : В 4-х т. / АН СССР ; Ин-т рус. яз. ; под ред. А. П. Евгеньевой. Москва : Русский язык, 1981–1984. URL : <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=240> (Дата обращения 13.10.2020).

Список использованных источников

1. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок. Москва : Русский язык-Медиа, 2004. 539 с.
2. Мокиенко В. М. Давайте говорить правильно. Пословицы в современном русском языке. Москва : Олма Медиа Групп, 2012. 416 с.
3. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц. Около 70 000 пословиц. Москва : ОЛМА Медиа Групп, 2010. 1026 с.
4. Пословицы и поговорки русского народа. Из сборника В. И. Даля / под общ. ред. Б. П. Кирдана. Москва : Правда, 1987. 656 с.
5. Пословицы о деньгах. URL : <https://www.sravni.ru/enciklopediya/info/poslovicy-o-dengakh> (Дата обращения 14.10.2020)/.

References

1. Slovar literatyrovedcheckix terminov [Dictionary of literary terms]. Available at : <https://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-terminy/?q=456/> (in Russ.).
2. Agarkova, N. E. (2001). Kontsept “Dengi” kak fragment angliyskoy yazykovoy kartiny mira (na materiale amerikanskogo varianta angliyskogo yazyka) [The concept of Money as a fragment of the English language picture of the world (based on the American version of the English language)]. PhD dissertation (Russian language). Irkutsk, 171 (in Russ.).
3. Klimenko, M. P. (2003). Lingvokulturologicheskie, kognitivnyie i perevodcheskie aspekty tematicheskoy gruppyi “Dengi SShA” [Linguocultural, cognitive and translation aspects of the thematic group “US Money”]. PhD dissertation (Russian language). Moskva, 190 (in Russ.).
4. Mayorenko, I. A. (2005). Kontseptualizatsiya ponyatiya “dengi” v leksicheskoy sisteme i fonde ustoychivyyih edinit russkogo, angliyskogo i frantsuzskogo yazykov [Conceptualization of the concept of Money in the lexical system and the fund of stable units of the Russian, English and French languages]. PhD dissertation (Russian language). Krasnodar, 258 (in Russ.).
5. Makeeva, N. S. (2009). Kontsept “Bogatstvo” v russkom yazykovom soznanii (na fone ispanskogo yazyka) [The concept of Wealth in the Russian language consciousness (against the background of the Spanish language)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Sankt-Peterburg, 22 (in Russ.).
6. Popova, Z. D., Sternin, I. A. (2007). Kognitivnaya lingvistika [Cognitive linguistics]. Moskva : AST : Vostok-Zapad, 314 (in Russ.).
7. Ufimtseva, N. V. (1996). Russkiye: opyt yeshche odnogo samopoznaniya [Russians: the experience of yet another self-knowledge]. In : *Etnokul'turnaya spetsifika yazykovogo soznaniya: sbornik statey [Ethnocultural specificity of linguistic consciousness: collection of articles]*. Moskva, 139–162 (in Russ.).
8. Yefremova, T. F. (2000). Novyy slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyy [New dictionary of the Russian language. Explanatory and derivational]. Moskva : Russkiy yazyk. Available at : <https://www.efremova.info/> (in Russ.).
9. Yevgen'yeva, A. P. (1981–1984). Slovar' russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]: V 4 t. Moskva : Russkiy yazyk. Available at : <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=240> (in Russ.).
10. Zhukov, V. P. (2004). Slovar' russkikh poslovits i pogovorok [Dictionary of Russian paremias]. Moskva : Russkiy yazyk-Media, 539 (in Russ.).
11. Mokiienko, V. M. (2012). Davayte govorit' pravil'no. Poslovitsy v sovremennom russkom yazyke [Let's speak correctly. Paremias in modern Russian]. Moskva : Olma Media Grupp, 416 (in Russ.).
12. Mokiienko, V. M., Nikitina, T. G., Nikolayeva, Ye. K. (2010). Bol'shoy slovar' russkikh poslovits. Okolo 70 000 poslovits [A large dictionary of Russian paremias. About 70 000 paremias]. Moskva : OLMA Media Grupp, 1026 (in Russ.).
13. Kirdan, B. P. (Ed.) (1987). Poslovitsy i pogovorki russkogo naroda. Iz sbornika V. I. Dalya [Paremias of the Russian people. From the collection of V. I. Dal]. Moskva : Pravda, 656 (in Russ.).
14. Poslovitsy o den'gakh [Paremias about money]. Available at : <https://www.sravni.ru/enciklopediya/info/poslovicy-o-dengakh/> (in Russ.).

O. Ye. SYNIAVSKA, Sh. AGADZHUMAEVA. THE AMBIVALENCE OF THE CONCEPT OF MONEY IN THE RUSSIAN LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD (ON THE MATERIAL OF PAREMIAS AND EXPERIMENTAL DATA)

Summary. Introduction. *The study of the concept on the material of paremias allows you to reveal the specific information contained in the concept, to determine the typical social and cognitive situations and relationships in which this concept functions in various linguistic pictures of the world.*

The definition of a concept, its structure, means and methods of verbalization, as well as the peculiarities of national and cultural implementation are the object of research in the works of many philosophers, logicians, psychologists and, first of all, linguists.

Purpose. *The purpose of the article is to analyze the ambivalence of the concept of MONEY in the composition of paremias and in the linguistic consciousness of Russian speakers.*

Results. *This article explores the concept of MONEY on the basis of Russian paremias and experimental analysis. The analysis of paremias demonstrates the ambivalence of Russians towards the concept of MONEY. The semantics of most paremias is a complex chain of oppositions: money is a necessary component of a good life / a source of worries and problems; money makes a person better / money can negatively affect a person's moral character; the need to be frugal and thrifty / condemnation of stinginess and greed etc.*

The associative experiment showed that the answers of the Russian-speaking respondents are characterized by a fairly large variability: the peripheral zone is 65 %. The reactions of Russian-speaking subjects are rather abstract, often have a certain connotative coloration – they convey positive or negative assessments of the concept of MONEY.

An experiment to verify paremias by modern Russian speakers demonstrates changes in the value attitudes of society in favor of the complete power of money.

Originality. *The article presents an analysis of the concept from the point of view of synchrony (paremias make it possible to trace the centuries-old perceptions of Russians about money) and in the process of his transformation (experimental data shows how the attitude to the concept of MONEY has changed over time and development of society).*

Conclusions. *Paremiological verbalization of the concept in Russian is a complex chain of oppositions and mutually exclusive statements. Experimental data allow us to conclude that the attitude towards the concept of MONEY of the carriers of Russian picture of the world contains value characteristics that are formed both by the economic situation and the mentality of the nation. Verification of the paremias with the concept of MONEY demonstrates that the attitude to money, as well as their relationship with other values (truth, honesty, faith), has changed in the process of the historical and social development of society.*

Research prospects are in the further comparative study of the concept of MONEY on the material of other languages. This will make it possible to highlight common and distinct features in semantics, connotations and associations that are associated with the peculiarities of the attitude to this concept of representatives of different linguistic pictures of the world.

Key words: *concept, linguistic picture of the world, paremias, experimental data.*

Надійшла до редакції 10.09.20

Прийнято до друку 18.10.20

**МОВНА СИТУАЦІЯ У СФЕРІ ШКІЛЬНОЇ ТА
ВИЩОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)**

*М. І. Бойко, аспірантка кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)*

e-mail: miboiko96@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9826-7464

Статтю присвячено вивченню мовної ситуації в закладах середньої та вищої освіти Східної України. Мета дослідження – комплексно проаналізувати мовну ситуацію в закладах освіти Донеччини, простежити внутрішньомовні деформації, зумовлені впливом російської мови на українську та схарактеризувати роль освіти в національній консолідації України. Об'єктом дослідження є мовна ситуація у сфері освіти Донеччини, функціонування української мови в ситуації українсько-російського білінгвізму. Предмет аналізу – стан реального використання української мови в освітньому просторі Донеччини й тенденції розвитку деформованої мовної ситуації в закладах середньої і вищої освіти Донецької області на початку ХХІ ст. Увагу приділено висвітленню результатів соціологічного дослідження, головне завдання якого – визначити тенденції розвитку білінгвізму у сфері освіти. Розглянуто основні причини активного використання української мови молоддю. Зроблено всебічний соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації закладів освіти Донецької області, схарактеризовано кількісні, якісні та оцінні показники функціонування української та російської мов, окреслено шляхи розвитку мовної ситуації на Донеччині. Матеріалом для дослідження є результат проведеного нами анкетування. Загальна кількість анкет – 1179. Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розглянуті теоретичні положення й інтерпретований емпіричний матеріал дають змогу відстежити мовну ситуацію в закладах освіти Східної України.

Ключові слова: мовна ситуація, заклади освіти, державна мовна політика, білінгвізм.

Актуальність. Українська ідентичність нерозривно пов'язана зі статусом рідної мови, ставленням до неї громадян. Зростання кількості соціолінгвістичних розвідок у європейських країнах викликано передусім посиленням уваги до аналізу мовних ситуацій. Очевидно, провідне завдання вітчизняних соціолінгвістів полягає в ретельному вивченні деформацій, яких зазнало мовне середовище України до і після проголошення незалежності. Зауважимо, що різні області країни вимагають неоднакових стратегій і тактик під час розроблення та впровадження мовно-культурної політики [5, с. 67].

Потребують докладного вивчення не тільки суспільні чинники, що пояснюють функціонування української і російської мов в Україні, а й набір психологічних аспектів, які тісно пов'язані з такими поняттями, як «мовна компетенція» та «мовна поведінка» індивіда. Дослідження мовної ситуації в Україні та в окремих її регіонах, з'ясування чинників, які впливають на становлення та динаміку поведінки мовної особистості за умов двомовності, є надважливим й актуальним напрямом лінгвоукраїністики, що має стати пріоритетом в українській соціолінгвістиці [6, с. 34].

Важливе значення для подолання наслідків впливу російської мови та перспективи майбутньої зміни мовно-культурної ситуації на користь української мови має продумана державна політика в системі освіти.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою активізації соціолінгвістичних розвідок, досліджень мовної ситуації в Україні, питань побутування української мови в умовах українсько-російської двомовності Донеччини, що має не тільки теоретичне, а й практичне значення для впровадження програми державної мовної політики в регіоні. Варто зауважити, що спеціального дослідження мовної ситуації в освітньому просторі Донеччини досі не зроблено.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему сучасної мовної ситуації вивчали У. Вайнрайх, С. Ковальова, В. Маккей, В. Ламберт, Т. Бурда, О. Данилевська, А. Загнітко, Г. Залізник, І. Кудрейко, Л. Масенко, Г. Мацюк, С. Соколова, Л. Ставицька, О. Тараненко, О. Шевчук-Клюжева та багато інших дослідників. Ґрунтовною є розвідка І. Кудрейко та А. Загнітка «Динаміка мовної і національної самоідентифікації мешканців Донеччини». Дослідники проаналізували переписи 1897, 1939, 1970, 2001 років, дані соціолінгвістичного опитування студентства Донецької області. Отримані результати дали змогу виявити показники демографічної та комунікативної потужності української й російської мов, визначити актуальні питання мовної політики, спрямовані на захист і підтримку української мови як державної [4].

Стаття «Двомовність: причини і наслідки (на матеріалі українськомовної преси міста Донецька)» О. Виноградової та О. Клюжевої присвячена актуальним питанням сучасної соціолінгвістики – проблемі російсько-української мовної взаємодії, що з'явилася внаслідок тривалого контактного білінгвізму, спричиненого дією екстралінгвістичних чинників, а також результатам процесу двомовності – лексичній і граматичній інтерференції [2]. У монографії «Українське усне мовлення Донеччини» О. Шевчук-Клюжева досліджує особливості функціонування білінгвізму на території України, звертає увагу на мовні особливості регіону [7].

Освіта належить до одного з найважливіших напрямів державної політики України. Експерти наголошують на двомовності освітнього простору в Україні. Аналізуючи результати масового опитування 2014 року, О. Данилевська у праці «Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси» робить висновок про деформований характер мовної ситуації у сфері шкільної освіти. Наголошено на позитивних змінах, що відбулися в шкільній освіті за роки незалежності. Загалом лінгвоукраїністиці бракує комплексних наукових праць, присвячених питанням білінгвізму, оскільки дослідники зазвичай приділяють увагу розвитку та становленню літературної мови, діалектному мовленню тощо [3].

Мета дослідження – комплексно проаналізувати мовну ситуацію в закладах освіти Донеччини, простежити внутрішньомовні деформації, зумовлені впливом російської мови на українську та схарактеризувати роль освіти в національній консолідації України.

Матеріали і методи дослідження. Ми розробили анкету, у якій, крім паспортної частини та питань, за якими можна отримати інформацію про мовну ситуацію в закладах вищої освіти, запропоновано подати власні коментарі щодо обов'язкового використання української мови педагогічними працівниками та студентами.

Для розв'язання поставленої мети й завдань використано такі методи дослідження: 1) теоретичні: системний аналіз лінгвістичної і соціологічної літератури (уточнення та систематизація поняттєвого апарату, з'ясування типів мовних ситуацій, типів білінгвізму, характеристики мовних середовищ; принципів визначення кількісних і якісних показників мов у білінгвальній ситуації); історико-генетичний метод (установлення змін у мовній політиці; виявлення особливостей розвитку мовних ситуацій та аспектів, які їх зумовлюють); методи математичної статистики (оброблення, підтвердження та узагальнення даних соціолінгвістичного опитування); 2) емпіричні: анкетування (з'ясування комунікативних сфер функціонування мов, їх співвідношення; виявлення ставлення білінгвів до кожної з двох мов, мотивації мовної поведінки); спостереження (підтвердження й доповнення результатів анкетування, з'ясування суб'єктивного сприймання мовно-культурної ситуації, оцінного ставлення до її розвитку).

Джерельну базу дослідження становлять 1) нормативні документи профільного міністерства, відповідно до яких у різні роки було регульовано функціонування мов у закладах освіти (накази, листи Міністерства освіти України); 2) показники цільового анкетування учнів 9–11 класів, студентів I–IV курсів, проведеного авторкою протягом 2019–2020 років у Слов'янську, Бахмуті, Покровську та Маріуполі (загалом 1179 анкет: 116 респондентів – студенти Донбаського державного педагогічного університету,

155 респондентів – Маріупольського державного університету, 178 респондентів – Горлівського інституту іноземних мов, 127 респондентів – Донецького національного технічного університету, 120 респондентів – закладів середньої освіти Слов'янська, 185 респондентів – закладів середньої освіти Бахмута, 143 респонденти – закладів середньої освіти Покровська, 155 респондентів – закладів середньої освіти Маріуполя); 3) усне мовлення учнів та студентів.

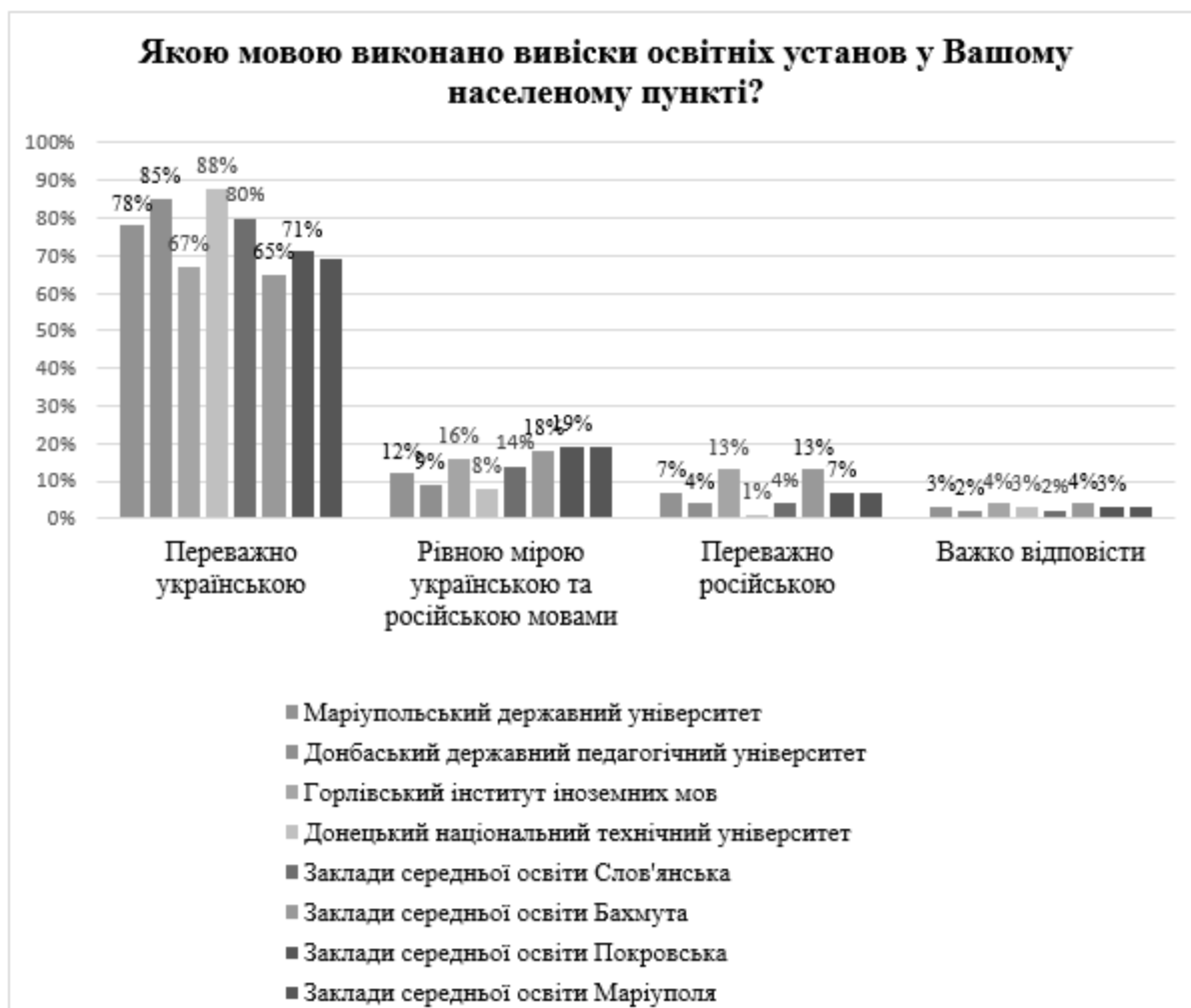
Результати дослідження та їх обговорення. Мовою повсякденного спілкування учнів Слов'янська є українська (39 %), російська (38 %), українська та російська однаковою мірою (23 %), у Маріуполі (65 %), Бахмуті (64 %) та Покровську (76 %) переважає використання російської мови.

Проаналізуємо результати анкетування представників вищої освіти. Мовою повсякденного спілкування студентів Донбаського державного педагогічного університету є українська (30, %), російська (34,8 %), українська та російська однаковою мірою (34,8 %), респонденти з Маріупольського державного університету (76 %) та Горлівського інституту іноземних мов (85 %) переважно використовують російську мову. Студенти Донецького національного технічного університету зазначили, що українською мовою послуговується 21 % опитаних, російською – 34 %, обома мовами однаковою мірою – 45 %.

Більше ніж половина опитаних учнів Донеччини впевнені, що володіють українською мовою добре, хоч школярі, які здобувають освіту в навчальних закладах Слов'янська, зазначили, що їхній рівень володіння українською мовою є відмінним (76 %). Відповідь «незадовільно» майже відсутня в оцінках сучасної молоді.

Найбільше виявилось опитаних, які самі оцінюють себе як таких, що добре володіють українською мовою. У Горлівському інституті іноземних мов – 78 %, у Донбаському державному педагогічному університеті – 62 %. Тільки в Маріупольському державному університеті частка тих, хто досконало володіє українською мовою, становить 34 % від загальної кількості. Подібні результати спостерігаємо і в Донецькому національному технічному університеті (38 %).

Однаково відповіли учні та студенти всіх закладів освіти на запитання «*Якою мовою виконано вивіски освітніх установ у Вашому населеному пункті?*». 67 % студентів Горлівського інституту іноземних мов, 88 % студентів Донецького національного технічного університету, 85 % студентів Донбаського державного педагогічного університету, 78 % студентів Маріупольського державного університету зазначили, що вивіски освітніх установ виконано переважно українською мовою. Більше ніж половина опитаних старшокласників висловили подібну думку (Діаграма 1).

Варто звернути увагу на запитання «Якою є мова спілкування у Вашому навчальному закладі?», оскільки думки студентів та школярів розділилися. У Донбаському державному педагогічному університеті українську мовою спілкування вважають 43,3 %, російську – 10 %, українську та російську – 46,7 % опитаних. Подібні результати спостерігаємо в Донецькому національному технічному університеті. Українську мовою спілкування вважають 44 %, російську – 12 %, українську та російську – 44 % опитаних. У Горлівському інституті іноземних мов більша частина респондентів (89 %) зазначила, що мовою спілкування є українська й російська однаковою мірою. Натомість у Маріупольському державному університеті 50 % студентів зазначили, що українська і російська використовуються однаковою мірою, а 44 % наголосили, що в навчальному закладі активно послуговуються українською.

Учні, які навчаються в м. Слов'янську та м. Бахмуті, зауважили: у їхньому навчальному закладі домінує українська мова. Натомість учні з Маріуполя та Покровська впевнені, що мовою спілкування є українська й російська однаковою мірою (Діаграма 2).

Відповіді студентів Маріупольського державного педагогічного університету (34 %)

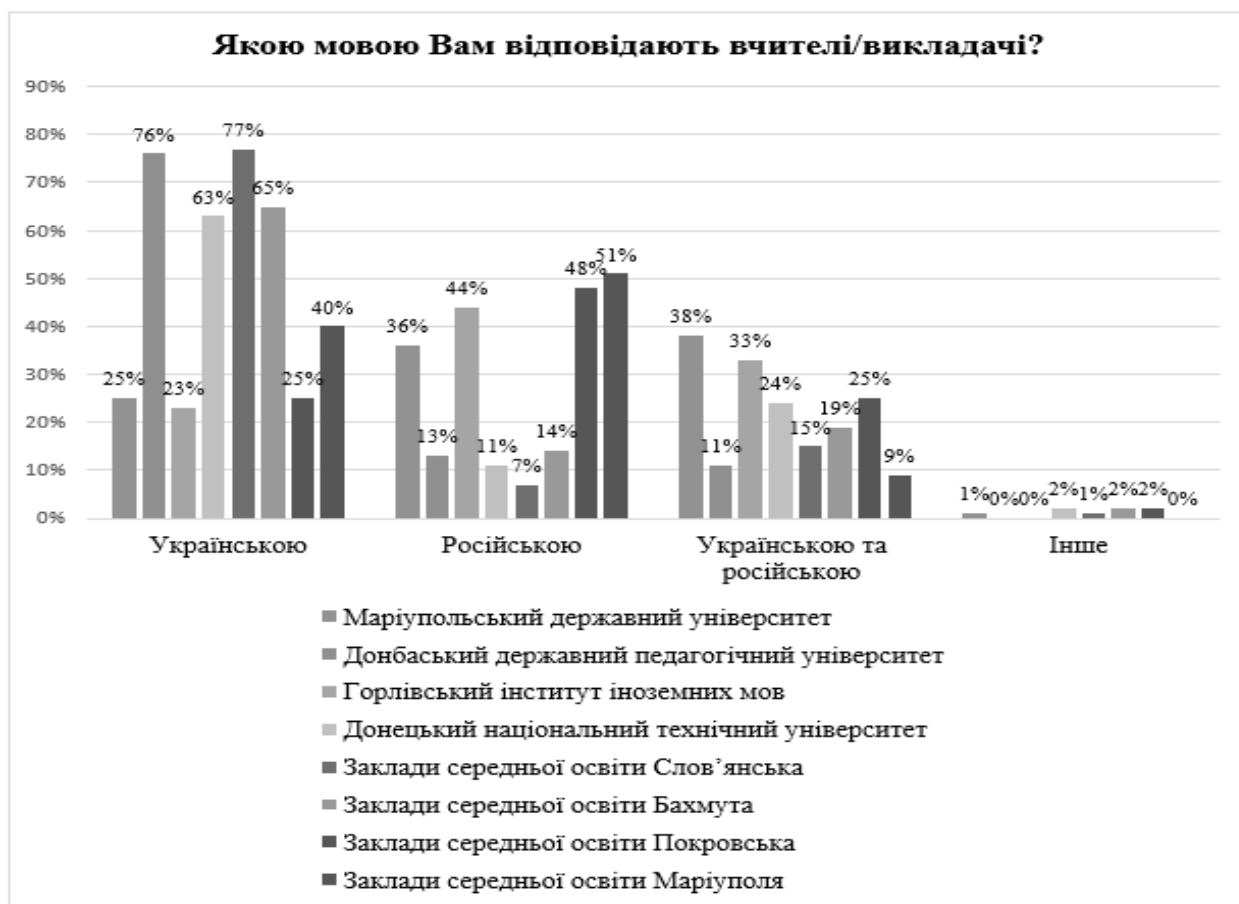
та Горлівського інституту іноземних мов (28 %) засвідчили, що значно менше ніж половина викладачів розмовляє українською мовою у закладах вищої освіти. Натомість у Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних викладачів становить 76 %, а в Донбаському державному педагогічному університеті – 64 %. Школярі, які навчаються в школах Слов'янська та Бахмута, наголошують: більше ніж половина вчителів використовує українську мову під час уроків.

Дослідження засвідчило, що найчастіше на заняттях студенти Горлівського інституту іноземних мов (64 %) та Маріупольського державного університету (53 %) звертаються до викладачів російською мовою. У Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних студентів становить 63 %, у Донбаському державному педагогічному університеті – 76 %.

Більша частина респондентів зі Слов'янська (56 %) та Бахмута (54 %) звертається до вчителів українською та російською мовами. У Покровську частка російськомовних учнів становить 45 %, а у Маріуполі – 62 %.

На запитання школярів та студентів більша частина вчителів / викладачів відповідає державною мовою. Хоч 36 % викладачів Маріупольського державного університету та 44 % Горлівського інституту іноземних мов відповідають російською. У Донецькому національному технічному університеті частка українськомовних студентів становить 63 %, у Донбаському державному педагогічному університеті – 76 %.

Частка російськомовних вчителів найбільша в закладах освіти Покровська (48 %) та Маріуполя (51 %). Натомість педагогічні працівники Слов'янська (77 %) та Бахмута (65 %) надають перевагу державній мові (Діаграма 3).

Висновки і перспективи. Аналіз відповідей на питання анкети засвідчив, що власна оцінка мовцями свого ступеня володіння мовами відмінна від реального використання мови в процесі комунікації. У закладах середньої освіти Слов'янська кількість українськомовних учнів та вчителів найбільша. Водночас відповіді школярів із Маріуполя та Покровська доводять, що під час занять учні та педагогічні працівники досі послуговуються російською мовою [1, с. 64].

Незважаючи на те, що в Донбаському державному педагогічному університеті та Маріупольському державному університеті українська і російська мови вживаються однаковою мірою, простежено тенденцію до підвищення престижності спілкування саме державною мовою в закладах вищої освіти. У Донецькому національному технічному університеті чисельність українськомовних значно перевищує тих, хто спілкується російською або є білінгвами. Студенти Горлівського інституту іноземних мов переважно використовують російську мову у сфері освіти.

Унаслідок посилення ролі української мови в освітній сфері абсолютна більшість представників молодшого покоління, зокрема й ті, хто виховувався в російськомовному оточенні, вивчили українську мову [1, с. 74].

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що розглянуті теоретичні положення й інтерпретований емпіричний матеріал дають змогу відстежити мовну ситуацію в закладах освіти Східної України. Отримані результати можуть бути використані: а) для написання нових розвідок із соціолінгвістики, історії української мови, психолінгвістики, загального мовознавства, лінгводидактики; б) для поглибленого вивчення мовної ситуації в Україні, зокрема її посттоталітарних деформацій та асиміляційного впливу російської мови; в) у викладанні навчальних дисциплін: соціолінгвістики, історії української мови, психолінгвістики, загального мовознавства, лінгводидактики; г) для розроблення шляхів підвищення комунікативної потужності

української мови й утвердження її державних позицій на Донеччині. Перспективу подальших досліджень убачаємо в аналізі мовної ситуації у сфері шкільної і вищої освіти південних і західних регіонів України.

Список використаної літератури

1. Вінтонів М., Бойко М. Мовна ситуація в освітньому просторі Донеччини на початку XXI століття. *Mundo Eslavo*. 2020. № 19. С. 61–75.
2. Виноградов О., Ключева О. Двомовність: причини і наслідки (на матеріалі українськомовної преси міста Донецька). *Лінгвістичні студії*. 2006. Вип. 15. С. 28–34.
3. Данилевська О. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 364 с.
4. Загнітко А., Кудрейко І. Динаміка мовної самоідентифікації мешканців Донеччини. *Світогляд*. 2009. № 3. С. 24–29.
5. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 243 с.
6. Тараненко О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*. 2003. № 2–3. С. 30–55.
7. Шевчук-Ключева О. В. Українське усне мовлення Донеччини : монографія. Вінниця : Видавництво «Твори», 2015. 162 с.

References

1. Vintoniv, M., Boiko, M. (2020). Movna sytuatsiia v osvithnomu prostori Donechchyny na pochatku XXI stolittia [The language situation in the educational space of Donetsk region at the beginning of the XXI century]. In : *Mundo Eslavo*. 19, 61–75 (in Ukr.).
2. Vynohradov, O., Kliuzheva, O. (2006). Dvomovnist': prychnyny i naslidky (na materialii ukrains'komovnoi presy mista Donets'ka) [Bilingualism: causes and consequences (on the materials of the Ukrainian-language press of the city of Donetsk)]. In : *Linhvistychni studii [Linguistic studies]*. 15, 28–34 (in Ukr.).
3. Danylevska, O. (2019). Ukrainska mova v ukrainskii shkoli na pochatku XXI stolittia: sotsiolinhvistychni narysy [Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the XXI century: sociolinguistic essays]. Kyiv: Vyd. Kyievo-Mohylians'ka akademiia, 364 (in Ukr.).
4. Zahnitko, A., Kudreiko, I. (2009). Dynamika movnoi samoidentyfikatsii meshkantsiv Donechchyny [Dynamics of language self-identification of Donetsk region residents]. In : *Svitohliad [Ideology]*. 3, 24–29 (in Ukr.).
5. Masenko, L. T. (2010). Narysy z sotsiolinhvistyky [Essays on sociolinguistics]. Kyiv: Vyd. Kyievo-Mohylians'ka akademiia, 243 (in Ukr.).
6. Taranenko, O. (2003). Movna sytuatsiia ta movna polityka v suchasni Ukraini (na zahalnoslovianskomu tli) [Language situation and language policy in modern Ukraine (against the Slavic background)]. In : *Movoznavstvo [Linguistics]*. 2–3, 30–55 (in Ukr.).
7. Shevchuk-Kliuzheva, O. V. (2015). Ukrainske usne movlennia Donechchyny : monohrafiia. Vinnytsia : Vydavnytstvo Tvory, 162 (in Ukr.).

M. I. BOIKO. LANGUAGE SITUATION OF SECONDARY AND HIGHER EDUCATION IN THE DONETSK REGION OF THE TWENTY-FIRST CENTURY (BASED ON SOCIOLINGUISTIC RESEARCH)

Summary. Introduction. *Ukrainian identity is inextricably linked with the status of the native language, the attitude to it among citizens. The growing number of sociolinguistic investigations in Europe is due primarily to increased attention to the analysis of language situations. The article is devoted to the study of the language situation in institutions of secondary and higher education in Eastern Ukraine. It reports the results of bilingualism trends research. The purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the language situation, to trace the intralinguistic distortions caused by the influence of the Russian language and to characterize the role of education in the national consolidation of Ukraine.*

Purpose. *The purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the language situation, to trace the intralinguistic distortions caused by the influence of the Russian language and to characterize the role of education in the national consolidation of Ukraine.*

Methods. *The total number of questionnaires is 1179. Statistical treatment, empirical analyses and debates have been used to achieve the goal.*

Results. *The analysis of the answers to the questionnaire showed that the speakers' own assessment of their degree of language proficiency is different from the actual use of language in the communication process. Slavyansk has the largest number of Ukrainian-speaking students and teachers in secondary schools. At the same time, the answers of students from Mariupol and Pokrovsk prove that during classes*

students and teachers still use the Russian language. Despite the fact that Ukrainian and Russian languages are used equally at Donbass State Pedagogical University and Mariupol State University, there is a tendency to increase the prestige of communication in the state language in higher education institutions. At Donetsk National Technical University, the number of Ukrainian-speakers is much higher than those who speak Russian or are bilingual. Students of the Horlivka Institute of Foreign Languages mainly use Russian in education.

Originality. *The relevance of the chosen research topic is due to the need to intensify sociolinguistic research, research on the language situation in Ukraine, the existence of the Ukrainian language in the Ukrainian-Russian bilingual Donetsk region, which has not only theoretical but also practical significance for the state language policy program in the region. It should be emphasized that a special study of the language situation in the educational space of Donetsk region has not yet been conducted.*

Conclusion. *A well-thought-out state policy in the education system is important for overcoming the consequences of the influence of the Russian language and the prospects for future changes in the linguistic and cultural situation in favor of the Ukrainian language. Contrary to official statistics, which show the absolute predominance of educational institutions with the Ukrainian language of instruction, the real language environment in the perception of speakers is mostly bilingual. At the same time, only with the participation of secondary and higher education institutions can the position of the Ukrainian language as a single language be strengthened.*

Key words: *language situation, educational institutions, state language policy, bilingualism.*

Надійшла до редакції 03.10.20
Прийнято до друку 01.11.20

Науково-навчальне видання

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 29

Технічний редактор
Оригінал-макет

С. А. Кандич
С. Г. Кандич

Підписано до друку 10.11.2020. Формат 60x84 1/8.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 14,64.
Тираж 300 прим. Вид. № 382.

«Вертикаль»

Видавець і виготівник ФОП Кандич С. Г.

Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, к. 9.
Тел. (0472) 50-07-63; 067-292-21-83
E-mail: vertical2003@ukr.net

Друк ФОП Кандич С. Г.

18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, к. 9.
Тел. (0472) 50-07-63; 067-292-21-83
E-mail: vertical2003@ukr.net